Primo Levi

BOĞULANLAR KURTULANLAR

CAN

İtalyanca aslından
çeviren
KEMAL ATAKAY

Primo Levi

BOĞULANLAR KURTULANLAR

CAN

ÇAĞDAŞ DÜNYA YAZARLARI

ISBN 975-510-648-0
© Giulio Einaudi Editore / Akcalı Telif Ajansı /
Can Yayınları Ltd. Şti. (1992)

Bu kitap, İstanbul'da Can Yayınları'nda dizildi,
Özal Basımevinde basıldı. (1996)

Primo Levi
BOĞULANLAR KURTULANLAR

DENEME

İtalyanca aslından
çeviren
KEMAL ATAKAY

CAN YAYINLARI LTD. ŞTİ.
Hayriye Caddesi No. 2. 80060 Galatasaray, İstanbul
Telefon: (0-212) 252 56 75 - 252 59 88 - 252 59 89 Fax: 252 72 33

Özgün adı
I sommersi e i salvati

Primo Levi, 1919'da İtalya'nın Torino kentinde doğdu. Torino'daki küçük Yahudi cemaati içinde büyüyen *Levi*, Torino Üniversitesinde kimya öğrenimi gördü. İkinci Dünya Savaşı sırasında Kuzey İtalya'da direnişe başlayan arkadaşlarına katıldı, ancak yakalanarak Auschwitz'e gönderildi. Savaştan sonra Torino'ya döndü. *Levi*, 11 Nisan 1987'de, *Boğulanlar, Kurtulanlar*'ı yazdıktan birkaç ay sonra, intihar ederek yaşamına son verdi. Nazi toplama kamplarında yaşadıklarını anlattığı çarpıcı özyaşamöyküsel yapıtlarıyla ünlenen *Levi*, ilk kitabı *Se questo é un uomo*'da (1947, Bunlar da mı İnsan) Nazi toplama kampları sisteminin niteliklerini, kamptaki tutsakları ve tanığı olduğu işkenceleri, olağanüstü bir nesnellikle ele almıştır. Daha sonra yazdığı özyaşamöyküsel yapıtı *La tregua* (1963, Ateşkes) adlı kitabında, kamplardan kurtuluşu ve özgürlüğe kavuşmadan önce Sovyet kamplarında geçirilen süreyi işlemiştir. *Levi*'nin en güzel yapıtlarından biri olan *Il sistema periodico* (1975, Periyodik Tablo), fizik, kimya ve ahlak alanları arasındaki benzerlikleri dile getiren ve her biri bir kimyasal elementin adını taşıyan 21 düşünüden oluşan bir derlemedir. *I sommersi e i salvati*'yle (1986, Boğulanlar, Kurtulanlar), *Levi* uzunca bir aradan sonra yeniden toplama kampları konusuna dönmüş ve bu kez kamp deneyimini bir varoluş sorunsalı olarak irdelemiştir. *Levi* ayrıca şiir, roman ve öyküler de yazmıştır. *L'altrui mestiere, La chiave a stella, Lilit e altri racconti, Ad ora incerta* öteki yapıtlarından bazılarıdır. *Levi*'nin *Se questo é un uomo* adlı kitabı *Bunlar da mı İnsan* (1967) başlığıyla daha önce Türkçeye çevrilmişti.

İÇİNDEKİLER

Önsöz 9
I. Aşağılanmanın Anısı 19
II. Gri Bölge 30
III. Utanç 58
IV. İletişim Kurmak 74
V. Gereksiz Şiddet 88
VI. Auschwitz'deki Entelektüel 106
VII. Stereotipler 125
VIII. Almanların Mektupları 140
Sonuç 166
Konuyla İlgili Yazılar 171

Since then, at an uncertain hour,
That agony returns:
And till my ghastly tale is told
This heart within me burns.

S. T. Coleridge,
The Rime of the Ancient Mariner,
582-85.

ÖNSÖZ

Nazi toplama kamplarıyla ilgili ilk haberler, bir dönüm noktası olan 1942 yılında yayılmaya başladı. Belli belirsiz haberlerdi bunlar, ancak birleştikleri bir nokta vardı: Öylesine geniş çaplı bir kıyım, öylesine uç noktalara vardırılmış bir acımasızlık, öylesine girift bir nedenler dizisi ortaya koyuyorlardı ki, halk tam da içeriğinin bu boyutları nedeniyle haberleri yadsıma eğilimi gösteriyordu. Suçluların bu yadsımayı çok önceden görmüş olmaları anlamlıdır; hayatta kalanların çoğu – bu arada *Katiller Aramızda* adlı yapıtının son sayfalarında Simon Wiesenthal– SS milislerinin tutukluları sinsice uyarmaktan büyük bir zevk aldıklarını hatırlatıyor: "Bu savaş nasıl sona erserse ersin, size karşı savaşı biz kazandık; tanıklık etmek için bir tekiniz bile hayatta kalmayacak, ama biriniz kaçmayı başarsa bile, dünya onun anlattıklarına inanmayacak. Belki kuşkular, tartışmalar, tarihçilerin araştırmaları olacak, ama kesin bilgiler bulunmayacak; çünkü sizinle birlikte kanıtları da yok edeceğiz. Geriye birkaç kanıt kalsa, içinizden birileri yaşamını sürdürse bile, insanlar anlattığınız olayların inanılmayacak kadar vahşice olduğunu söyleyecekler: Bunların, müttefik propagandasının abartmaları olduğunu belirtip, size değil, her şeyi yadsıyacak olan bize inanacaklar. Lagerlerin tarihini yazdıracak olanlar bizleriz".

İlginç olan, bu düşüncenin ("Anlatsak bile bize inanmazlar"), geceleri umutsuzluk içindeki tutukluların rüyalarında belirmesiydi. Savaştan dönenlerin hemen hepsi, sözlü ya da yazılı anılarında, tutsaklık geceleri boyunca sık sık beliren ve ayrıntıları değişse de özü aynı olan bir rüyayı anımsatıyorlar: Eve dönüyor, tutkuyla, rahatlama arzusuyla bir yakınlarına geçirdikleri acıları anlatmak istiyorlar; karşılarındaki kişi onlara inanmıyor, hatta anlatılanları dinlemiyor. Rüyanın en tipik (aynı zamanda da en acımasız) biçiminde, kendisiyle konuştuğunuz kişi arkasını dönüyor ve sessizce uzaklaşıyordu. Bu konuya tekrar

döneceğiz; ancak şimdiden, özellikle vurgulamamız gereken bir nokta var: Her iki taraf da, yani kurbanlar da baskıcılar da Lagerlerde olanların muazzam boyutlarda, bu nedenle de inanılması olanaksız şeyler olduğunun bilincindeydiler; buna, Lagerlerin yanı sıra gettolarda, Doğu cephesinin gerisinde, polis karakollarında, akıl hastanelerinde olanları da eklemeliyiz.

Neyse ki, işler kurbanların korktuğu ve Nazilerin umduğu gibi gitmedi. En kusursuz organizasyonların bile eksik yönleri vardır, Hitler Almanya'sı da özellikle çöküşten önceki son aylarında kusursuz bir düzenek olmaktan uzaktı. Kitle kıyımlarının maddi kanıtlarından birçoğu yok edilmiş ya da kimi zaman daha çok, kimi zaman daha az beceriyle yok edilmeye çalışılmıştır: 1944 yılının sonbaharında Naziler gaz odalarıyla Auschwitz'deki ölü yakma fırınlarını havaya uçurdular, ancak kalıntılar hâlâ duruyor ve Nazi yandaşlarının çarpıtmalarına karşın, hayal ürünü varsayımlara dayanarak bu yerlerin işlevini haklı çıkarmak çok güç. 1943 baharındaki ünlü ayaklanmanın ardından Varşova gettosu yerle bir edildi, ancak birkaç savaşımcı-tarihçinin (kendi kendilerinin tarihçileri!) insanüstü özeni, metrelerce kalınlıktaki yıkıntılar ya da sınırın ötesine kaçırılanlar arasından başka tarihçilerin, o gettonun gün be gün nasıl yaşayıp, nasıl yok olduğunu gösteren belgeleri bulmalarını önleyemedi. Lagerlerin bütün arşivleri savaşın son günlerinde ateşe verildi; bu gerçekten de onarılması olanaksız bir yitim olmuştur, öyle ki bugün hâlâ kurbanların sayısının dört mü altı mı yoksa sekiz milyon mu olduğu tartışılıyor: Ama hep milyonlardan söz ediliyor. Naziler çok sayıdaki dev boyutlu ölü yakma fırınını kullanmaya geçmeden önce, kasıtlı olarak öldürülen ya da yokluk ve hastalıkların eritip tükettiği sayısız kurbanın cesedi kendi başına bir kanıt oluşturabilirdi, bu nedenle cesetlerin bir biçimde ortadan kaldırılması gerekiyordu. İnsanı anlatmaktan alıkoyacak denli korkunç ilk çözüm, yüz binlerce cesedi büyük toplu çukurlar içinde üst üste yığmak olmuştu; bu çözüm Treblinka'da, öteki küçük Lagerler'de ve cephe gerisi bölgelerde kullanıldı. Alman ··dularının bütün cephelerde zafer kazandığı ve son zaferin kesin göründüğü bir sırada, hayvanca bir umursamazlık içinde uygulanan geçici bir çözü ndü bu: *Sonradan* ne yapılabileceğine bakacaklardı; her durumda, kazanan taraf ger-

çeğin de efendisidir, gerçeği istediği gibi yönlendirebilir. Bir biçimde toplu çukurların haklı nedenlerle yapıldığı ortaya konacak, olmazsa bu çukurlar ortadan kaldırılacak ya da Sovyetlere mal edilecekti (aslına bakılırsa Sovyetler de Katyn'de Nazilerden aşağı kalmadıklarını gösterdiler). Ama Stalingrad'daki dönüm noktasından sonra konu bir kez daha gözden geçirildi: En iyisi hemen hepsini yok etmekti. Tutukluların kendileri toprağı kazıp, bu acınacak durumdaki ceset kalıntılarını çıkarmak ve açıkta yakmak zorunda bırakıldılar, sanki bu boyutlardaki, böylesine sıra dışı bir eylemin tümüyle gözlerden uzak tutulması mümkün olabilirmiş gibi...

Sonra SS komandoları ile güvenlik servisleri hiçbir tanığın hayatta kalmaması için ellerinden geleni yaptılar. Ölümcül ve belirgin bir biçimde çılgın nakillerin anlamı budur (bir başka anlamı olduğunu düşünmek çok zor); bu nakillerle birlikte –Maidanek kampındaki hayatta kalanların Auschwitz'e, Auschwitz'dekilerin Buchenwald'e ve Mauthausen'e, Buchenwald'dekilerin Bergen Belsen'e, Ravensbrück'deki kadınların Schwerin'e nakliyle– 1945 yılının ilk aylarında Nazi kamplarının tarihi sona ermiştir. Kısacası, bütün tutukluların özgürlük olanağı ellerinden alınmalı, hepsi doğu ve batı taraflarından işgal edilen Almanya'nın merkezine doğru taşınmalıydı; yolda ölüp ölmemeleri önemli değildi, önemli olan, olanları anlatmamalarıydı. Gerçekten de önce siyasal tedhiş merkezleri, sonra ölüm fabrikaları ve ardından (ya da eşzamanlı olarak) sürekli yenilenen sınırsız köle işgücü deposu olarak işlev gören Lagerler, insanlık tarihinin işlediği en büyük suç olan Lagerlerin kendilerinin sırrını içermeleri nedeniyle, çökmek üzere olan Almanya için tehlikeli hale gelmişlerdi. Orada hâlâ zar zor yaşamını sürdüren bir deri bir kemik kalmış insanlar sürüsü, kurtulunması gereken *Geheimnisträger*'i, yani sır ortaklarını oluşturuyordu. Zamanında son derece etkili olan ölü yakma fırınları artık ortadan kaldırılmış olduğu için, bu insanları, geri kalan cephelerde daha az tehdit altındaki Lagerlere kapatıp, son çalışma güçlerinden yararlanmak gibi saçma bir umutla ve Kutsal Kitap'taki yürüyüşleri anımsatan bu eziyetli yürüyüşlerin insan sayısını azaltacağı gibi daha az saçma bir başka umutla ülkenin iç taraflarına doğru nakletme yolu seçildi. Gerçekten de insan

sayısı tüyleri ürpertecek oranda azaldı, ama aralarından hayatta kalma şansına ve gücüne sahip olan bazıları yaşamlarını sürdürüp, tanıklık ettiler.

Daha az bilinen ve daha az incelenmiş bir gerçek de, birçoğu az, pek azı ise her şeyi bilmesine karşın, öteki taraftan da, baskıcıların tarafından da birçok sır ortağının bulunduğudur. Artık hiç kimse, Nazi sisteminde kaç kişinin işlenen bu korkunç suçları *bilmeyebileceğini*, kaç kişinin bir şeyler bilip, bilmezlikten geldiğini; kaç kişinin her şeyi bilme olanağına sahip olup, gözlerini, kulaklarını (ve özellikle ağızlarını) kapalı tutmak gibi daha tedbirli bir yolu seçtiğini saptayamayacaktır. Her ne olursa olsun, Almanların çoğunluğunun bu kıyımı gönül rahatlığıyla kabul ettiği öne sürülemeyeceğinden, Lagerlerle ilgili gerçeğin eksik bir biçimde duyurulmuş olması, Alman halkının en büyük toplu suçlarından birini ve Hitler terörünün bu halkı getirdiği alçaklık noktasının en belirgin göstergesini oluşturmaktadır: Göreneklere girmiş ve olanları kocaların karılarına, anne babaların çocuklarına anlatmasını engelleyecek kadar derin bir alçaklık; bu olmasa, böyle aşırı noktalara varılmaz ve Avrupa ile dünya bugün farklı olurdu.

Hiç kuşkusuz, bu korkunç gerçeği, o gerçeğin sorumlusu olarak bilenlerin susmak için sağlam gerekçeleri vardı; ancak, bu sırrı kendilerinde barındıran kişiler arasında yer aldıklarından, susmaları da her zaman yaşamlarını güvence altına almış olmuyordu. Bunun bir örneği, Stangl'in ve Treblinka'daki öteki canilerin durumudur; söz konusu Lagerdeki ayaklanmanın ve Lagerin boşaltılmasının ardından, bu kişiler en tehlikeli partizan bölgelerinden birine gönderildiler.

Bilinçli umursamazlık ve korku, birçok potansiyel "sivil" tanığı da Lagerlerdeki korkunç eylemler konusunda susmaya itti. Özellikle savaşın son yıllarında Lagerler yaygın, karmaşık ve ülkenin günlük yaşamına derinden işlemiş bir sistemi oluşturuyordu; haklı olarak "univers concentrationnaire"den [tecrit dünyası] söz edilmiştir, ancak bu kapalı bir dünya değildi. Büyük ve küçük sanayi kuruluşları, zirai kuruluşlar, silah fabrikaları kampların neredeyse bedava işgücünden yararlanıyordu. Bazıları, SS'lerin insanlık dışı (aynı zamanda da aptalca) ilkesini benimseyerek –bu ilkeye göre bir tutuklunun değeri bir başka

tutuklununki ile aynıydı ve bu kişi yorgunluktan ölürse, yerine hemen bir başkası geçirilebilirdi– tutukluları acımasızca kullanıyor; az sayıdaki başkaları daha ölçülü davranarak tutukluların cezalarını hafifletmeye çalışıyordu. Öteki sanayi kuruluşları, belki de az önce sözü edilenler, Lagerlerdeki fırınlardan kâr sağlıyordu: Fırınlar için odun, inşaat malzemesi, tutukluların çizgili üniforması için kumaş, çorba için kurutulmuş sebze, vb. Çok katlı ölü yakma fırınlarını Wiesbaden'deki Alman Topf firması tasarlamış, inşa etmiş, monte ederek denemesini yapmıştır (bu firma 1975 yılının sonlarına dek etkin durumdaydı: Sivil kullanım amaçlı ölü yakma fırınları yapıyordu ve şirket unvanında herhangi bir değişiklik yapma gereksinimini duymamıştı). Bu kuruluşlarda çalışan personelin, SS komandolarının sipariş verdiği mallarla kamptaki tesislerin nitelik ya da niceliğinin açıkça ortaya koyduğu anlamı fark edememiş olduğunu düşünmek güçtür. Aynı şey, Auschwitz'deki gaz odalarında kullanılan zehrin sağlanması ile ilgili olarak da söylenebilir, söylenmiştir de: Temel olarak hidrosiyanür asitten oluşan ürün, uzun yıllar gemi ambarlarının dezenfekte edilmesinde kullanılmıştı, ancak 1942 yılından başlayarak siparişlerdeki yoğun artışın gözden kaçması olanaksızdı. Kuşkulara yol açması gerekiyordu, doğal olarak yol açtı da; ancak bu kuşkular korkudan, kazanç arzusundan, daha önce değindiğimiz bilinçli olarak görmezlikten gelme tutumundan, aptallıktan ve bazı durumlarda da (olasılıkla bunların sayısı pek fazla değildir) fanatik Nazi bağımlılığından dolayı bastırılmıştır. Doğal ve açıkça ortada olan bir şey varsa, o da kamplarla ilgili gerçeğin yeniden kurulması için en tutarlı malzemenin, hayatta kalanların anılarından oluştuğudur. Bu anılar, yarattıkları acıma duygusuyla öfkenin ötesinde eleştirel bir gözle okunmalıdır. Lagerleri tanımak için Lagerlerin kendileri her zaman iyi bir gözlem yeri değildi: Zorlandıkları insanlık dışı koşullar içinde tutukluların yaşadıkları evreni bütünüyle kavrayabilmeleri pek olası değildi. Özellikle Almanca bilmeyen tutukluların mühürlü vagonlarla son derece eziyetli ve anlaşılması güç bir yolculuktan sonra ulaşıp, yerleştirildikleri Lagerin Avrupa'nın neresinde olduğunu bilemedikleri bile oluyordu. Topu topu birkaç kilometre uzaklıktaki öteki Lagerlerin varlığından habersizdiler. Kimin için çalıştıklarını bilmiyorlar-

dı. Koşullardaki bazı ani değişikliklerin ve kitle halindeki nakillerin anlamını kavrayamıyorlardı. Çevresini ölümün kuşattığı Lagerdeki kişi, gözleri önünde gerçekleşen kıyımın çapını değerlendirecek durumda değildi. Bugün yanı başında çalışmış olan arkadaşı ertesi gün yoktu artık: Yandaki barakaya götürülmüş de olabilirdi, yaşamına son verilmiş de; bunu bilmenin yolu yoktu. Kısacası, insanlar şiddet ve tehditten oluşan büyük bir yapının kendilerine hükmettiği duygusu içindeydiler, ancak bu yapının nasıl bir şey olduğunu gözlerinde canlandıramıyorlardı; gün boyunca bin bir ayrıntıyla uğraşma zorunluluğu gözlerini bağlamıştı.

"Normal" tutukluların, ayrıcalıklı olmayanların, yani kampların çekirdeğini oluşturan ve yalnızca olanaksız denebilecek birtakım olayların bir araya gelmesiyle ölümden kurtulanların sözlü veya yazılı tanıklıkları bu eksik ve yetersiz koşullarca belirlenmiştir. Lagerlerde çoğunluk idiler, ancak hayatta kalanlar arasında çok küçük bir azınlığı oluşturuyorlar: Bunlar arasında, tutukluluklarında belli ayrıcalıklardan yararlananlar çok daha fazla sayıdadır. Bugün aradan yıllar geçtikten sonra, Lagerlerin tarihinin tıpkı benim gibi hemen hemen yalnızca en uç noktayı yaşamamış kişilerce yazılmış olduğu rahatlıkla öne sürülebilir. En uç noktayı yaşamış olanlar ise geri dönmemiş ya da gözlem güçleri çektikleri acılarla yaşananların kavranmasının olanaksızlığı karşısında felce uğramıştır.

Öte yandan, "ayrıcalıklı" tanıklar hiç kuşkusuz daha iyi bir gözlem noktasına sahipti, çünkü öteki nedenler bir yana bırakılsa bile, en azından gözlem konumları daha yüksek bir noktadaydı, dolayısıyla daha geniş bir ufka egemendi; ancak bu gözlem noktası da ayrıcalığın kendisinden kaynaklanan nedenlerle az çok çarpıtılmış durumdaydı. Ayrıcalık konusu (yalnızca Lagerlerdeki ayrıcalıklar değil!) nazik bir konudur ve bu konuyu daha sonra olabildiğince nesnel bir biçimde ele almaya çalışacağım; burada yalnızca şu gerçeğe değinmek istiyorum: Tam anlamıyla ayrıcalıklılar, yani kampın yetkililerine hizmet ederek bu ayrıcalığı kazananlar, anlaşılır nedenlerden ötürü tanıklık etmemiş ya da eksik, çarpıtılmış ya da tamamıyla yanlış tanıklıklar bırakmışlardır. Dolayısıyla, Lagerlerin en iyi tarihçileri, hem ödünlere boyun eğmeksizin ayrıcalıklı bir gözlem noktasına

ulaşma şansıyla becerisine, hem de gördükleri ve yaptıkları şeyleri, çektikleri acıları iyi bir vakanüvisin alçakgönüllülüğü içinde, ancak Lager olgusunun karmaşıklığı ile orada yaşamak durumunda kalan insanların yazgılarının çeşitliliğini dikkate alarak anlatma yetisine sahip olan çok az sayıdaki insan arasından çıkmıştır. Bu tarihçilerin hemen hepsinin siyasal tutuklular arasından çıkması son derece doğaldır: Çünkü Lagerler siyasal bir olguydu; çünkü siyasetçilerin, Yahudilere ve suçlulara oranla (bilindiği üzere, bunlar üç ana tutuklu sınıfıydı) tanık oldukları olguları yorumlamalarına olanak sağlayan çok daha geniş bir kültürel birikimleri vardı; çünkü eski mücadeleciler ya da her durumda faşizm karşıtı mücadeleciler olarak, tanıklığın faşizme karşı bir savaş eylemi olduğunun farkındaydılar; çünkü istatistiksel verilere daha kolay ulaşabiliyorlardı ve son olarak, Lagerlerde önemli görevler üstlenmelerinin yanı sıra, çoğunlukla gizli savunma örgütlerinin üyeleriydiler. En azından son yıllarda bu kişilerin yaşam koşulları katlanılabilecek durumdaydı, örneğin yazı yazabiliyor ve tuttukları notları saklayabiliyorlardı; bu, Yahudiler açısından düşünülmesi olanaksız bir şeydi, suçlulara gelince yazı yazmak onları ilgilendirmiyordu.

Burada değinilen tüm bu nedenlerden ötürü, Lagerlerle ilgili gerçek uzun bir yoldan ve dar bir kapıdan geçerek gün ışığına çıkmış ve toplama kamplarının birçok yönü hâlâ derinlemesine işlenmemiştir. Artık Nazi Lagerlerinden kurtuluşumuzun üzerinden kırk yıldan fazla bir süre geçti; bu azımsanmayacak süre, olayları açıklama çabalarında, aşağıda sıralamaya çalışacağım çelişkili sonuçlara getirdi bizi.

Öncelikle olaylar bir süzgeçten geçerek netlik kazandı; bu olumlu ve normal süreç sayesinde, tarihsel olaylar, üzerlerinden henüz otuz kırk yıl geçmiş olmasına karşın, tüm boyutları ve açıları ile belirginlik kazanmış oluyor. İkinci Dünya Savaşı bittiğinde Lagerlerdeki ve başka yerlerdeki Nazi katliamları ve sürgünleri ile ilgili rakamsal veriler elde edilmemişti ve bunların çapını ve kesin boyutlarını kavramak kolay değildi. Yalnızca son birkaç yıldır Nazi katliamının korkunç derecede "örnek" bir katliam olduğu ve yakın gelecekte daha kötüsü gerçekleş-

mezse, yüzyılımızın en önemli olayı olarak, yüzyılımızın lekesi olarak anımsanacağı anlaşılmaktadır.

Bunun tersine, zamanın geçmesi tarihsel açıdan olumsuz başka etkilerin belirmesine neden olmaktadır. Nazi yanlısı ve karşıtı tanıkların büyük bir bölümü artık hayatta değil. Kalanlar ve pişmanlıklarını ya da aldıkları yaraları aşarak tanıklık etmeye razı olanlar ise, giderek daha solgun ve uyarlanmış anılar ortaya koyuyorlar; çoğu zaman farkında olmaksızın, çok daha sonra okumalarından ya da başkalarının anlattıklarından öğrendikleri bilgilerden etkilenmiş anılar bunlar. Doğal olarak bazı durumlarda, olanları anımsayamama kişinin bile bile takındığı bir tutum, ancak aradan geçen uzun yıllar yargıda bile bu tutumu inanılır hale getiriyor: Bugün birçok Almanın söylediği "Bilmiyorum" ya da "Bilmiyordum" gibi sözler artık büyük bir etki yaratmıyor. Oysa olaylar henüz yakınken, aynı sözler böyle bir etkiyi yaratıyordu ya da yaratmaları gerekirdi.

Bir başka uyarlamadan biz de, biz savaştan geri dönenler de sorumluyuz; daha kesin olarak söylemek gerekirse, aramızda savaştan geri dönen kişi konumunu en basit ve en az eleştirel biçimde yaşamayı kabul etmiş olanlarımız. Törenlerin, kutlamaların, anıtlarla bayrakların her zaman ve her yerde kınanması gereken şeyler olduğu söylenemez. Belki de anının yaşayabilmesi için belli bir dozdaki belagat kaçınılmazdır. Mezarların, "kahraman anıtlarının" insanları yüce şeyler yapmaya yönelttiği ya da en azından başarılı girişimlerin anısını korumayı sağladığı, Foscolo[1] döneminde bir gerçekti, bugün de bir gerçek; ancak aşırı basitleştirmelerden sakınmamız gerekir. Kamplarda yaşamını yitiren her kurban için gözyaşı dökmemiz, kamplardan geri dönenlere yardım etmemiz ve merhamet duymamız gerekse de, onların her davranışını örnek göstermemiz gerekmez. Lagerlerin içi girift ve çok sayıda katmandan oluşan bir mikrokozmosdu; daha ileride sözünü edeceğim "gri bölge", yani tutukluların az ya da çok ölçüde, belki de iyilik etmek amacıyla yetkililerle işbirliğine girmeleri azımsanacak bir şey değildi, tam tersi-

[1] Ugo Foscolo, 1778-1827 tarihleri arasında yaşamış bir İtalyan yazarıdır. Özgürlük tutkusu ve İtalya'nın birleşmesine katkıda bulunma isteği, çok genç yaştan başlayarak yaşamını yönlendiren etmenler olmuştur. Özellikle *Ultime Lettere di Jacopo Ortis* [Jacopo Ortis'in Son Mektupları] adlı kısa romanı, XIX. yüzyıl İtalyan yurtseverlerini derinden etkilemiştir. (Çev.)

ne tarihçi, psikolog ve sosyolog için temel önemi olan bir olguydu. Bunu anımsamayan, o zaman duyduğu hayreti anımsamayan tutuklu yoktur. İlk tehditler, ilk hakaretler, ilk darbeler SS'lerden değil, öteki tutuklulardan, "iş arkadaşlarından", yeni gelenlerin hemen sırtlarına geçirdikleri çizgili üniformanın aynısını giyen o gizemli kişilerden geliyordu.

Bu kitabın amacı, Lager olgusunun hâlâ karanlık görünen bazı yönlerinin aydınlatılmasına katkıda bulunmaktır. Kitabın daha tutkulu bir başka amacı var: Daha acil bir soruya, anlattıklarımızı okuma fırsatı bulan herkesi kaygılandıran bir soruya yanıt vermeyi amaçlıyor. Toplama kampı dünyasının ne kadarlık bölümü tamamen yok olmuştur ve bir daha geri dönmeyecektir, tıpkı kölelik ve düellolar gibi? Ne kadarı geri dönmüştür ya da dönmektedir? Her birimiz tehditlere gebe günümüz dünyasında en azından bu tehdidin yok edilmesi için ne yapabiliriz? Amacım, bir tarihçinin yapacağını yapmak, yani kaynakları bütün yönleriyle incelemek olmamıştır, zaten bunu yapamazdım da. Kendimi hemen hemen yalnızca nasyonal sosyalist Lagerler ile sınırladım, çünkü yalnızca bunlarla ilgili deneyimim oldu: Lagerlerle ilgili okuduğum kitaplar, dinlediğim hikâyeler ve ilk iki kitabımın okurlarıyla karşılaşmalarım aracılığıyla çok geniş dolaylı bir deneyimim de oldu. Tüm bunların yanı sıra, bu kitabı yazdığım şu âna kadar ve korkunç Hiroşima ve Nagasaki olayına, Gulag utancına, yararsız ve kanlı Vietnam harekâtına, Kamboçya'daki ulusal kıyıma, Arjantin'de yok olan insanlara ve daha sonra tanık olduğumuz çok sayıdaki vahşi ve budalaca savaşa karşın, Nazi toplama kampları sistemi, gene de, gerek yapısı gerek niteliği açısından tekil bir olay olarak kalmaktadır. Başka hiçbir yer ve zamanda böylesine öngörülmesi olanaksız, böylesine karmaşık bir olgu yaşanmamıştır: Teknolojik deha ile fanatizmin ve acımasızlığın böylesine parlak bir bileşim içinde bir araya getirilmesiyle, bu kadar kısa zamanda bu kadar çok sayıda insan yaşamına son verilmemiştir. Hiç kimse on altıncı yüzyıl boyunca İspanyol *conquistador*'larının[1] Amerika'da gerçekleştirdikleri katliamdan ötürü bu insanları aklamıyor. *Conquistador*'ların en az altmış milyon yerlinin ölümüne neden ol-

[1] *Conquistador* (İsp.): Amerika kıtasını fethetmeye giden İspanyol serüvencilere verilen ad. (Çev.)

dukları anlaşılmaktadır; ancak onlar kendi başlarına, hükümetlerinin buyrukları olmaksızın ya da bu buyruklara karşı hareket ediyorlardı ve gerçekte bu oldukça az "planlı" suçları yüzyıldan fazla bir zamana yayarak işlediler. Ayrıca, istemeden kendileriyle birlikte götürdükleri salgın hastalıklar da onlara yardımcı oldu. Kaldı ki, biz bunların "başka zamanlara ait şeyler" oldukları yargısına vararak bunlardan kendimizi kurtarmaya çalışmamış mıydık?

I.
AŞAĞILANMANIN ANISI

İnsan belleği olağanüstü, ancak yanılabilen bir araçtır. Bu, yalnızca psikologların değil, çevresindeki kişileri ya da kendi hareketlerini dikkatle izleyen kimselerin de bildiği sıradan bir gerçektir. Bizde yer etmiş anılar taşa kazınmış değildir; yılların geçmesiyle birlikte yok olmaya yüz tutmakla kalmaz, çoğu zaman değişir, hatta tuhaf çizgileri kendilerine katarak büyürler. Yargıçlar bunu iyi bilir: Bir olaya tanık olmuş iki tanık, olay yakın bir zamanda olmuş olsa da, tanıklardan hiçbirinin olayı çarpıtmak için kişisel bir çıkarı bulunmasa da, hemen hiçbir zaman olayı aynı biçimde ve aynı sözcüklerle anlatmazlar. Anılarımızın bu az güvenilirliğinin nedenini, ancak onların hangi dilde, hangi alfabeyle, hangi malzeme üzerine ve hangi kalemle yazıldığını bildiğimizde gerektiği gibi anlamış olacağız: Bugün bu bir hayli uzağında bulunduğumuz bir durum. Özel koşullarda belleği çarpıtan belli mekanizmalar olduğu biliniyor: Yalnızca beyin sarsıntıları değil, genel olarak büyük sarsıntılar; öncelik yarışı içindeki öteki anıların araya girmesi; anormal vicdan halleri; anıların bastırılması; zihinden uzaklaştırılması. Bununla birlikte, normal koşullarda da pek az anının karşı koyabileceği ağır bir bozulma, çizgilerin belirsizleşmesi, fizyolojik diyebileceğimiz bir unutma etkinliğini sürdürür. Burada doğanın en büyük güçlerinden birini, düzeni düzensizliğe, gençliği yaşlılığa dönüştüren ve yaşamı ölümle yok eden gücü görmek mümkündür. Kuşkusuz alıştırma (bu durumda, olanları sık sık anımsama) anıyı taze ve canlı tutar, tıpkı sık sık çalıştırılan bir kasın gücünü koruması gibi; ancak çok sık anımsanıp, anlatılan bir anının da bir klişeye dönüşebildiği, deneyimden alınıp aklın süzgecinden geçirilerek, pürüzsüz, kusursuz bir hale gelebildiği

ve başlangıçtaki anının yerine geçerek, onu yok edebilecek bir biçimde gelişebildiği de bir gerçektir.

Burada uç deneyimlerin, uğradığımız ya da neden olduğumuz hakaretlerin anılarını incelemeyi amaçlıyorum. Bu durumda belleğin kaydettiklerini silebilecek ya da çarpıtabilecek bütün öğeler ya da hemen hepsi etkisini göstermektedir. Kişinin kendi geçirdiği ya da bir başkasının geçirmesine neden olduğu büyük sarsıntının (yaranın) anısı da sarsıcıdır, çünkü böyle bir anıyı hatırlamak kişiye acı verir ya da en azından onu rahatsız eder. Yaralanan kişi acısını yenilememek için anıyı yok etmek ister; bir başkasını yaralamış olan ise, anıyı en derinlere iter, o anıdan kurtulmak, suçluluk duygusunu hafifletmek için.

Burada, tıpkı başka olgularda olduğu gibi, kurbanla baskıcı arasında çelişkili bir benzerlikle karşı karşıya bulunuyoruz ve bu bizi görüşlerimizi açıkça ortaya koymaya itiyor: Her ikisi de aynı tuzak içindedir, ancak tuzağı hazırlayan ve çalıştıran baskıcıdır, yalnızca odur ve bundan dolayı acı çekiyorsa, çekmesi gerekir; kurbanın acı çekmesi ise haksızlıktır. Oysa kurban aradan yirmi otuz yıl geçse bile acı çeker. Bir kez daha üzülerek belirtmek gerekir ki, aşağılanmanın onarılması mümkün değildir: Bu duygu varlığını zaman içinde sürdürür ve inanmamız gereken öç alma tanrıçaları Erinys'ler, yalnızca işkencecinin peşine düşmekle kalmaz (insanların verdiği cezanın yardımıyla bunu gerçekten yapıyorlarsa tabii), işkence göreni huzurdan yoksun bırakarak, işkencecinin yaptığı eylemi sürdürürler. Belçika direnme hareketinde etkin bir rol oynadığı için Gestapo'nun işkence ettiği ve daha sonra Yahudi olduğu için Auschwitz'e sürülen Avusturyalı filozof Jean Améry'nin yazıp bıraktıklarını dehşet duymadan okumak olanaksızdır:

> İşkence edilen kişi, işkence edilmiş olarak kalır. (...) İşkenceye uğrayan kişi artık dünyaya uyum sağlayamaz, bir hiç yerine konmanın getirdiği bulantı asla yok olmaz. Yüze atılan ilk tokat ile parçalanıp, daha sonra işkenceyle yok edilen insanlığa güven duygusu bir daha kazanılamaz.

İşkence onun için sonu gelmez bir ölüm olmuştur: Altıncı bölümde tekrar sözünü edeceğim Amréy 1978 yılında intihar etmiştir.

Kavram kargaşası, basmakalıp Freudcu yorumlar, hastalıklı duyarlıklar, hoşgörüler istemiyoruz. Baskıcı baskıcı olarak, kur-

ban da kurban olarak kalır: Birinin ötekinin yerine geçmesi olanaksızdır; ilkinin cezalandırılması ve kınanması (ama eğer mümkünse anlaşılması) gerekir, ikincisine ise merhamet duyulmalı ve yardım edilmelidir; ancak her ikisi de geriye döndürülemeyecek bir biçimde işlenmiş suçun yol açtığı onursuzluk karşısında sığınma ve kendilerini koruma gereksinimi içindedirler ve içgüdüsel olarak bunları ararlar: Hepsi olmasa da birçoğu; ve çoğu zaman tüm yaşamları boyunca.

Artık baskıcıların çok sayıdaki itirafları, yazılı ifadeleri, yaptıklarını kabullendiklerini gösteren açıklamaları var elimizde (baskıcılardan söz ederken, yalnızca nasyonal sosyalist Almanları değil, bir öğretiye olan bağımlılıkları nedeniyle çok sayıda ve korkunç suçlar işleyen herkesi kastediyorum): Açıklamaların bir bölümü yargı sırasında, bir bölümü röportajlar sırasında ortaya konmuş, bir bölümü ise kitaplarda ya da anı kitaplarında yer almaktadır. Kanımca bunlar son derece önemli belgelerdir. Genel olarak, görülen şeylerle yapılan eylemleri anlatan bölümler o kadar ilginç değildir: Bunlar geniş ölçüde kurbanların anlattıkları ile çakışmaktadır; bu bölümlere genellikle karşı çıkılmaz, anlatılanlar kesinlik kazanmış ve artık Tarih'in bir parçası durumuna gelmiştir. Çoğunlukla bildiğimiz şeylerdir. Çok daha önemli olan, kişiyi bir eylemi yapmaya iten nedenler ile bir eylemle ilgili olarak kişinin kendini haklı çıkarmalarıdır: Bunu neden yaptın? Suç işlediğinin farkında mıydın?

Bu iki soruya ya da benzeri sorulara verilen yanıtlar, soru sorulan kişinin kişiliğinden bağımsız olarak birbirine çok benzemektedir: İster bu kişi Speer gibi hırslı ve zeki bir profesyonel, ister Eichmann gibi katı bir fanatik, ister Treblinka'da görevli Stangl ve Auschwitz'de görevli Höss gibi dargörüşlü bir yetkili, ister işkenceleri ilk kez başlatan Boger ve Kaduk gibi zekâdan yoksun bir zorba olsun. Konuşan kişinin akıl ve kültür düzeyine bağlı olarak, daha çok ya da daha az ukalaca ve değişik biçimlerde dile getirilen bu yanıtlarda temel olarak hep aynı şeyler söylenir: Emredildiği için yaptım; ötekiler (üstlerim) benim yaptıklarımdan daha kötülerini yaptılar; aldığım eğitim ve yetiştiğim ortam dolayısıyla başka türlü davranmam olanaksızdı; ben yapmasam, bir başkası aynı şeyi daha sert bir biçimde yapacaktı. Bu kendini haklı çıkarma çabalarını okuyan kişinin

gösterdiği ilk tepki iğrenmedir: Bu kişiler yalan söylemektedir, onlara inanacağımıza inanıyor olamazlar, ileri sürdükleri mazeretler ile neden oldukları acı ve ölümün niteliği arasındaki dengesizliği görmüyor olamazlar. Yalan söylediklerini bilerek yalan söylüyorlar: Kötü niyetliler.

Şu var ki, insanlarla ilgili konularda yeterli deneyimi olan herhangi bir kimse, iyi niyet/kötü niyet ayrımının (dilbilimcilerin deyişiyle karşıtlığının) iyimser ve aydınlanmacı bir ayrım olduğunu bilir; üstelik az önce adı verilenler gibi kişilere uygulandığında, ayrımın bu niteliği daha da belirgin hale gelir. Böyle bir ayrım, çok az kişide bulunan bir zihin açıklığını gerektirir, kaldı ki o az sayıdaki kişi de, geçmişin ya da içinde bulundukları ânın gerçeği herhangi bir nedenle kendilerinde kaygı ya da rahatsızlık yarattığında, bu zihin açıklığını hemen yitirir. Bu koşullarda gerçekliği soğukkanlılıkla çarpıtarak, bilinçli olarak yalan söyleyen insanlar vardır; ancak gerçek anıları bırakıp, bu anılardan bir süre için ya da sürekli olarak uzaklaşarak kendilerine huzur verici bir gerçeklik kuranların sayısı çok daha fazladır. Onlar için geçmiş bir yüktür; yaptıkları ya da yaşadıkları olaylardan tiksinti duymakta ve bunların yerine başka olayları geçirmeye çalışmaktadırlar. Gerçekle yalanın yer değiştirmesi; uydurulmuş, sahte, yeniden kurulmuş, ancak gerçektekinden çok daha iyi bir senaryoyla tamamen bilinçli olarak başlayabilir; gerçek ile sahtenin sınırları giderek belirsizleşir ve olanları başkalarına, ama aynı zamanda da kendi kendine yineleyerek, daha az inandırıcı, birbiriyle çelişen ya da bilinen olayların oluşturduğu manzarayla bağdaşmayan ayrıntıları orasından burasından düzeltip elden geçirerek, onca sık anlattığı ve anlatmayı sürdürdüğü öyküye sonunda kendisi de bütünüyle inanır hale gelir insan: Başlangıçtaki kötü niyet artık iyi niyete dönüşmüştür. Yalandan kendini aldatmaya sessiz geçiş yararlıdır: İnanarak yalan söyleyen daha iyi yalan söyler, rolünü daha iyi oynar, yargıcın, tarihçinin, okurun, eşinin, çocuklarının bu insana inanması daha kolaydır.

Olaylardan uzaklaşıldıkça, rahatlatıcı gerçekliğin yapısı gelişip kusursuzlaşır. Örneğin, 1942 yılında Vichy hükümetinde Yahudi işlerini yürüten ve bu sıfatıyla 70.000 Yahudinin sürgüne gönderilmesinden sorumlu olan hükümet görevlisi Louis

Darquier de Pellepoix'nın 1978 yılında *Express*'e yaptığı açıklamalar, sanırım ancak böyle bir zihinsel işleyiş aracılığıyla yorumlanabilir. Darquier her şeyi yadsıyor: Ceset yığınlarını gösteren fotoğrafların fotomontaj olduğunu; milyonlarca ölüyle ilgili istatistiklerin her zaman reklam, kendini acındırma ve tazminat peşinde koşan Yahudiler tarafından uydurulduğunu; sürgünlerin belki olmuş olabileceğini (bunları yadsıması zor olurdu: Aralarında çocuklar da olmak üzere insanların sürgün edilmesi buyruğunu veren çok sayıda belgenin altında imzası görünüyor), ancak nereye olduğunu ve ne gibi bir sonuç getirdiğini bilmediğini; Auschwitz'de gaz odalarının bulunduğunu, ama yalnızca bitlerin öldürülmesinde kullanıldığını, kaldı ki bu odaların (tutarlılığa bakın!) savaş sona erdikten sonra propaganda amacıyla inşa edildiğini ileri sürüyor. Bu alçak ve aptal adamı haklı çıkarmak amacında değilim ve İspanya'da uzun bir süre rahat içinde yaşamış olduğunu bilmek onuruma dokunuyor; ancak Darquier'de, halk karşısında yalan söylemeye alışmış, özel yaşamında kendi kendisine de yalan söyleme ve huzur içinde yaşamasına olanak sağlayan rahatlatıcı bir gerçeği kurma noktasına varmış kişinin tipik durumunu görebileceğimize inanıyorum. İyi niyet ile kötü niyeti net olarak birbirinden ayırmak güç bir iştir: İnsanın kendi kendisiyle derin bir içtenlik içinde olmasını, sürekli manevi ve zihinsel bir çabayı gerektirir. Darquier gibi insanlardan bu çaba nasıl beklenebilir ki?

Eichmann'ın Kudüs davası sırasında yaptığı açıklamalar ile Rudolph Höss'ün (Auschwitz'in sondan bir önceki komutanı, gaz odalarının yaratıcısı) özyaşamöyküsündeki açıklamalar okunduğunda, geçmişin az önce değindiğimizden çok daha ustaca yeniden düzenlendiğini görüyoruz. Temel olarak bu ikisi, Nazi yanlılarının ya da fanatik yandaşların klasik yöntemiyle kendilerini savunmuşlardır: Bizlere mutlak itaat, hiyerarşi ve milliyetçilik öğretildi; beyinlerimiz sloganlarla dolduruldu, törenler ve gösteriler aklımızı başımızdan aldı; bize tek adaletin halkımızın yararına olan adalet ve tek gerçeğin Führer'in sözleri olduğu öğretildi. Ne istiyorsunuz bizden? Her şey olup bittikten sonra, nasıl olup da bizden ve bizim gibilerden, ortaya koymuş olduğumuzdan farklı bir tutum bekleyebilirsiniz? Biz görevlerimizi çok çalışarak yerine getiren kimselerdik ve çalış-

kanlığımızdan dolayı üstlerimiz bizi takdir edip, terfi ettirdiler. Kararlar bizim kararlarımız değildi, çünkü içinde yetiştiğimiz yönetim özerk kararlar almamıza izin vermiyordu: Bizim adımıza başkaları karar verdi, olanların başka türlü olması olanaksızdı, çünkü karar verme hakkından yoksun bırakılmıştık. Karar vermemiz yasaklandığı gibi, karar verme yetimizi de yitirmiştik. Bu nedenle, yapılanlardan sorumlu değiliz ve cezalandırılmamamız gerekir.

Birkenau bacalarının görüntüsü üzerine kurulmuş olmakla birlikte, bu akıl yürütme biçimi katıksız bir hayâsızlığın ürünü olarak değerlendirilemez. Çağdaş totaliter bir devletin, bireyin üzerinde yaratabileceği baskı korkunç boyutlardadır. Böyle bir devletin temel olarak üç silahı vardır: Doğrudan ya da eğitimin, öğretimin ve popüler kültürün kamufle ettiği dolaylı propaganda; bilgilerin çoğulcu bir yöntemle yayılmasının önlenmesi; terör. Bununla birlikte, bu baskının karşı konulamaz olduğu görüşünü benimsemek doğru değildir. Hele III. Reich'ın on iki yıllık kısa yönetimi süresince hiç değildir. Höss ve Eichmann gibi çok ciddi sorumluluklar üstlenmiş insanların açıklamalarıyla savunularında abartmanın, bundan da çok anıların çarpıtılmasının payı açıkça ortadadır. Gerek Höss gerek Eichmann, Reich gerçekten "totaliter" hale gelmeden çok daha önce doğmuş ve eğitimlerini yapmışlardı ve onların yönetime bağlılığı coşkudan çok fırsatçılığın belirlediği bir seçim olmuştu. Geçmişlerini bu şekilde yeniden düzenlemeleri, daha sonra ağır ağır (ve olasılıkla) yöntemsel olmayan bir biçimde gerçekleştirilmiş bir edim olmuştur. Kişinin geçmişini iyi niyetle mi yoksa kötü niyetle mi yeni bir biçime soktuğunu sormak safdillik olur. Başkalarının acısı karşısında öylesine güçlü olan onlar da, yazgı kendilerini yargıçların önüne çıkardığında, hak ettikleri ölüm karşısında kendilerini rahatlatan bir geçmiş kurup, sonunda bu geçmişe inandılar: Özellikle pek zeki olmayan Höss. Bu yön onun yazılarında da kendini gösteriyor; Höss özdenetimden, içgözlemden o kadar uzak bir kişiydi ki, tam da kaba Yahudi düşmanlığını red ve inkâr ederken, aslında bu düşmanlığı doğruladığını fark etmiyor. Ve kendisiyle ilgili olarak çizdiği iyi yönetici, iyi baba ve iyi koca portresinin ne kadar kaypak bir portre izlenimi uyandırdığının farkına varmıyor.

Geçmişin bu yeniden düzenlemelerini yorumlarken (yalnızca bunun için değil, bütün anılar için geçerli bir gözlem bu), olguları çarpıtmanın çoğu zaman olguların nesnelliği tarafından sınırlandığını fark etmek gerekir; bu olguların çevresinde üçüncü kişilerin tanıklıkları, belgeler, "suç delilleri", tarihsel olarak elde edilmiş veriler bulunmaktadır. Genel olarak, belli bir eylemi yapmış olduğumuzu ya da bu eylemin yapılmış olduğunu yadsımak güçtür; oysa bizi bir eyleme yönelten nedenlerle o eyleme eşlik eden tutkuları değiştirmek çok kolaydır. Bu; son derece kaygan, çok zayıf güçlerin baskısı altında bile bozulabilecek bir malzemedir. "Bunu neden yaptın?" ya da "Bunu yaparken ne düşündün?" sorularının güvenilir yanıtları yoktur, çünkü doğası gereği ruh halleri değişebilir niteliktedir ve bu ruh hallerinin anısı daha da değişebilir yapıdadır.

İşlenmiş bir suçun anısını çarpıtmanın uç örneği, bu anıyı bastırmaktır. Burada da iyi niyetle kötü niyet arasındaki sınır belirsiz olabilir, mahkemelerde işitilen "Bilmiyorum" ve "Hatırlamıyorum" gibi sözlerin ardında kimi zaman belirgin bir biçimde yalan söyleme tavrı vardır, ancak başka zamanlarda fosilleşmiş, kalıplaşmış bir yalan söz konusudur. Anısı olan kişi, anısız bir kişi haline gelmek istemiş ve bunu başarmıştır: Zararlı anının varlığını sürekli yadsıyarak, onu kendinden atmıştır, tıpkı bir dışkının ya da parazitin atılması gibi. Savunma avukatları, savundukları kimselere önerdikleri hatırlayamama tutumunun ya da doğruymuş gibi sunulan olayların, unutkanlığa ve gerçek olaylara dönüştüğünü iyi bilirler. Açıklamalarıyla bizi hayrete düşüren insanları ille de ruh hastaları arasında aramak gerekmez: Bu açıklamalar tabii ki yalandır, ancak öznenin yalan söylediğini bilip bilmediğini ayırt edemeyiz. Saçma da olsa, bir an için yalancının doğruyu söylediğini varsayarsak, o da bu ikilemi çözemeyecektir; yalan söyleme eylemini gerçekleştirirken, kişiliğiyle tamamıyla bütünleşmiş bir oyuncudur, bu oyuncu yönünün kendisinden ayırt edilmesi olanaksızdır. Bunları yazdığım şu günlerde Papa II. Jean Paul'e suikast girişiminde bulunan Mehmet Ali Ağca'nın mahkemedeki tutumu bunun çarpıcı bir örneğini oluşturuyor.

Ağır anıların işgaline karşı kendimizi savunmamızın en iyi yolu, anıların anımsanmasını engellemek, sınır boyunca sağlığı-

mızı koruyacak bir engel oluşturmaktır. Bir anının anımsanmasını engellemek, bir kez anımsandıktan sonra ondan kurtulmaktan daha kolaydır. Burada temel olarak pis işlerle görevli kişilerin vicdanlarını rahatlatmak ve en acımasız haydutların bile hoşlanmayacağı hizmetleri sürdürmelerini güvenceye almak için Nazi komandolarının düşündükleri yöntemlerin birçoğu işe yarıyordu. Rus cephesinin gerisindeki bölgelerde kurbanların kendilerinin kazmaya zorlandıkları toplu mezarların yanında sivil halkı kurşunla tarayan *Einsatzkommandos*'a bilerek alkol dağıtılıyor, böylece katliamın sarhoşlukla örtülmesi sağlanıyordu. Çok iyi bilinen örtmeceler [eufemismi] ("son çözüm"; "özel muamele"; kelimesi kelimesine "hazır güç birliği" anlamına gelen, ancak korkunç bir gerçeği gizleyen az önce sözünü ettiğimiz "Einsatzkommando") yalnızca kurbanları göstermekle ve onlardan gelecek savunmaya yönelik tepkileri önlemekle kalmıyordu: Bunlar aynı zamanda, kamuoyunun ve silahlı kuvvetlerin doğrudan bu harekete katılmayan kesimlerinin, Üçüncü Reich'ın işgali altındaki topraklarda olanlar hakkında bilgi edinmesini olabildiğince önlemeye yarıyordu.

Kaldı ki, kısa süreli "Binyıllık Reich"ın tüm tarihini belleğe karşı bir savaş, belleğin tıpkı Orwell'in *1984* romanındaki gibi çarpıtılması, gerçeklikten kesin olarak kaçma noktasına kadar gerçekliğin yadsınması biçiminde yeniden okumak mümkündür. Hitler'in bütün biyografileri, sınıflandırılması onca güç olan bu adamın yaşamıyla ilgili yorumlarında birbirlerinden ayrılsalar da, Hitler'in son yıllarını, özellikle Rusya'daki ilk kıştan başlayarak geçirdiği yılları belirleyen öğenin gerçeklikten kaçış olduğu konusunda birleşiyorlar. Hitler, emrindekilerin ahlaklarını ve belleklerini kirleterek, onların gerçeğe ulaşmalarını yasaklamıştı; ancak Bunker paranoyasına varıncaya dek yavaş yavaş ilerleyen bir biçimde gerçeğin yolunu kendisine de kapamıştı. Bütün kumarbazlar gibi çevresinde batıl yalanlardan örülü bir senaryo kurmuş, bu senaryoya her Almandan beklediği fanatik inançla inanma noktasına gelmişti. Hitler'in çöküşü insanoğlu için bir kurtuluş olmakla kalmamış, aynı zamanda gerçeklik çarpıtıldığında ödenmesi gereken bedelin de göstergesi olmuştur.

Kurbanların oluşturduğu çok daha geniş alanda da anılarda bir sapma gözlenmektedir, ancak burada belli ki bir kötü niyet söz konusu değildir. Bir haksızlığa ya da hakarete uğrayan kişinin işlemediği bir suçtan kurtulmak için yalanlar düzmeye ihtiyacı yoktur (sözünü edeceğimiz bir mekanizma sonucu, bundan utanç duyması söz konusu olsa bile); ancak bu, onun anılarının da değişikliğe uğrayabileceği noktasını dışlamıyor. Sözgelimi, savaş ya da başka karmaşık ve sarsıcı yaşantıları geçirip, hayatta kalmış birçok insanın, farkında olmaksızın anılarını bir süzgeçten geçirme eğilimi gösterdikleri belirtilmiştir: Kendi aralarında bu anıları anımsarken ya da bunları üçüncü kişilere anlatırken, dinlenmelerin, soluk almaların, abartılı, tuhaf ya da sakin anların üzerinde durup, daha acı verici olayları kısaca anlatarak geçmeyi yeğliyorlar. Acı verici olaylar, anılar dağarcığından isteyerek seçip anımsadığımız anılar arasında yer almaz, dolayısıyla zamanla bir sis perdesine bürünüp, sınır çizgilerini yitirirler. Conte Ugolino'nun tavrı, psikolojik açıdan inandırıcı bir tavırdır; Ugolino korkunç ölümünü Dante'ye büyük bir ölçülülük içinde anlatır ve bunu o ölüme razı olduğu için değil, ölümünden sonra ebedi düşmanından öç alabilmek için yapar. Bizi derinden yaralamış, ancak bizde ya da çevremizde maddi ya da kalıcı bir yokluk yaratmamış bir olaya göndermede bulunarak "Bunu asla unutmayacağım" dediğimizde, acele bir yargıda bulunmuş oluruz: "Sivil" yaşamda da iyileştiğimiz ağır bir hastalığın ya da başarılı bir cerrahi ameliyatın ayrıntılarını isteyerek unuturuz.

Savunma amacıyla, gerçeklik yalnızca anılarda değil, doğrulandığı anda bile çarpıtılabilir. Auschwitz'deki tutukluluğumun sürdüğü yıl boyunca Alberto D. en yakın dostumdu: İriyarı, cesur bir gençti; sıradan insanlara oranla daha ileri görüşlüydü, bu nedenle kendilerine avutucu yanılsamalar kurup, bu yanılsamaları paylaşan birçok kişiye karşı eleştirel bir tutum içindeydi ("Savaş iki hafta içinde sona erecek", "Artık aramızdan insan seçilmeyecek", "İngilizler Yunanistan'da karaya inmişler", "Polonyalı partizanlar bizi kamptan kurtaracak", vb. Bunlar hemen her gün dolaşan söylentiler olup, anında gerçeklik tarafından yalanlanıyordu). Alberto 45 yaşındaki babasıyla kampa nakledilmişti. 1944 Ekiminde büyük seçim kapısına dayandığında, Al-

berto'yla ben bu olayı korku, bir şey yapamamanın öfkesi, isyan, teslimiyet gibi duygularla, ancak rahatlatıcı bir gerçeğe sığınma yoluna gitmeden değerlendirmiştik. Seçim gerçekleşti, Alberto'nun "yaşlı" babası gaz odası için seçilenler arasındaydı ve Alberto birkaç saat içinde değişti. Ona inandırıcı gelen söylentiler duymuştu: Ruslar yakındaydı, Almanlar artık kıyımı sürdürmeye cesaret edemezlerdi; bu ötekiler gibi bir seçim, yani gaz odaları için bir seçim değildi. Zayıf düşmüş, ancak tekrar eski güçlerine kavuşabilecek –öyle ya çok yorgun, ama hasta olmayan babası gibi– tutukluları seçmek için yapılmış bir seçimdi; hatta onları nereye göndereceklerini bile biliyordu, onlar uzağa değil, Jaworzno'ya gönderilecekti: İyileşmekte olan ve yalnızca hafif işlerde çalışabilecek kimselere ayrılmış özel bir kampa.

Tabii Alberto'nun babası bir daha görülmedi ve Alberto'nun kendisi de 1945 yılının Ocak ayındaki kampı boşaltma yürüyüşü sırasında ortadan yok oldu. Tuhaf bir biçimde, Alberto'nun tutumunu bilmeksizin, tutuklamalardan kaçarak İtalya'da saklanmış olan akrabaları da dayanılması olanaksız bir gerçeği reddedip, kendilerine bir başka gerçek kurarak, onun gibi davrandılar. İtalya'ya döner dönmez, hemen Alberto'nun yaşadığı şehre gidip, annesiyle kardeşine bildiklerimi anlatmayı bir görev bildim, beni sevgiyle, nezaketle karşıladılar, ancak sözlerime başlar başlamaz annesi konuşmayı kesmemi rica etti: O olanların hepsini zaten biliyordu, en azından Alberto'yla ilgili kısmını; benim ona bilinen dehşet öykülerini tekrar anlatmamın yararı yoktu. O oğlunun, bir tek onun SS'ler onu vurmadan birlikten uzaklaşmayı başardığını, ormana saklanmış olduğunu ve Rusların elinde güvencede olduğunu ***biliyordu***; henüz haber göndermemişti, ama çok yakında gönderecekti, emindi bundan; şimdi benden konuyu değiştirmemi ve ona nasıl hayatta kaldığımı anlatmamı rica ediyordu. Bir yıl sonra tesadüfen aynı şehirden geçiyordum ve aileyi tekrar ziyaret ettim. Gerçek çok az değişmişti: Alberto bir Sovyet kliniğindeydi, iyiydi, ancak belleğini yitirmişti, kendi adını bile hatırlamıyordu; ancak iyileşmek üzereydi, kısa zamanda geri dönecekti, annesi güvenilir kaynaklardan öğrenmişti bunu.

Alberto asla geri dönmedi, aradan kırk yıldan fazla bir süre geçti, bir daha ailesinin karşısına çıkma ve benim acı veren gerçeğimi, Alberto'nun akrabalarının birbirleriyle yardımlaşarak kurdukları avutucu gerçeğin karşısına koyma cesaretini bulamadım.

Bir özrü zorunlu görüyorum. Bu kitap anılarla, üstelik uzak anılarla yüklü bir kitap. O nedenle şüpheli bir kaynağa dayanıyor ve kendi kendisine karşı savunulması gerekiyor. Anılardan çok, değerlendirmeleri içeriyor, geriye dönük tarihçenin üzerinde değil, günümüzdeki olayların durumu üzerinde duruyor. Ayrıca, içerdiği veriler, isteyerek ya da istemeyerek o zamanki suçluların da işbirliğiyle oluşmuş boğulan (ya da "kurtulan") insan temasına ilişkin çok kapsamlı kaynakçadan güçlü bir biçimde besleniyor; bu kaynaklar bütününde, üzerinde birleşilen noktalar çok sayıda, görüş ayrılığı olan noktalar ise göz ardı edilebilir niteliktedir. Benim kişisel anılarıma, aktardığım ve aktaracağım yayımlanmamış az sayıdaki anektoda gelince, onları büyük bir elekten geçirdim: Zaman onları biraz soldurmuş, ancak bu anılar arka planda yer alan olaylarla uyum içindeler ve bana öyle geliyor ki, yukarıda sözünü ettiğim sapmaları içermiyorlar.

II.
GRİ BÖLGE

Biz savaştan geri dönenler kendi deneyimimizi anlayıp, başkalarına anlatabildik mi? Genel olarak "anlamak"tan kastettiğimiz şeyle "basitleştirmek" çakışmaktadır: Geniş çaplı bir basitleştirme olmasa, çevremizdeki dünya sonsuz ve belirsiz bir karmaşaya dönüşür, yönümüzü bulma ve eylemlerimize karar verme yetimizi zorlardı. Kısacası, tanınabilir şeyleri bir şemaya indirgemek zorundayız: Evrim süreci içinde oluşturduğumuz ve insan türüne özgü yetkin birer araç olan dil ile kavramsal düşünce bu amaca yöneliktir.

Tarihi de basitleştirme eğilimindeyiz; ancak olayların oluşturduğu şemayı her zaman tek bir bakış açısından değerlendiremeyiz ve farklı tarihçiler tarihi farklı tarzlarda anlayıp, kurabilirler; bununla birlikte, belki de toplumsal hayvan biçimindeki köklerimize uzanan nedenler yüzünden, alanı "biz" ve "onlar" diye ikiye ayırma gereksinimi öylesine güçlü ki, bu şema, dost-düşman şeklindeki bu ikili ayrım, bütün öteki ayrımlara egemen olmaktadır. Popüler tarih, aynı zamanda da okullarda geleneksel olarak öğretilen tarih, ara renklerden ve karmaşıklıklardan kaçan bu Manikeist eğilimin etkisini taşımaktadır. Bu eğilim, insani olayları çatışmalara, çatışmaları düellolara (biz ve onlar, Atinalılarla Ispartalılar, Romalılarla Kartacalılar) dönüştürmekten yanadır. Tabii futbol gibi, beyzbol gibi, boks gibi birbirinden net olarak ayrılıp tanınabilen ve maçın sonucunda mağlup ile galiplerin olduğu iki takım ya da iki bireyin karşı karşıya geldiği gösteri sporlarının son derece popüler olmasının nedeni budur. Eğer sonuç beraberlik (eşitlik) olursa, seyirci kendisini aldatılmış ve hayal kırıklığına uğramış hisseder: Az çok bilinçaltı bir düzeyde, kazananların ve kaybedenlerin olmasını istemekte ve bunları sırasıyla iyiler ve kötülerle özdeşleştirmekte-

dir; çünkü üstün gelmeleri gerekenler iyilerdir, yoksa dünya altüst olacaktır.

Bu basitleştirme *arzusu* haklı nedenlere dayanmaktadır, basitleştirmenin kendisi ise her zaman öyle değildir. Öyle olduğu bilindiği ve gerçek yerine konulmadığı sürece, işlerin yürümesi açısından yararlı bir varsayımdır; tarih ve doğa olaylarının büyük bir bölümü basit değildir ya da bizim hoşumuza gidecek basitlikte değildirler. Bu açıdan baktığımızda, Lagerlerin içindeki insan ilişkileri ağı basit değildi; kurbanlar ve baskıcılar biçiminde iki ana gruba indirgenemezdi. Bugün Lagerlerin tarihini okuyanlarda (ya da yazanlarda) iyiyi kötüden ayırma, yan tutma, İsa'nın Son Yargı günündeki "iyiler bu yana, cehennemlikler öteye" tavrını tekrarlama eğilimi, hatta gereksinimi açıkça görülmektedir. Özellikle gençler açıklık ve net bir ayrım istiyorlar; dünyayla ilgili deneyimleri az olduğundan, belirsizlikten hoşlanmıyorlar. Üstelik onların beklentisi, genç olsun olmasın Lagere yeni gelen kişinin beklentisine tıpatıp uyuyor: Benzeri bir deneyim geçirmiş kişiler dışında herkes orada korkunç, ancak çözülebilir bir dünya bulmayı bekliyordu: Atalarımızdan devralarak içimizde taşıdığımız o yalın modeli, net bir coğrafi sınırla ayrılmış içerideki "biz" ve dışarıdaki düşman modeline uygun bir dünya.

Oysa Lagere giriş, beraberinde getirdiği sürpriz nedeniyle bir darbeydi. İçine fırlatıldığımızı hissettiğimiz dünya son derece korkunçtu, ancak aynı zamanda da çözülmesi olanaksız bir dünyaydı: Hiçbir modele uymuyordu, düşman çevremizde ve içimizdeydi. "Biz"in sınırları yitiyordu, mücadele eden taraf sayısı iki değildi. Tek bir sınır değil, çok sayıda ve karışık sınırlar, belki de her bir kimseyle bir başkası arasında bir sınır olmak üzere sayısız sınır söz konusuydu. Lagere en azından aynı talihsizliği paylaşan insanların dayanışması umularak giriliyordu, ancak umulan dayanışmayı sağlayacak kişiler birkaç özel durum dışında yoktu; bunun yerine kendi içine kapanmış binlerce tekillikler ve bu tekillikler arasında umarsız, gizli ve sürekli bir savaşım vardı. Çoğunlukla gelecekte yandaşlarımız olarak görmeyi umduğumuz kişilerin yoğun saldırganlığı biçiminde tutukluluğun ilk saatlerinden başlayarak kendini gösteren bu gerçek, insanın dayanma gücünü hemen çökertecek kadar sertti.

Birçoğu için dolaylı olarak ya da doğrudan ölümcül bir gerçekti: İnsanın hazırlanmadığı bir darbeye karşı kendini savunması güçtür.

Bu saldırganlıkta değişik yönler görebiliriz. Başlangıcından itibaren (ki bu başlangıç Almanya'da nazizmin iktidara yükselişiyle çakışmaktadır) toplama kampı sisteminin ilk amacının, karşıtların direnç yeteneğini kırmak olduğunu hatırlatmak gerekir: Kamp yönetimi için, etiketi ne olursa olsun yeni gelen kişi tanımı gereği bir karşıttı ve bir örneğe ya da örgütlü bir direnç kaynağına dönüşmemesi için hemen yok edilmesi gerekiyordu. SS'lerin bu noktayla ilgili kesin görüşleri vardı. Yeni gelen kişinin karşılaştığı ve Lagerden Lagere değişmekle birlikte özünde aynı olan tüm o düşmanca törenı bu gerçeği göz önünde bulundurarak yorumlamak gerekir; hemen çoğunlukla yüze atılan tekme ve yumruklar, gerçek ya da göstermelik bir öfkeyle bağırarak verilen emirlerin çılgın gürültüsü; saçların kazınması; paçavralardan oluşan giysiler. Tüm bu ayrıntıların bir uzman tarafından ayarlanmış olup olmadığını ya da deneyimlere dayanarak planlı bir biçimde yetkin bir hale getirilip getirilmediğini söylemek zordur, ancak bunlar elbette bilerek yapılan ve rastlantısal olmayan şeylerdi: Planlı bir senaryo vardı ve abartılarak uygulanmaktaydı.

Bununla birlikte, toplama kampı ortamının başka öğeleri de girişteki törene ve törenin yarattığı moral çöküntüsüne az çok bilinçli olarak katkıda bulunuyordu: Sıradan tutuklular ve ayrıcalıklılar. Yeni gelen kişinin, arkadaş olarak demiyorum, ama en azından aynı olayı paylaşan bir yoldaş olarak kabul edilmesi çok seyrek rastlanan bir şeydi. Birçok durumda yaşlılar (üç dört ayda yaşlanıveriyordu insan: Değişim çok hızlıydı!) rahatsızlık duyuyor, hatta düşmanlık gösteriyorlardı. "Yeni gelen kişi" (*Zugang*'ın Almanca'da soyut idari bir terim olduğuna dikkat edin; bu sözcük "giriş" anlamına gelmektedir) kıskanılıyordu, çünkü üzerinde hâlâ evinin kokusu varmış gibi geliyordu. Oysa bu, saçma bir kıskançlıktı, çünkü bir yandan alışkanlığın, öte yandan deneyimin insana bir korunak kurma olanağı sağladığı sonraki günlere oranla tutukluluğun ilk günlerinde çok daha fazla acı çekiyordu insan. Tıpkı bütün topluluklarda "eskiler" ile "yeniler" arasında ve ilkel toplulukların kabul törenle-

rinde olduğu gibi, yeni gelenle alay ediliyor ve ona acımasız şakalar yapılıyordu: Hiç kuşkusuz, Lagerlerdeki yaşam bir gerilemeye yol açıyor, tam olarak ilkel tavırlara götürüyordu insanı.

Temelde tüm öteki hoşgörüsüzlükler gibi *Zugang*'a karşı düşmanlığın da "ötekiler" pahasına "biz"i pekiştirmeye, kısacası açıkça algılanmasa da eksikliği ek bir acı kaynağı olan ezilmişler arasındaki o dayanışmayı yaratmaya yönelik bilinçaltı bir girişimden kaynaklanıyor olması olasıdır. Uygarlığımızda bastırılması olanaksız bir gereksinim gibi görünen saygınlık arayışı da işin içine giriyordu. Yaşlıların oluşturduğu hor görülmüş kalabalık, yeni gelen kişiyi, aşağılanmasını boşaltabileceği bir hedef tahtası gibi görme, onu yok etmek pahasına onda bir telafi bulma ve onu yok etmek pahasına onda yukarıdan aldığı hakaretlerin yükünü üzerine boşaltabileceği daha alt düzeyde bir birey yaratma eğilimi gösteriyordu.

Ayrıcalıklı tutuklulara gelince, konu daha karmaşık ve aynı zamanda daha önemlidir: Hatta kanımca temel bir konudur. Nasyonal sosyalizm gibi cehennemi bir sistemin, kurbanlarını azizleştirdiğini kabul etmek aptalca, saçma ve tarihsel açıdan yanlıştır; tam tersine bu sistem onları alçaltır, kendi içinde eritir ve eğer onlar buna hazır, renksiz, siyasal ya da manevi çatıdan yoksun kimseler iseler, bunu çok daha geniş boyutlarda gerçekleştirir. Birçok göstergenin ortaya koyduğu gibi, kurbanları zalimlerden ayıran (yalnızca Nazi Lagerlerinde değil!) alanı keşfetme ve bunu sözgelimi bazı filmlerde yapıldığından daha incelikli, daha az kasvetli bir ruh hali içinde yapma vakti gelmiş görünüyor. Olsa olsa şematik bir retorik, bu alanın boş olduğunu ileri sürebilir. Bu alan asla boş olmamıştır, aşağılık ya da acınacak durumdaki (bazen iki niteliği de aynı anda kendinde barındıran) kişilerle doludur. Eğer insan soyunu tanımak istiyorsak, benzeri bir sınavın yeniden gündeme gelmesi durumunda ruhlarımızı korumak istiyorsak ya da yalnızca büyük bir sınaî tesiste olanları anlamak istiyorsak, bunları tanımamız kaçınılmazdır.

Ayrıcalıklı tutuklular Lagerlerin nüfusu içinde bir azınlıktı, oysa hayatta kalanların büyük çoğunluğunu temsil ediyorlar: gerçekten de yorgunluk, darbeler, soğuk, hastalıklar dikkate alınmasa bile, kişi başına düşen gıda miktarı, en az yemek yiyen tutuklu için bile yetersizdi: Organizmasının fizyolojik rezervle-

rini iki üç ay içinde tükettikten sonra açlık ve açlığın yol açtığı hastalıklar nedeniyle ölmek tutuklunun yazgısıydı. Ölüm ancak daha çok yiyecekle önlenebilirdi ve bunu elde etmek için büyük ya da küçük bir ayrıcalık gerekiyordu; başka bir deyişle normları aşmak için başkalarınca verilmiş ya da kişisel çabayla elde edilmiş, kurnazca ya da şiddete dayalı, yasal ya da yasal olmayan bir yol gerekiyordu.

Savaştan geri dönenlerin sözlü ya da yazılı anılarının önemli bir bölümünün şöyle başladığını unutamayız: Toplama kampının çarpıcı gerçeği, yeni ve tuhaf bir düşmanın, tutuklu-görevlinin öngörülemeyen ve anlaşılmayan saldırganlığıyla çakışır. Bu kişi seni elinden tutacağı, sakinleştireceği, sana yol göstereceği yerde, tanımadığın bir dilde bağırarak üzerine çullanır ve suratına tokat atar. Sana hükmetmek ister, senin belki hâlâ koruduğun ve onun yitirmiş olduğu onur kıvılcımını söndürmek ister. Ama bu onur duygun seni tepki göstermeye iterse, başına gelecek var demektir: Yazılı olmayan, ancak son derece katı bir yasadır bu, *zurückschlagen*, yani tokada tokatla karşılık vermek yalnızca "yeni gelen biri"nin aklına gelebilecek, hoşgörülmesi olanaksız bir haddini bilmezliktir. Böyle davranan kişi başkaları için ibret olmalıdır: Diğer görevliler karşı koyulan emri savunmaya koşup, suçluyu karşı koyamayacak hale gelinceye ya da ölünceye dek öfkeyle, planlı bir biçimde döverler. Tanımı gereği ayrıcalık, ayrıcalığı savunur ve korur. Aklıma "protektsya" biçiminde söylenen ve kökeni belli ki Latince değil, İtalyanca olan ayrıcalık anlamındaki Yidişce ve Lehçe yerel terim "protekcja" geliyor. Bana gücünün doruğundayken siyasal tutuklu olarak çalışma kamplarından birine nakledilen bir partizanın, kampa "yeni gelen" bir İtalyan'ın öyküsünü anlatmışlardı. Çorba dağıtılırken, kendisine kötü davranılmış ve dağıtım yapan görevliye dirsek atarak karşılık verme cesaretini göstermişti: Bu görevlinin arkadaşları durumu fark etmişler ve suçlu, kafası çorba kazanına sokularak başkaları için ibret oluşturacak şekilde boğulmuştu.

Ayrıcalıklıların yükselişi yalnız Lagerlerde değil, tüm insan topluluklarında, kişiyi tedirgin eden, ama hep var olan bir olgudur: Ayrıcalıklılar bir tek ütopyalarda yoktur. Adil insanın görevi, hak edilmemiş her ayrıcalığa karşı savaşmaktır. Ancak, bu

sonuçsuz bir savaştır. Az sayıda ya da yalnızca bir kişinin birçok kişiye karşı kullandığı bir iktidar varsa, ayrıcalık iktidar istemese de doğar ve çoğalır; bununla birlikte, iktidarın ayrıcalığı hoş görmesi ve desteklemesi doğaldır. Kendimizi Lagerle sınırlandırıyoruz. Ancak Lagerler (Sovyet Lagerleri de) rahatlıkla bir "laboratuar" işlevi görebilir: Tutuklu-görevlilerden oluşan karma sınıf, bu yapının iskeletini ve en tedirgin edici çehresini oluşturmaktadır. Efendiler ile kölelerin oluşturduğu iki kampı hem ayıran hem birleştiren, sınırları belli belirsiz çizilmiş gri bir bölgedir bu. İnanılmaz derecede karmaşık bir iç yapısı vardır ve yargılama gereksinimimizi altüst etmeye yeterli öğeleri kendinde barındırır.

"Protekcja" ve işbirliğinin gri bölgesi çok sayıda köklerden doğar. Öncelikle, iktidar alanı ne kadar sınırlı ise, o kadar dış desteğe gereksinim duyar; boyunduruk altına alınmış Avrupa'nın içlerinde düzenini korumaya ve karşıtların büyüyen askeri direncinden dolayı kan kaybeden savaş cephelerini beslemeye kararlı nazizm, son yıllarında onsuz yapamıyordu. Başka yerlerde kendini tüketecek uğraşlara girişen Alman iktidarının, işgal edilen ülkelerden yalnızca işgücü değil, aynı zamanda düzeni sağlayıcı güçler, delege ve yöneticiler sağlaması kaçınılmazdı. Nitelik ve önem açısından farklılıklar göstermekle birlikte, Norveç'te Quisling'i, Fransa'da Vichy hükümetini, Varşova'nın Judenrat'ını, Salo Cumhuriyeti'ni, savaşla değil, en pis işlerle görevlendirilmiş Ukrayna ve Baltık ülkelerinin paralı askerlerini ve daha sonra sözünü edeceğimiz Sonderkommandos'u bunlar arasında sınıflandırmak gerekir. Ancak, karşıt kamptan gelen işbirlikçiler, sabık düşmanlar özleri gereği güvenilmezdirler: Bir kez ihanet etmişlerdir ve tekrar ihanet edebilirler. Onları marjinal görevlerle görevlendirmek yetmez; onları bağlamanın en iyi yolu, onlara suç yüklemek, kan bulaştırmak ve mümkün olduğunca zarara sokmaktır: Böylece, kendilerini vekil tayin edenlerle suç ortaklığı bağı kurmuş olacak ve bir daha geri dönemeyeceklerdir. Bu hareket tarzı tüm zaman ve yerlerdeki suç örgütlerinin bildiği ve mafyanın her zaman uyguladığı bir şeydir, üstelik 1970'li yıllardaki İtalyan terörizminin başka türlü çözülmesi olanaksız aşırılıkları ancak onunla açıklanabilir.

İkinci olarak, azizlerin yaşamlarını anlatan metinlerle retorik metinlerdeki belli bir uyarlamayla (stilizasyon) karşıtlık oluşturacak biçimde, baskı ne kadar sertse, baskıya uğrayanlar arasında, iktidarla işbirliği yapma eğilimi o kadar yaygındır. Bu eğilimde de çok sayıda nüans ve neden kendini gösterir: Korku, ideolojik tuzağa düşme, üstün gelene körü körüne öykünme, mekân ve zaman açısından son derece sınırlı olsa bile herhangi bir güç elde etmeye yönelik kısa görüşlü arzu, alçaklık, verilen emirlerden ve kabul ettirilen düzenden kaçma amacıyla yapılan ustaca hesaplar. Tek tek ya da belli birleşimler içinde tüm bu nedenler, gri kuşağın doğuşunda birer etken oldu; ayrıcalıklı olmayanlar açısından bakıldığında, gri kuşağı oluşturan kişileri birleştiren öğe, ayrıcalıklarını korumak ve sağlamlaştırmak istenciydi.

Ancak, bazı tutukluları değişik oranlarda Lagerlerin yetkilileriyle işbirliği yapmaya iten nedenleri tek tek tartışmadan önce, bu tür insani olaylar karşısında, ahlaki bir yargıda bulunmak üzere öne atılmanın tedbirsizce bir hareket olduğunu özellikle vurgulamak gerekir. En büyük suçun sistemde, totaliter devletin yapısında olduğu açıkça ortadadır; büyük küçük (asla sempatik olmayan, asla şeffaf olmayan!) tek tek işbirlikçilerin suça katılımını değerlendirmek her zaman güç olmuştur. Bu, yalnızca benzeri koşullarda hareket etmenin ne anlama geldiğini kendisi üzerinde yaşayarak görmüş kişilere hak göreceğimiz bir yargıdır. Manzoni bunu çok iyi biliyordu: "Kışkırtıcılar, zorbalar herhangi bir biçimde başkalarına haksızlık eden herkes, işledikleri kötülükten dolayı değil, haksızlığa uğrayanların ruhunda açtıkları yaradan dolayı suçludurlar". Haksızlığa uğrayan kişinin durumu işbirlikçilik suçunu yok etmez ve çoğunlukla bu nesnel olarak ciddi bir suçtur, ancak ben bunun ölçüsünü saptayabilecek insani bir yargı sistemi bilmiyorum.

Bana bağlı olsa, hüküm vermek zorunda kalsam, suça katılımları en az oranda, üzerlerindeki zorlayıcı koşullar ise en yüksek ölçüde olan herkesi gönül rahatlığıyla aklardım. Biz rütbesiz tutukluların çevresinde çok sayıda küçük rütbeli görevli kaynıyordu. Bunlar çok renkli bir manzara oluşturuyordu: Yerleri süpürenler, tencereleri yıkayanlar, gece nöbetçileri, yatakları gerenler (bunlar, çok küçük bir çıkar uğruna, Almanla-

rın titizlikle yapılmış yatak saplantısından yararlanıyorlardı,) bitlileri ve uyuz hastalığı olanları denetleyenler, verilen emirleri tutuklulara iletenler, dilmaçlar, yardımcıların yardımcıları. Genel olarak bunlar bizim gibi zavallı insanlardı, herkes gibi bütün gün çalışıp, fazladan yarım litre çorba için bu ve öteki "çömezlik" hizmetlerini yerine getirmeye kendilerini alıştırıyorlardı: Zararsız, kimi zaman yararlı, çoğunlukla boş yere yaratılmış işlerdi bunlar. Seyrek olarak şiddete baş vuruyorlardı, ancak tipik bir lonca zihniyeti geliştirme ve "görevlerini" ister aşağıdan ister yukarıdan olsun, onlardan kıskananlara karşı büyük bir çabayla savunma eğilimi gösteriyorlardı. Zaten ek rahatsızlıklar ve yorgunluklar getiren ayrıcalıkları pek az işlerine yarıyor ve onları başkalarının katlandığı disiplin ve acılardan kurtarmıyordu; yaşama umutları temel olarak ayrıcalıklı olmayanlarla aynıydı. Kabasaba ve küstahtılar, ancak düşman olarak görülmüyorlardı.

Emir verme konumunda bulunanlar hakkındaki yargı daha hassas olup, değişik yönleri içermektedir: Bunlar, çalışma gruplarının başlarından (Almanca "Kapos" terimi doğrudan İtalyanca'dan alınmıştır, sözcüğün İtalyanca'dakinden farklı olarak ilk değil, son hecesinin vurgulanmasına dayanan sesletimi ancak yıllar sonra yaygınlık kazanmış; Fransız tutukluların başlattığı bu sesletim biçimi, Pontecorvo'nun aynı adlı filminin etkisiyle yayılıp, İtalya'da değişik niteliği nedeniyle benimsenmiştir), baraka şeflerine, yazıcılara, siyasal bölüme (gerçekte Gestapo'nun bir birimi), çalışma servisi, ceza hücreleri gibi idari ofislerde zaman zaman son derece hassas ve değişik nitelikte etkinlikler sürdüren tutukluların o zamanlar şüphe bile etmediğim dünyasına kadar geniş bir yelpazeyi kapsıyordu. Aralarından bazıları becerileri ya da şansları sayesinde Lagerlerin en gizli haberlerine ulaştılar ve Auschwitz'de Hermann Langbein, Buchenwald'de Eugen Kogon ve Mauthausen'de Hans Marsalek gibi daha sonra bu gizlerin tarihçileri oldular. Kişisel cesaretlerine mi yoksa kurnazlıklarına mı daha fazla hayranlık duyulması gerektiğini bilemiyorum. Bu kurnazlıkları, ilişkide oldukları SS subaylarının her birini dikkatle inceleyerek, bunlar arasından hangilerinin yoldan çıkarılabileceğini, hangilerinin acımasız kararlardan geri döndürülebileceğini, hangilerine şantaj yapılabileceğini,

hangilerinin aldatılabileceğini, hangilerinin savaş bittiğinde *hesap verme* olasılığı ile gözlerinin korkutulabileceğini sezerek, kamp arkadaşlarına birçok somut yardımda bulunmalarına olanak sağlamıştır. Bunlardan bazıları, örneğin yukarıda adı geçen Langbein, Kogon ve Marsalek, aynı zamanda gizli savunma örgütlerinin üyeleriydiler; bu nedenle görevlerinin onlara sağladığı güç, "direnişçi ve gizleri bilen kişiler" olarak atıldıkları büyük tehlikeyi dengeliyordu.

Az önce sözünü ettiğimiz görevliler hiç de işbirlikçi değildiler ya da yalnızca görünüşte öyleydiler, bunlar daha çok böyle bir görüntü veren karşıtlardı. Emir verme konumunda bulunanların büyük bir bölümü böyle değildi. Bunlar, vasattan en kötüye uzanan çizgide yer alan insan müsveddeleri olduklarını ortaya koymuşlardır. Güç, kişiyi yıpratmaktan çok yozlaştırır. Onların kendine özgü bir yapısı olan güçlerinin çok daha yozlaştırıcı bir etkisi vardı.

Az ya da çok denetlenmiş, zorbaca elde edilmiş, yukarıdan dayatılmış ya da aşağıdan benimsenmiş, hak edilerek ya da toplu dayanışma yoluyla, kan bağı ya da devralma yoluyla verilmiş güç, insanın toplumsal örgütlenmesinin her çeşidinde varlığını gösterir: İnsanların insanlar üzerinde belli bir ölçüdeki egemenliğinin toplu halde yaşayan hayvanlar olarak bizlerin genetik mirasına kaydedilmiş olduğu bir gerçek gibi görünüyor. Gücün, yapısı gereği toplu yaşama zararlı olduğu söylenemez. Ancak sözü edilen görevlilerin elindeki güç –bunlar tıpkı çalışma gruplarının Kapo'ları gibi alt derecede olsa bile– temelde sınırsızdı; daha doğrusu kullanacakları şiddete bir alt sınır çizilmişti, yani yeterince sert olduklarını göstermezlerse cezalandırılıyor ya da görevlerinden alınıyorlardı, buna karşılık hiçbir üst sınır yoktu. Bir başka deyişle, herhangi bir neden olmaksızın emrindekilere en vahşice şeyleri yapabiliyorlardı: 1943 yılının sonuna kadar bir Kapo'nun herhangi bir yaptırımdan korkmasına gerek olmaksızın bir tutukluyu döverek öldürmesi seyrek rastlanan bir olay değildi. Ancak daha sonraları, işgücü gereksinimi hissedilir duruma geldiğinde, birtakım sınırlamalar getirildi: Kapo'ların tutuklulara karşı kötü davranışları bu kişilerin çalışma gücünü kalıcı bir biçimde azaltmamalıydı. Ancak, artık bu kötü gelenek kök salmıştı ve kurala her zaman uyulmuyordu.

Böylece Lagerlerin içinde, gücün yukarıdan dayatıldığı ve aşağıdan denetimin neredeyse olanaksız olduğu totaliter devletin hiyerarşik yapısı daha küçük ölçekli, ancak özellikleri çok daha genişletilmiş olarak yeniden üretiliyordu. Ancak buradaki "neredeyse" sözü önemlidir: Bu açıdan tam anlamıyla "totaliter" bir devlet hiçbir zaman var olmamış; bir karşı hareket, bütüncül keyfiliği düzeltecek bir eylem her zaman varlık göstermiştir, Üçüncü Reich'da da, Stalin'in Sovyetler Birliği'nde de: Bu iki yönetimde de az ya da çok ölçüde kamuoyu, yargı organları, yabancı basın, kiliseler, yirmi yıllık zorbalığın ortadan kaldırmaya yetmediği insanlık ve adalet duygusu, frenleyici ögeler olmuştur. Bir tek Lagerlerde aşağıdan denetim sıfırdı ve küçük beyliklerin gücü mutlak bir güçtü. Bu çapta bir iktidarın, iktidar tutkunu insan tipini ne büyük bir güçle kendine çektiğini, bu görevin getireceği maddi yararların çekiciliğine kapılan daha az hırslı bireylerin de bu güce nasıl özendiklerini ve ellerindeki güçten nasıl ölümcül bir sarhoşluğa kapıldıklarını anlamak mümkündür.

Kimler Kapo oluyordu? Burada da gerekli ayrımı yapmak gerekir. En başta kendileri olanağın önerildiği kimseler, yani Lager komutanının ya da ona bağlı yöneticilerin (çoğunlukla iyi psikologlardı bunlar) kendilerinde işbirlikçi potansiyeli gördükleri bireyler: Bekçilik mesleği tutukluluğa oranla kendilerine kusursuz bir seçenek sunan, hapislerden getirilmiş adi suçlular, 5-10 yıllık acıların bitkin hale getirdiği ya da her durumda moral olarak zayıf düşürdüğü siyasal tutuklular; ayrıca daha sonraları kendilerine sunulan yetki parçacığında "son çözüm"den kaçmanın tek yolunu gören Yahudiler. Ancak yukarıda değinildiği gibi, birçoğu güce kendiliğinden özeniyordu. Bu ayrıcalıklı konum altındakilere acı çektirme ve onları aşağılama olanağı verdiği için sayıları çok olmayan, ancak çok korkulan sadistler bu gücü arıyorlardı. Hayal kırıklığına uğramış insanlar arıyordu gücü, bu da Lager mikrokozmosunda totaliter toplumun oluşturduğu makrokozmosu yeniden üreten bir çizgidir: Her ikisinde de güç, kapasitenin ve hak etmiş olmanın dışında, hiyerarşik otoriteye bağlı kalma eğilimi gösteren ve bu yolla başka türlü erişemeyeceği bir toplumsal konumu arayan kişilere cömertçe verilir. Son olarak gücü, zulüm görenler arasında zul-

medenlerin mikrobunu kapan ve bilinçaltlarında onlarla özdeşleşme eğilimi gösteren pek çok kişi arıyordu.

Bu taklit üzerinde, bu özdeşleşme, öykünme ya da baskıcı ile kurban arasındaki rol değişimi üzerinde çok tartışılmıştır. Doğru ve uydurma, şaşırtıcı ve sıradan, zekice ve aptalca şeyler söylenmiştir: Bakir bir toprak değil bu; tersine, beceriksizce sürülmüş, çiğnenmiş, altüst edilmiş bir toprak. Güzel ve yanlış bir filminin anlamını kısaca açıklaması istendiğinde, yönetmen Liliana Cavani şöyle demişti: "Hepimiz kurban ya da katiliz ve bu rolleri isteyerek kabulleniyoruz. Yalnızca Sade ve Dostoyevski bunu iyi anlamışlardı"; Cavani şu inancını da dile getiriyordu: "Her ortamda, her ilişkide, az çok açıkça belirtilmiş ve genellikle bilinç düzeyinde yaşanmayan bir kurban-cellat dinamiği vardır".

Bilinçaltı ile derinliğin ne olduğunu bilmiyorum, ancak bunları bilen az sayıda insan olduğunu ve bu az sayıdaki insanın daha tedbirli davrandığını biliyorum; derinlerimde bir yerde bir katilin barınıp barınmadığını bilemem, bilmek de pek ilgilendirmiyor beni, ancak suçsuz bir kurban olduğumu ve katil olmadığımı biliyorum; katillerin (üstelik yalnızca Almanya'da değil) var olduğunu, bir köşeye çekilmiş ya da etkinliğini sürdüren katillerin bugün de var olduğunu biliyorum; bunları onların kurbanları ile karıştırmak ahlaki bir hastalık, kötü bir estetik alışkanlık ya da sinsi bir suç ortaklığı göstergesidir, her şeyden önce de (isteyerek ya da istemeyerek) gerçeği yadsıyanlara yapılmış değerli bir hizmettir. Lagerde ve daha genel olarak insanlık sahnesinde her şeyin olabileceğini, bu nedenle tek bir örneğin çok az şeyi kanıtlayabileceğini biliyorum. Bunu açıkça belirttikten ve iki rolü birbiriyle karıştırmanın adalet gereksinimimizi temelinden sarstığını bir kez daha kabul ettikten sonra, birkaç gözlemde bulunmak kalıyor geriye.

Lagerde ve dışarıda rengi belirsiz, kaypak ve ödün vermeye hazır insanlar bulunduğu bir gerçektir. Lagerlerdeki aşırı baskı bu insanların sayısını artırmıştır; bu insanların kendileri de belli bir oranda suçlular (seçim özgürlükleri ne kadar fazla idiyse, o oranda belirgin bir suç), bunun ötesinde sistemin suçunun taşıyıcıları ve araçlarıdırlar. Baskıcıların büyük bir bölümünün, eylemlerini yaptıkları sırada ya da (daha çok) yaptıktan sonra,

yapmakta oldukları ya da yapmış bulundukları şeylerin haksız olduğunu fark ettikleri, belki şüphe ve rahatsızlık duydukları, hatta cezalandırıldıkları bir gerçektir; ancak bu acıları onları kurbanlar arasına katmamıza yetmez. Aynı şekilde, tutuklulaların hataları ve ödüne boyun eğmeleri de, onları, başlarındaki bekçilerle aynı sınıfa sokmamız için yeterli değildir. Lagerlerdeki, her toplumsal sınıftan, hemen hemen bütün Avrupa ülkelerinden gelen yüz binlerce tutuklu, seçilmiş değil, ortalama bir insanlık örneği oluşturuyordu: İçine zorbaca fırlatıldıkları cehennem ortamını dikkate almak istemesek bile, onlardan azizlerle Stoacı filozoflardan beklenen davranışı beklemek saçma, herkesin her zaman bu davranışı izlemiş olduğunu öne sürmek ise lafazanlık ve yalancılık olur. Gerçekte, bu kişilerin davranışı, pek çok durumda kesinkes zorunlulukların getirdiği bir davranış olmuştur: Karşı karşıya bırakıldıkları yokluklar onları salt bir yaşamlarını sürdürme durumuna, seçim (özellikle ahlaki seçim) alanının bir hiçliğe indirgendiği açlık, soğuk, yorgunluk ve dayaktan oluşan günlük savaşımı sürdürme durumuna getirmişti; bu deneyden sonra onlardan pek azı, o da olanaksız denebilecek birçok olayın bir araya gelmesi sayesinde hayatta kalabildi: Kısacası, talihin yardımıyla kurtuldular. Bu insanların yazgıları arasında ortak bir şeyler aramak –belki de başlangıçta sağlık durumlarının iyi olması dışında– pek anlamlı olmaz.

İşbirlikçiliğin bir uç örneğini Auschwitz ve öteki yok etme Lagerlerinin Sonderkommando'ları temsil etmektedir. Burada ayrıcalıktan söz etmekten kaçınmak gerekir; bu gruptakiler yalnızca birkaç ay yeterli yemek yiyebildikleri için (ama ne bedel karşılığında!) ayrıcalıklıydılar, yoksa kıskanılacak bir yanları yoktu tabii ki. SS'ler, yerinde bir kararla belirsiz bir ad verdikleri "Özel Takım" ile ölü yakma fırınlarıyla ilgili işler üstlenen tutuklular grubunu kastediyorlardı. Yeni gelenleri (çoğu zaman kendilerini bekleyen yazgıdan tamamıyla habersiz) gaz odalarına düzenli bir biçimde sokma; gaz odalarından cesetleri çıkarma; çene kemiklerinden altın dişleri sökme; kadınların saçlarını kesme; elbiseleri, ayakkabıları, valizlerin içindekileri çıkarıp sınıflandırma; cesetleri ölü yakma fırınlarına taşıyıp, fırınların gerektiği gibi çalışmasını denetleme; külleri çıkarıp yok etme işi

onlarındı, Auschwitz'deki Özel Takım, sayıları döneme göre değişen ve etkin olarak çalışan yedi yüz ila bin kişiden oluşuyordu.

Bu Özel Takımlardaki kişiler de öteki tutukluların yazgısından kurtulamıyordu. Aksine, Özel Takımları oluşturan kişilerden hiçbirinin hayatta kalmaması ve olanları anlatmaması için SS'ler her tür çabayı gösteriyorlardı. Auschwitz'de on iki takım görev yaptı; her biri birkaç ay görevde kalıyor, daha sonra olası direnmeleri engellemek için farklı bir bahaneyle ortadan kaldırılıyordu. Bir sonraki takım bir tür göreve başlama töreni olarak kendilerinden öncekilerin cesetlerini yakıyordu. Son takım 1944 Ekiminde SS'lere karşı ayaklandı. Ölü yakma fırınlarından birini havaya uçurdu; ileride değineceğim gibi, bu kişiler eşit olmayan bir savaşım sonunda katledildi. Bu nedenle, yazgının öngörülmesi olanaksız bir oyunuyla ölümden kaçarak Özel Takımlardan hayatta kalabilenlerin sayısı son derece azdır. Bunlardan hiçbiri özgürlüğünü kazandıktan sonra bu korkunç durumdan söz etmez. Elimizdeki Özel Takımlarla ilgili bilgiler, hayatta kalan bu kişilerin verdiği az sayıdaki birkaç ifadeden; çeşitli mahkemelerde yargılanan "emirleri aldıkları kişiler"in itiraflarından; rastlantısal olarak bu takımlarla ilişkiye geçme fırsatı olmuş "sivil" Alman ya da Polonyalıların ifadelerindeki değinmelerden; ve son olarak, bu takımlarda yer almış kişilerden bazılarının, olayların gelecekte anımsanması amacıyla büyük bir tutkuyla yazdıkları ve Auschwitz ölü yakma fırınları yakınlarında büyük bir özenle gömülmüş günlük sayfalarından kaynaklanmaktadır. Bütün bu kaynaklar birbirleriyle uyum içindedir, ancak yine de bu insanların her gün nasıl yaşadıklarını, kendilerini nasıl gördüklerini gözümüzde canlandırmak güç, neredeyse olanaksızdır.

İlk zamanlar bu kişiler SS'ler tarafından Lagerlere kayıtlı tutuklular arasından seçiliyordu; seçimin yalnızca fiziki güce bakılarak değil, aynı zamanda seçilecek kişilerin fizyonomileri derinlemesine incelenerek yapıldığı belirlenmiştir. Seyrek olarak, kişilerin bu takımlara cezalandırılmak üzere seçildiği de oluyordu. Daha sonraları adayları doğrudan tren istasyonunda, tek tek katarlar istasyona vardığı anda seçmek yeğlenmiştir: SS'lerin "psikologları" takımlara yandaş bulmanın; seçimi,

umutsuz ve şaşkın, yolculuktan sinirleri yıpranmış, direnme gücünden yoksun bu insanlar arasından, trenden inme anında, her yeni gelenin gerçekten de kendini karanlığın ve bilinmedik bir korkunun eşiğinde hissettiği o önemli anda yapmanın daha kolay olduğunu fark etmişlerdi.

Özel Takımların büyük çoğunluğu Yahudilerden oluşuyordu. Bir açıdan, Lagerlerin ana amacı Yahudileri yok etmek olduğuna ve Auschwitz'in nüfusu 1943'ten başlayarak % 90-95 oranında Yahudilerden oluştuğuna göre, bunun bizi şaşırtmaması gerekir; bir başka açıdan ise insan bu doruk noktasındaki kötülük ve nefret karşısında donakalıyor: Yahudileri fırınlara koyanların Yahudi olması gerekiyordu. Aşağı ırk ya da aşağı insan olan Yahudilerin kendi kendilerini yok etme noktasına kadar her türden aşağılanmaya boyun eğdiklerini göstermek gerekiyordu. Öte yandan, SS'lerin hepsinin kıyımı günlük bir görev olarak, içlerinden gelerek kabul etmediği kanıtlanmıştır. İşin bir bölümünü, özellikle en pisini kurbanlara bırakmak bazı vicdanları hafifletmeye yarıyor olmalıydı (olasılıkla olmuştur da).

Bir noktayı açıklıkla belirtmek gerekiyor: Bu boyun eğişi özellikle Yahudilere özgü bir özelliğe bağlamak haksızlık olur; Özel Takımlarda Yahudi olmayan Alman ve Polonyalı tutuklular da vardı. Ancak, bunlar "daha haysiyetli" bir görevi, Kapo'luk görevini yerine getiriyordu; bu takımlarda Nazilerin Yahudilerden ancak bir derece üstte gördükleri Rus savaş tutukluları da bulunuyordu (sayıları azdı, çünkü Auschwitz'de az sayıda Rus vardı. Rusların büyük bir bölümü, yakalandıktan sonra dev toplu çukurların kenarında kurşuna dizilerek, daha önce yok edilmişti). Ancak Ruslar Yahudilerden farklı davranmadılar.

Korkunç bir sırra ortak olmaları nedeniyle Özel Takımlar öteki tutuklulardan ve dış dünyadan katı bir biçimde ayrı tutuluyorlardı. Bununla birlikte, benzeri deneyimlerden geçmiş herkesin bildiği gibi, her engelin belli gedikleri vardır: Eksik ve çarpıtılmış da olsa, haberlerin olağanüstü bir yayılma gücü vardır ve bir şeyler her zaman dışarı sızar. Bu takımlar hakkında daha bizim tutukluluğumuz sırasında belli belirsiz, yarım yamalak söylentiler vardı. Daha sonra bu söylentiler, başka kaynaklarca doğrulanmıştır. Ancak, bu insanlık konumunun içerdiği

dehşet, bütün tanıklıklarda bir tür suskunluğu kişilere kabul ettirmiştir; dolayısıyla bugün bile aylarca bu mesleği yapma zorunluluğunda olmanın "ne anlama" geldiğini hayal edebilmemiz güçtür. Bazıları bu zavallı insanlara büyük miktarlarda alkol verildiği ve onların sürekli olarak, tam anlamıyla hayvanca koşullarda ve tam bir çöküntü içinde bulundukları yolunda tanıklık ettiler. Bunlardan biri şöyle demiştir: "Tabii kendimi öldürebilir ya da beni öldürmelerini sağlayabilirdim; ancak öcümü almak ve tanıklık etmek için hayatta kalmak istiyordum. Bizlerin birer canavar olduğuna inanmamalısınız: Bizler de sizin gibiyiz, ancak çok daha mutsuzuz".

Bu söylenenleri ve onlar tarafından, onlar arasında söylenip, bize ulaşmamış birçok sözü kelimesi kelimesine almamak gerektiği açıkça ortadadır. İnsanı insanlıktan çıkaran bu aşırı yıkımı tanımış insanlardan kelimenin hukuki anlamıyla bir ifade beklenemez, bu kişilerin sözleri yakınma, küfür, günahının cezasını çekme, kendini haklı çıkarma ve benliğini bulma arasında gidip gelen bir şeydir. Medusa'nın yüzünden, gerçekten çok, içini döküp rahatlama beklemek gerekir.

Takımları düşünmek ve örgütlemek nasyonal sosyalizmin işlediği en şeytanca suç olmuştur. Pragmatik yönün arkasında (nitelikli insanları başka işlere saklamak, en acımasız görevleri ötekilere zorla kabul ettirmek) daha ustalıklı başka yönler fark ediliyor. Bu kurum aracılığıyla suçun yükü başkalarının ve kesin olarak kurbanların üzerine yıkılmaya çalışılıyordu: Böylece onları rahatlatacak masum olma bilinci yok edilecekti. Bu kötülük uçurumunu derinlemesine incelemek ne kolay ne de hoş bir şeydir, ancak ben bunun yapılması gerektiğini düşünüyorum. Çünkü dün yapılması mümkün olmuş olan bir şeye yarın yeniden kalkışılabilecek, böyle bir girişim bizleri ve çocuklarımızı içine alabilecektir. Kişi, bunlara boş verip, kafasını bu düşüncelerle yormamak arzusuna kendini kaptırabilir, böyle bir arzuya karşı koymalıyız. Gerçekten de takımların varlığının bir anlamı vardı. Bunlar bir bildiriyi içeriyordu: "Biz efendilerin halkı, sizi yok eden kişileriz, ancak siz bizden daha iyi değilsiniz; istersek, ki istiyoruz, yalnızca bedenlerinizi değil, ruhlarınızı da yok edebiliriz, tıpkı kendi ruhlarımızı yok ettiğimiz gibi".

Macar doktor Miklos Nyiszli, Auschwitz'deki son Özel Takımdan hayatta kalan çok az sayıdaki kişiden biri olmuştur. Nyiszli, otopsilerde uzmanlaşmış ünlü bir anatomi-patoloji uzmanıydı. Birkenau SS'lerinin başhekimi olup, birkaç yıl önce adaletin elinden kurtularak ölen Mengele, onun uzmanlığından tam anlamıyla yararlanıyordu; Nyiszli'ye çok iyi davranıyor ve onu neredeyse bir meslektaşı gibi görüyordu. Nyiszli'den özellikle ikizlerle ilgili incelemeler yapması istenmişti. Gerçekten de Birkenau, aynı anda öldürülmüş ikizlerin cesetlerini inceleme olanağı sağlayan dünyadaki tek yerdi. Bu özel görevinin yanı sıra –bu arada, bu göreve çok da kararlılıkla karşı koymamış olduğunu belirtelim– Nyiszli Takımdaki kişileri tedavi eden doktordu. Takımdakiler onunla sıkı bir ilişki içindeydi. Nyiszli, anlamlı bulduğum bir olayı anlatıyor.

Daha önce belirttiğim gibi, SS'ler Lagerlerden ya da istasyona gelen gruplar arasından Takımlar için uygun adayları seçiyor ve görevi reddedenleri ya da bu görevi yapamayacaklarını ortaya koyanları hemen yok etmekten geri kalmıyorlardı. Takımda henüz göreve başlamış kişilere karşı, bütün tutuklulara, özellikle Yahudilere gösterdikleri aşağılayıcı ve mesafeli tavrı gösteriyorlardı: Bu kişilerin değersiz, Almanya düşmanı ve bu nedenle yaşamayı hak etmeyen kişiler olduğu beyinlerine kazınmıştı; en iyi durumda onlar güçleri tükenip ölünceye kadar çalışmaya zorlanabilirlerdi. Oysa Takımın eski üyelerine karşı bu şekilde davranmıyorlardı: Onların kişiliğinde, artık bir ölçüde kendileri kadar insanlıktan uzaklaşmış, aynı arabaya koşulmuş, zorla kabul ettirilmiş suç ortaklığının getirdiği pis bir bağ ile aralarında bağ kurulmuş meslektaşlarını görüyorlardı. Nyiszli "işe" ara verdikleri bir sırada SS'lerle SK'lar (Sonderkommando) arasında, yani ölü yakma fırınındaki nöbetçi SS'leri temsil eden bir grupla Özel Takımı temsil eden bir grup arasında bir futbol maçına tanık olduğunu anlatıyor. Maça SS'lerin öteki milisleriyle takımın kalanları da katılıyor, tuttukları tarafı destekliyor, bahse giriyor, oyuncuları alkışlıyor, yüreklendiriyorlar. Sanki maç cehennemin kapıları önünde değil de, bir kasabanın futbol sahasında oynanıyormuş gibi...

Buna benzer bir şey, öteki kategorilerde yer alan tutuklularla yaşanmamıştır, yaşanması da düşünülemezdi: ancak onlar-

la, "ölü yakma fırınlarının kargaları"yla SS'ler eşitleri ya da neredeyse eşitleri gibi sahaya çıkabiliyorlardı. Özel Takımları kapsayan bu affın ardında şeytansı bir gülümseme okunuyor: İşte her şey olup bitti, başardık, artık öteki ırk, karşıt ırk değilsiniz, Binyıllık Reich'ın birinci derecede düşmanı değilsiniz, artık putları reddeden halk değilsiniz. Kollarımızla sizi sardık, yozlaştırdık ve kendimizle birlikte dibe çektik. Siz kibirliler bizim gibisiniz: Kanınız bizimki gibi kirli. Siz de tıpkı bizim gibi, Kabil gibi kardeşinizi öldürdünüz. Gelin, birlikte oynayabiliriz.

Nyiszli üzerinde düşünülmesi gereken bir başka olay anlatıyor. Gaz odasında kampa yeni gelmiş bir trenin içindeki insanlar sıraya dizilip öldürülmüştür ve Takım her gün yaptığı korkunç işi yürütmekte, iç içe geçmiş ceset yığınlarını birbirinden ayırıp, yangın hortumlarıyla yıkayarak ölü yakma fırınlarına taşımaktadır. Ancak, yerde henüz yaşamakta olan bir genç kız bulurlar. Bu ayrıksı, tekil bir olaydır; belki insan cesetleri kızın çevresinde engel oluşturmuş, ona soluk alabileceği bir alan bırakmıştır. Takımdakiler şaşkınlık içindedir; ölüm gündelik meslekleridir, ölüm bir alışkanlıktır. Çünkü daha önce belirtildiği gibi "ya ilk gün delirir insan, ya da bu işe alışır", ama bu kız hayattadır. Kızı saklarlar, ısınmasını sağlarlar, ona et suyuna çorba getirip, kızı soru yağmuruna tutarlar: On altı yaşındadır, içinde bulunduğu mekânın ve zamanın farkında değildir. Nerede olduğunu bilmemektedir. Kurşun mühürlü tren, başlangıçtaki acımasız seçim, soyunma, hiç kimsenin sağ çıkmadığı odaya girme aşamalarından hiçbir şey anlamaksızın geçmiştir. Bir şey anlamamış olsa da görmüştür; bu nedenle ölmesi gerekmektedir ve takımdakiler bunu bilmektedir, tıpkı kendilerinin de aynı nedenle ölmeleri gerektiğini bildikleri gibi. Ancak, alkolün ve günlük kıyımın, hayvanlaşmış birer köle haline getirdiği bu insanlar değişmiştir; karşılarında artık anonim bir kitle, vagonlardan inen, korkmuş, şaşkınlığa uğramış insanlar ırmağı yoktur: Bir insan vardır.

Manzoni'nin *I promessi sposi*'nde, annesinin, arabanın üzerine iç içe geçmiş öteki ölüler arasına atılmasını reddettiği, vebadan ölen küçük kız Cecilia'nın karşısında, bu tekil olay karşısında "aşağılık ölü taşıyıcısı"nın "beklenmedik saygı"sını ve duraksamasını anımsamamak mümkün mü? Böyle olaylar bizi

hayrete düşürmektedir, çünkü bu olaylar içimizde taşıdığımız imge ile, kendi kendisiyle uyumlu, tutarlı, bütünsel insan imgesiyle çelişmektedir; oysa hayrete düşmememiz gerekir, çünkü insan böyle değildir. Her tür mantığa karşı acıma ve acımasızlık aynı bireyde aynı anda varolabilir. Kaldı ki, acımanın kendisi mantıkla açıklanamayan bir şeydir. Hissettiğimiz acıma ile bizde bu duyguyu yaratan acının boyutu birbiriyle orantılı değildir: Tek bir Anna Frank, onun gibi acı çekmiş, ancak imgeleri gölgede kalmış binlerce insandan daha fazla acıma hissi uyandırmaktadır. Belki de böyle olması gerekir. Eğer herkesin acılarını çekmek zorunda kalsak ve çekebilsek yaşayamazdık. Belki de yalnızca azizler birçok insana acımak gibi olağanüstü bir yeteneğe sahiptirler; ölü taşıyıcılarına, Özel Takımdaki kişilere ve bizlere en iyi durumda tekil insana, *Mitmensch*'e, soydaşımız insana yönelik süreklilikten yoksun acıma kalıyor: Önümüzde duran, yaradılıştan kısa görüşlü duyularımızın uzanabileceği yerde duran etten kemikten insana.

Bir doktor çağrılır ve doktor bir iğne ile kızı ayağa kaldırır! Evet, gaz etkisini göstermemiş, yaşayabilecek, ama nerede ve nasıl? O anda ölüm tesislerinde görevli SS milislerinden birisi olan Muhsfeld çıkagelir, doktor onu kenara çekip durumu anlatır. Muhsfeld bir an duraklar, sonra kararını verir: Hayır, kız ölmeli; belki daha yaşlı olsa durum farklı olurdu, daha anlamlı olurdu, belki olanlarla ilgili olarak kız susmaya ikna edilebilirdi, ama yalnızca on altı yaşında: Ona güvenilemez. Bununla birlikte, Muhsfeld kızı kendi eliyle öldürmez, boynuna vuracağı bir darbeyle kızı öldürmesi için bir astını çağırır. Muhsfeld iyiliksever bir insan değildi; her gün sürüp giden katliamdaki payı, keyfî, kapris dolu uygulamalarla bezenmiş, ince ince hesaplanmış acımasızlık buluşlarıyla donanmıştı. 1947 yılında yargılandı, idama mahkûm edilip, Krakow'da idam edildi, bu adil bir uygulama olmuştur; ama onu bile yalnızca bu yönüyle değerlendirmemek gerekir. Bir başka ortam ve çağda yaşasa, olasılıkla sıradan herhangi bir insan gibi davranırdı.

Karamazov Kardeşler'de, Gruşenka soğan öyküsünü anlatır. Kötü kalpli, ihtiyar bir kadın ölür ve cehenneme gider, ancak koruyucu meleği belleğini zorlayarak bu kadının bir kez bostanından aldığı bir soğanı bir dilenciye verdiğini hatırlar:

Kadına soğanı uzatır, ihtiyar kadın bu soğana sarılır ve cehennem ateşinden çıkarılır. Bu öyküyü her zaman itici bulmuşumdur: Hangi canavar hayatında, başkalarına olmasa bile çocuklarına, karısına, köpeğine bir soğan vermemiştir ki? Muhsfeld'in o bir anlık belirip yok olan acıması elbette onu aklamaya yetmez, ancak en uç noktasına olsa bile onu da gri kuşağa, tedhiş ile boyun eğme üzerine kurulmuş yönetimlerden dalga dalga yayılan o belirsizlik bölgesine yerleştirmeye yeterlidir.

Muhsfeld'i yargılamak güç değildir, onu mahkûm eden mahkemenin, kararından kuşkuya düştüğünü sanmıyorum; buna karşın, yargılama gereksinimimiz ve yetimiz Özel Takım karşısında sekteye uğruyor. Hemen sorular, karmaşık sorular beliriyor; bu sorulara, insan doğasıyla ilgili bizi rahatlatacak bir yanıt vermek çok güçtür. Niçin görevlerini kabul ettiler? Niçin ayaklanmadılar, niçin ölümü tercih etmediler?

Elimizdeki olgular bize bir dereceye kadar bir yanıt verme olanağı sağlıyor. Hepsi verilen görevi kabul etmemiştir. Bazıları öleceklerini bilerek ayaklanmışlardır. En azından bir olayla ilgili kesin veriler var elimizde: 1944 Temmuzunda Takıma dahil edilen Korfu'lu dört yüz Yahudiden oluşan bir grup toplu olarak çalışmayı reddetmiş ve derhal gaz odasında öldürülmüştür. Hepsi de hemen acımasız bir ölümle cezalandırılan tek tek başka birçok ayaklanmanın anısıyla (Takımlardan hayatta kalan çok az sayıdaki insandan biri olan Philip Müller, SS'lerin canlı olarak fırına koyduğu bir arkadaşından söz ediyor), görev verildiği anda ya da daha sonra gerçekleşen birçok intihar olayının anısı günümüze kalmıştır. Son olarak, daha önce değindiğimiz gibi, Auschwitz Lagerlerinin tarihindeki tek umutsuz isyan girişiminin 1944 yılının Ekim ayında Özel Takım tarafından örgütlenmiş olduğunu hatırlamak gerekir.

Bu girişimle ilgili olarak bize ulaşan bilgiler ne eksiksizdir, ne de birbiriyle uyum içindedir; yetersiz bir biçimde silahlanmış ve ne Lagerin dışındaki Polonyalı partizanlarla ne de Lagerin içindeki gizli savunma örgütüyle bağlantı kurabilmiş Auschwitz-Birkenau'daki beş ölü yakma fırının ikisinde görevli isyancıların, 3 nolu ölü yakma fırınını havaya uçurdukları ve SS'lere karşı savaştıkları biliniyor. Savaşım çok çabuk sona ermiştir; başkaldıranlardan bazıları tel örgüyü kesmeyi ve dışarı kaçmayı

başarmışlar, ancak çok kısa sürede yakalanmışlardır. Bu kişilerden hiçbiri hayatta kalmamıştır; yaklaşık dört yüz elli kişi SS'lerce hemen öldürülmüş; SS'lerden ise üçü öldürülmüş, on ikisi yaralanmıştır.

Dolayısıyla, kıyımın yok ettiği insanlarla ilgili bu bilgileri edindiğimiz kimseler başkalarıdır; hemen ölmektense birkaç hafta daha yaşamayı (ne yaşam ama!) yeğlemiş olan; kendi elleriyle ölümü seçmemiş, böyle bir seçime yönlendirilmemiş kimseler. Yineliyorum: Kimsenin onları yargılamaya hakkı yoktur, ne Lager deneyimini yaşamış olanların, ne de bu deneyimi hiç yaşamamış olanların. Bir yargıda bulunmaya girişenleri içtenlikle kendi üzerlerinde kavramsal bir deney gerçekleştirmeye davet etmek istiyorum: Ellerinden gelirse bir gettoda aylar ya da yıllar geçirdiklerini, müzmin açlığa, yorgunluğa, kadın-erkek mahremiyetinin hiçe sayıldığı bir yaşama ve aşağılanmaya katlandıklarını; çevrelerinde en sevdikleri insanların birer birer ölmesine tanık olduklarını, dış dünyayla ilişkilerinin kesildiğini, ne haber iletip ne haber alabildiklerini; seksen ya da yüz kişilik gruplar halinde yük vagonlarına yerleştirilip bir trene bindirildiklerini, günlerce ve gecelerce uykusuz kalarak bilinmeze, kör bir noktaya doğru hareket ettiklerini ve en sonunda kendilerini çözülmesi olanaksız bir cehennemin duvarları arasına fırlatılmış bulduklarını hayallerinde canlandırsınlar. Burada onlara yaşamını sürdürme olanağı sunuluyor ve pis, ancak belirsiz bir görev öneriliyor, hatta zorla kabul ettiriliyor. Bana öyle geliyor ki, gerçekte *Befehlnotstand*, yani "bir emrin yol açtığı zorunluluk durumu" budur: Yargı önüne çıkarılan Nazilerin sistemli olarak ve küstahça dile getirdiği ve daha sonra (ama onların izinde) birçok başka ülkenin savaş suçluları tarafından yinelenen durum değil. İlki, hemen boyun eğme ya da ölüm arasındaki katı bir "ya o ya bu" durumudur; ikincisi iktidarın merkezindeki içsel bir olgu olup, belli bir manevrayla, kariyerdeki belli bir gecikmeyle, ölçülü bir cezalandırmayla ya da en kötü durumda direnç gösteren kişinin savaş cephesine gönderilmesiyle çözülebilirdi (gerçekte sık sık bu şekilde çözülmüştür).

Önerdiğim deney hoş bir deney değil; *Les armes de la nuit* (Albin Michel, Paris, 1953) adlı kitabında Vercors, bu deneyi yansıtmaya çalışmıştır. "Ruhun ölümü"nden söz eden bu kitap

bugün yeniden okunduğunda, bana katlanılması olanaksız bir estetizm ve yazınsal olma isteğini içeriyor gibi geliyor. Ancak hiç kuşku yok ki, söz konusu olan ruhun ölümüdür. Hiç kimse ne kadar süreyle ve hangi deneylere karşı ruhunun boyun eğmeksizin ya da bütünlüğünü yitirmeksizin direnç gösterebileceğini bilemez. Her insanda, ölçüsünü kendisinin de bilmediği bir güç kaynağı vardır: Bu güç kaynağı kuvvetli, zayıf ya da hiç derecesinde olabilir ve ancak aşırı zor koşullar kişiye onu değerlendirme olanağı verir. Özel Takımların oluşturduğu uç örnek bir yana bırakılsa bile, başımızdan geçenleri anlattığımızda, biz kamptan geri dönenlere sık sık karşımızdakinin "Ben senin yerinde olsam, bir gün bile dayanamazdım" dediği oluyor. Bu sözün belirli bir anlamı yoktur: Hiçbir zaman bir başkasının yerinde olamayız, her birey öylesine karmaşık bir varlıktır ki, nasıl bir davranışta bulunacağını, hele aşırı durumlarda nasıl davranacağını önceden bilebileceğimizi varsaymak boşunadır; kendi davranışımızın ne olacağını önceden bilmemiz de olanaksızdır. Bu nedenle, "ölü yakma fırınlarının leş kargaları"nın tarihi üzerinde acıma duygusu ve ciddiyetle düşünülmesini, ancak bunlar hakkındaki yargının askıya alınmasını öneriyorum.

Aynı "yargıda bulunma aczi", Rumkowski olayı karşısında elimizi kolumuzu bağlıyor. Lagerde sonuçlanmakla birlikte, Chaim Rumkowski'nin hikâyesi tam olarak bir Lager hikâyesi değildir: Bir getto hikâyesidir, ancak baskının kaçınılmaz olarak yarattığı insani belirsizlik konusunu öylesine büyük bir incelikle ortaya koyuyor ki, burada anlattıklarımıza çok iyi uyduğunu sanıyorum. Başka yerde daha önce anlatmış olmakla birlikte, hikâyeyi burada yinelemek istiyorum.

Auschwitz'den döndüğümde, cebimde bugün de sakladığım, hafif alaşımdan ilginç bir para buldum. Para çiziklerle dolu ve yıpranmış; bir yüzünde Yahudi yıldızı ("Davut'un arması"), 1943 tarihi ve *getto* sözcüğü; öteki yüzünde ise QUITTUNG ÜBER 10 MARK ve DER ÄLTESTE DER JUDEN IN LITZMANNSTADT (*10 Marklık Madeni Para* ve *Litzmannstadt Yahudilerinin Dekanı*) yazısı var: Kısacası, bu bir gettonun içinde kullanılan paraydı. Uzun yıllar paranın varlığını unutmuştum,

sonra 1974 yılına doğru bu paranın büyüleyici ve uğursuz hikâyesini yeniden kurabildim.

Birinci Dünya Savaşında Ruslara karşı zafer kazanan Litzmann adlı bir generalin anısına Naziler Polonya'nın Lodz kentine Litzmannstadt adını vermişlerdi. 1944'ün son aylarında Lodz gettosunun son hayatta kalanları Auschwitz'e sürülmüştü: Ben artık bir işe yaramayan bu parayı Lagerde yerde bulmuş olmalıyım.

1939 yılında Lodz'un nüfusu 750.000'di ve Lodz, Polonya'nın sanayi açısından en gelişmiş, en "modern" ve en çirkin kentiydi: Manchester ve Biella kentleri gibi tekstil sanayii ile yaşıyordu ve daha o zamandan modası geçmiş binlerce irili ufaklı kuruluş kentin yaşamını belirliyordu. İşgal altındaki Doğu Avrupa'nın belli bir öneme sahip bütün kentleri gibi, Naziler burada da hemen bir getto kurdular; getto hem Ortaçağ ve Karşı-Reform dönemindeki gettoların yönetim biçimini yeniden kuruyor, hem de Almanların yüzyılımıza özgü hırslarının yükünü taşıyordu. Henüz Şubat 1940'ta açılmış olan Lodz gettosu zaman açısından birinci ve kişi sayısı açısından Varşova gettosundan sonra ikinci olmuştu: Burada yaşayan Yahudi sayısı 160.000'e ulaştı ve getto ancak 1944 sonbaharında son buldu. Dolayısıyla Lodz, Nazi gettolarının en uzun ömürlüsü olmuştur. Bunu iki nedene bağlayabiliriz: Ekonomik önemi ve getto başkanının tedirginlik verici kişiliği.

Başkanın adı Chaim Rumkowski'ydi: İflas etmiş küçük bir sanayici olan Chaim, çeşitli yolculuklardan ve iniş çıkışlarla dolu olaylardan sonra 1917 yılında Lodz'a yerleşmişti. 1940 yılında yaklaşık altmış yaşındaydı, karısı ölmüştü ve çocuğu yoktu; belli bir saygınlığı vardı ve Yahudi hayır işlerinin yöneticisi olarak enerjik, eğitimsiz ve otoriter bir insan olarak biliniyordu. Bir getto başkanının (ya da dekanının) görevi, yapısı gereği korkunç bir görevdi, ama gene de bir görevdi: Kişiyi toplumun tanıdığı birisi haline getiriyor, onu bir üst aşamaya yükseltiyor ve ona hak ve yetki, yani otorite sağlıyordu; doğrusu Rumkowski otoriteden büyük bir haz duyuyordu. Nasıl olup da bu görevin kendisine verildiği bilinmiyor: Belki de Nazilerin o kötü şakalarından biri söz konusuydu (Rumkowski zararsız aptalın biriydi ya da öyle görünüyordu, kısacası uygun bir yemdi); belki de

içindeki iktidar isteği çok güçlü olduğundan, bu göreve seçilmek için kendisi aptal rolünü üstlenmiştir. Dört yıllık başkanlığı –daha doğrusu diktatörlüğü– megaloman düşlerin, barbarca bir canlılığın ve gerçek diplomatik ve örgütsel yeteneğin iç içe geçtiği şaşırtıcı bir yumak olmuştur. Rumkowski çok geçmeden mutlak, ancak aydın bir hükümdar gibi görünmeye başladı; tabii bu yola onu itenler Alman koruyucuları olmuştu, gerçi Almanlar onunla oynuyorlardı, ama iyi yönetici ve düzen yanlısı bir kimse olarak yeteneklerini takdir ediyorlardı. Onlardan, gerek madeni (bendeki para gibi) gerek kendisine resmen sağlanan filigran kâğıdına kâğıt para basma yetkisini almıştı. Gettonun çalışmaktan bitkin düşmüş işçilerinin ücreti bu parayla ödeniyordu; günlük ortalama 800 kaloriyi bulan gıda paylarını alabilmek için işçiler bu paraları alışverişte kullanabiliyorlardı (bu arada, hiçbir iş yapmayan bir kişinin hayatını sürdürebilmesi için günde en az 2000 kalori alması gerektiğini anımsatayım).

Chaim, yönetimindeki bu açlık içindeki insanlardan yalnızca boyun eğme ve saygı değil, aynı zamanda sevgi bekliyordu: Modern diktatörlükler bu yönleriyle eski diktatörlüklerden ayrılıyor. Elinin altında çeyrek ekmek uğruna her isteğini yapmaya hazır seçkin bir sanatçı ve zanaatkâr ordusu bulunduğundan, umut ve inanç tanrıçalarının ışığıyla parıldayan saçları ve sakalıyla portresinin yer aldığı pulların tasarımını yaptırıp, bastırmıştı. İskeleti çıkmış bir beygirin çektiği bir arabası vardı; bu arabayla dilencilerin ve isteklerini iletmeye çalışan insanların doldurduğu küçük krallığının sokaklarında dolaşıyordu. Üzerinde bir hükümdar giysisi vardı; çevresini peşkeşçilerle haydutlardan oluşan bir maiyet sarmıştı; saray şairlerine, onun "sağlam, güçlü eli"ni ve onun sayesinde hüküm süren huzur ile düzeni kutlayan ilahiler yazdırıyordu; her gün salgınların, gıda yetersizliğinin ve Alman yağmalarının mahvettiği çok kötü durumdaki okullarda okuyan çocuklara "sevgi dolu ve esirgeyici Başkanımız"ı öven konular ödev veriliyordu. Bütün diktatörler gibi, görünüşte düzeni korumak, gerçekte ise kendisini korumak ve disiplinini kabul ettirmek için kısa süre içinde etkili bir polis örgütü kurma yoluna gitti: Örgüt, altı yüz coplu polis ile belirsiz sayıda ajandan oluşuyordu. Rumkowski'nin çok sayıda söylevi vardır, bazıları kayda alınmış olan bu söylevlerin üslubu

rahatlıkla ayırt edilebilir: Mussolini ile Hitler'e özgü o esinlenmeli konuşmadan, halk kitlesiyle sözde konuşmadan ve bilinen yapıtlardan alıntılar ve alkışlar aracılığıyla görüş birliğinin sağlanmasından oluşan söz sanatı yöntemini benimsemişti. Belki onun bu öykünmesi, bilinçli bir öykünmeydi: Belki de o sıralar Avrupa'yı egemenliği altına almış olan ve D'Annunzio'nun övgü düzdüğü "gerekli kahraman" modeliyle bilinçaltı bir özdeşleşmeydi; ancak büyük bir olasılıkla bu tutumu küçük zorba konumundan kaynaklanıyordu, üstlerine karşı iktidarsız, astlarına karşı ise her tür gücü olan zorbalık konumundan. Elinde taht ile asası olan, kendisine karşı konulmasından ve kendisiyle alay edilmesinden korkmayan kişi böyle konuşur.

Oysa kişiliği şu âna kadar görünenden daha karmaşıktı. Rumkowski yalnızca bir dönek ve suç ortağı olmakla kalmamıştı; bir ölçüde, başkalarını inandırmanın ötesinde, kendisi de, en azından zaman zaman iyiliğini istediği halkının Mesihi, kurtarıcısı olduğuna inanmış olmalı. İnsanın kendisini iyiliksever hissetmesi için iyilik yapmış olması gerekir, kendini iyiliksever hissetmekse yoz bir zorbanın bile gururunu okşayan bir şeydir. Paradoksal olarak zulmedenlerle özdeşleşmesi, zulmedilenlerle özdeşleşmeye dönüşüyor ya da onun yanında yer alıyor; çünkü insan, diyor Thomas Mann, karmaşık bir varlıktır; ne kadar çok gerilim altındaysa o kadar karmaşık hale gelir, diye ekleyebiliriz: O zaman insan yargılama yetimizin dışına çıkar, tıpkı pusulanın manyetik kutupta zıvanadan çıktığı gibi.

Almanlar onu sürekli olarak küçümsemiş ve onunla alay etmiş olsa da, olasılıkla Rumkowski kendisini bir köle gibi değil, bir Efendi gibi düşünmüştür. Otoritesini ciddiye almış olmalı: Gestapo ön uyarıda bulunmaksızın "onun" danışmanlarını hükmü altına aldığında cesaretle danışmanlarının yardımına koşmuş, ağırbaşlılıkla karşıladığı alaylar ve tokatlarla karşı karşıya kalmıştı. Başka durumlarda da Lodz'dan giderek daha fazla kumaş talep eden ve ondan Treblinka'nın ve daha sonra Auschwitz'in gaz odalarına gönderilecek daha çok sayıda "parazit" (yaşlılar, çocuklar, hastalar) isteyen Almanlarla pazarlık etmeye çalışmıştır. Yönetimindeki insanların bağımlılıktan kurtulma eylemlerini aynı sertlikle bastırmaya girişmesi (öteki gettolarda olduğu gibi, Lodz'da da Siyonist, bundist ya da komünist kö-

kenli, gözünü budaktan sakınmayan siyasal direnç birimleri vardı), Almanlara kulluk etme arzusundan çok, "majestelerinin incitilmiş" olmasından, yönetici kişiliğine yöneltilen hakarete duyduğu öfkeden kaynaklanıyordu.

1944 Eylülünde Rus öncü birlikleri yaklaşmakta olduğundan, Naziler Lodz gettosunun tasfiyesine başladılar. On binlerce erkek ve kadın Auschwitz'e, "anus mundi"[1]ye, Alman dünyasının son tüketme noktasına sürüldüler; o bitmiş tükenmiş halleriyle hemen hepsi çok kısa sürede yaşamlarını yitirdiler. Gettoda fabrikalardaki makineleri sökmek ve katliamın izlerini silmek üzere bin kadar insan kaldı: Bu insanlar Kızıl Ordu tarafından kurtarıldılar ve burada aktarılan bilgileri onlara borçluyuz.

Chaim Rumkowski'nin yazgısıyla ilgili iki farklı yorum vardır, sanki yaşamım belirlemiş olan ikilem ölümünü de kapsayacak biçimde varlığını sürdürüyormuş gibi. İlk yoruma göre gettonun tasfiyesi sırasında ayrılmak istemediği kardeşinin sürgün edilmesine karşı koymaya çalışmıştır; bir Alman subayı ona isterse kardeşi ile birlikte gidebileceğini söylemiş, o da bu öneriyi kabul etmiştir. Bir başka yorum ise Rumkowski'yi gene ikili bir kişiliği olan Hans Biebow'un kurtarmaya çalıştığını öne sürmektedir. Bu karanlık Alman sanayici, gettonun yönetiminden sorumlu görevliydi ve aynı zamanda gettonun işleticisiydi: Dolayısıyla hassas bir görevi vardı, çünkü Lodz'daki tekstil fabrikaları silahlı kuvvetler için çalışıyordu. Biebow bir canavar değildi: Onu ne yararsız acı çekmelere yol açmak, ne de Yahudi oldukları için Yahudileri cezalandırmak ilgilendiriyordu; onu ilgilendiren, yasal ya da yasal olmayan yollarla sağladığı mallardan kâr etmekti. Gettodaki işkencelerden o da sorumluydu, ancak yalnızca dolaylı olarak; köle işçilerin çalışmasını istiyor, bu nedenle açlıktan ölmelerini istemiyordu: Ahlak anlayışı bu noktada son buluyordu. Fiili olarak gettonun gerçek patronu oydu ve sık sık yüzeysel bir dostlukla sonuçlanan, o mal sipariş eden-malı sağlayan ilişkisiyle Rumkowski'ye bağlıydı. Irkların şeytanlığı tezini ciddiye almayacak derecede sinsi bir çakal olan Biebow kendisine olağanüstü iş olanağı sağlayan gettonun tahliyesini ertelemek arzusundaydı ve suç ortaklığına güvendiği

[1] Dünyanın makatı. (Yay.)

Rumkowski'nin gettodan sürülmesini istemiyordu: Burada bir kez daha nasıl gerçekçi bir insanın nesnel olarak bir teorisyenden çok daha iyi olduğu görülüyor. Ancak SS'lerin teorisyenleri karşıt görüşteydi ve onlar daha güçlüydü. Onlar *gründlich*, yani radikal çözümden yanaydı: Gettoya ve Rumkowski'ye hayır.

Almanlarla iyi ilişkiler içinde olan Biebow olayların farklı bir biçimde gelişmesini sağlayamayınca, Rumkowski'ye gideceği Lagerin komutanına hitaben yazılmış bir mektup teslim etti ve Rumkowski'ye onu koruyacakları ve ona iyi davranacakları konusunda güvence verdi. Rumkowski, Biebow'dan, Auschwitz'e kadar kendisinin ve ailesinin, ayrıcalıksız sürgünlerin istif edildiği yük vagonlarından oluşan askeri trene bağlı özel bir vagonda, makamına yaraşır bir ağırbaşlılık içinde taşınmasını istemiş ve bu isteğini elde etmiş olmalı: Ancak ister alçak ister kahraman, ister alçakgönüllü ister kibirli olsunlar Almanların eline düşen Yahudilerin yazgısı tek bir yazgıydı. Ne mektup ne de vagon Yahudilerin kralı Chaim Rumkokwski'yi gaz odasından kurtarmaya yetti.

Böyle bir hikâye kendi içine kapalı değildir. Birçok öğeyi içerir, yanıtladığından daha fazla sorular ortaya koyar, kendisinde tüm gri bölge temasını barındırır ve askıda kalmış noktalar bırakır. Böyle bir hikâye, anlaşılmak için haykırıp bağırır, çünkü onda bir simge kendisini göstermektedir, tıpkı rüyalarda ve gökyüzündeki burçlarda olduğu gibi.

Rumkowski kimdir? Bir canavar değildir, sıradan bir insan da değildir; çevremizdeki birçok insan ona benzer. Onun "kariyer"inden önceki başarısızlıkları önemlidir: Bir başarısızlıktan moral güç alan insanların sayısı azdır. Bana öyle geliyor ki, onun hikâyesinde siyasal zorunluluğun yarattığı, muğlâklık ve ödünden oluşan belirsiz alana duyulan neredeyse fiziksel gereksinim örnek bir biçimde kendini gösterir. Akla İkinci Dünya Savaşının son aylarında Hitler'in maiyetindekiler arasında ve Salo'nun bakanları arasında gerçekleşen bıçaklı kavgalar geliyor. İktidar uyuşturucu gibidir. İktidar gereksinimi de uyuşturucu gereksinimi de bunları denememiş kişiler için bilinmez şeylerdir. Ama bir kez başladıktan sonra –ki bu başlangıç Rum-

kowski'de olduğu gibi rastlantı sonucu olabilir– bağımlılık ve hep daha fazla doz gereksinimi doğar; aynı zamanda bu, gerçekliğin yadsınmasını ve her şeye egemen olduğumuz çocukluk düşlerine dönüşü doğurur. Eğer iktidarın sarhoşluğuna kendini kaptırmış Rumkowski yorumu geçerli ise, bu sarhoşluğa gettonun ortamı nedeniyle değil, bu ortama rağmen ulaşılmış olduğunu kabul etmek gerekir; yani bu sarhoşluk öylesine güçlüdür ki, her tür bireysel isteği yok edebilecek gibi görünen koşullarda bile üstün gelebilir. Gerçekten de Rumkowski'de tıpkı kendisine örnek seçtiği daha ünlü kişilerde olduğu gibi, her yere uzanan ve hiç kimsenin karşı koyamadığı iktidar sendromu açıkça görülüyordu: Dünyayı çarpık bir biçimde kavrama, dogmatik kibir, başkalarının övgülerine duyulan gereksinim, kumanda güçlerine hummalı bir arzuyla sarılma, yasaları hiçe sayma.

Tüm bunlar Rumkowski'yi sorumluluğundan aklamıyor. Lodz'un çektiği acılardan Rumkowski gibi bir kişinin ortaya çıkmış olması acı veren, insanın yüreğini yakan bir şey; gülünç imgesini üzerine koyarak kirlettiği gettonun tragedyası ile kişisel tragedyasını hayatta kalarak noktalasaydı, hiçbir mahkeme onu aklamazdı; hiç şüphesiz ahlaki düzlemde biz de onu aklayamayız. Ancak, hafifletici nedenleri vardı. Nasyonal sosyalizm denen cehennemi düzen, sakınılması çok güç olan korkunç bir yozlaştırma gücü sergiler. Kurbanlarını yozlaştırıp, kendine benzer hale getirir, çünkü büyük ve küçük suç ortaklarına gereksinim duyar. Ona karşı direnç gösterebilmek için çok sağlam bir ahlaki temele sahip olunması gerekir, Lodz taciri Chaim Rumkowski'nin ve onunla birlikte ait olduğu kuşağın ahlaki temeli zayıftı: Ama biz bugünün Avrupalılarının ahlaki temeli ne kadar güçlü? Her birimiz gerekliliğin zorladığı ve aynı zamanda baştan çıkarmanın beslediği bir durumla karşılaşsa nasıl davranırdı?

Rumkowski'nin hikâyesi, Kapo'ların ve Lager'deki görevlilerin, suçlarına isteyerek göz yumdukları bir yönetime hizmet veren küçük beyliklerin, imza atmanın bedeli yüksek olmadığından her şeyi izmalayan görevlilerin, başını sallayıp razı olanların, "Ben yapmasam başkası yapardı," diyenlerin talihsiz ve tedirgin edici hikâyesidir.

Rumkowski'yi, ana yönleriyle aktardığımız bu simgesel kişiliği o eksik vicdanlılar kuşağına yerleştirmek gerekiyor. Daha yukarıya mı daha aşağıya mı yerleştirilmesi gerektiğini söylemek güç: Karşımızda konuşabilse, ancak Rumkowski'nin kendisi açıklayabilirdi bunu, belki de yalan söyleyerek, belki de hep kendine yalan söylediği gibi; her durumda onu anlamamıza yardımcı olurdu, tıpkı istemese de, yalan söylese de kendisini yargılayan yargıca yardımcı olan sanık gibi, çünkü insanın bir rolü sürdürme yeteneği sınırsız değildir.

Ancak bütün bunlar bu hikâyeden yansıyan aciliyet ve tehdit duygusunu açıklamaya yetmiyor: Rumkowski'de hepimizin yansıması var, onun belirsizliği, ikinci bir doğa haline getirdiğimiz bizim belirsizliğimizdir, biz kil ve soluğun karışımından oluşmuş varlıkların; onun ateşi bizim, "cehenneme borazan ve davullarla inen" biz Batı uygarlığının ateşidir, onun acınacak durumdaki göz boyamaları ise bizim toplumsal saygınlık simgelerimizin çarpıtılmış bir görüntüsüdür. Onun çılgınlığı, Isabella'nın *Measure for Measure*'da[1] dile getirdiği kendini beğenmiş ve ölümlü insanın çılgınlığıdır. Bu insan:

> Dressed in a little brief authority,
> Most ignorant of what he's most assured,
> His glassy essence, like an angry ape
> Plays such fantastic tricks before high heaven
> As makes the angels weep.
> (II. 2. 118-122)

> (Kısa süreli bir otoriteye bürünmüş,
> En emin olduğu, en habersiz olduğu şey,
> Camdan özü, tıpkı öfkeli bir maymun gibi
> Öyle umulmadık oyunlar oynar ki gökyüzünün altında
> Ağlatır melekleri.)

Rumkowski gibi bizim de, özümüzdeki kırılganlığı unutacak kadar iktidardan ve saygınlıktan gözlerimiz kamaşmış durumda: İsteyerek ya da istemeyerek iktidarla uzlaşma yoluna gidiyoruz. Gettoda olduğumuzu, gettonun duvarlarla çevrili olduğunu, duvarların dışında ölümün efendilerinin durduğunu ve az ötede trenin beklediğini unutarak.

[1] Shakespeare'in *Ölçüye Ölçü* adlı oyunu. (Y.ay.)

III.
UTANÇ

Sayısız kez gündeme getirilmiş, edebiyatın, şiirin ve sinemanın gözde konusu olmuş klişe bir tablo vardır: Fırtına sona erip "fırtınadan sonraki sessizlik" üste çıktığında bütün yürekler neşeyle dolar. "Uscir di pena / è diletto fra noi" (Cezadan kurtulmak / bir neşe kaynağıdır bizim için). Hastalıktan sonra kişi sağlığına kavuşur; tutukluluğumuzu sona erdirmek için bizimkiler, açılmış bayraklarıyla kurtarıcılar gelir, asker geri döner ve ailesiyle yeniden huzura kavuşur.

Birçok geri dönenin anlattıklarından ve benim kendi anılarımdan bir yargıya varmak gerekirse, kötümser Leopardi'nin çizdiği bu görüntü gerçeği yansıtmamaktadır: Kendisine karşın, Leopardi iyimser olduğunu ortaya koyuyor. Birçok durumda kurtuluş ânı ne mutluluk ne de huzur getirmiştir. Kurtuluş çoğunlukla yıkım, katliam ve acı çekmeden oluşan trajik bir artalanın üzerine yerleşiyordu. Kişinin yeniden insan, yani sorumlu bir kimse haline geldiğini hissettiği o an, insanlarla ilgili acılar geri dönüyordu: Dağılmış ya da yitip gitmiş ailenin acısı; kişinin çevresindeki evrensel acı; artık çaresiz, kesin görünen bedensel tükenmenin; yıkıntılar arasında çoğunlukla tek başına yaşama yeniden başlamanın acısı. "Acının çocuğu zevk" değil, acının çocuğu acı. Cezadan kurtulmak yalnızca az sayıdaki şanslı kişi için ya da çok kısa bir süre için ya da çok basit insanlar için bir neşe kaynağı olmuştur; hemen her zaman kurtuluş, bir kaygı ânıyla özdeşleşmiştir.

Kaygıyı hepimiz çocukluğumuzdan başlayarak iyi biliriz ve hepimizin bildiği gibi, kaygı renksiz, kayıtsız bir duygudur. Açıkça yazılmış ve nedenleri ortaya koyan bir etiket taşıması az rastlanan bir durumdur. Böyle bir etiketi taşıdığında genellikle yalan bir etikettir bu. Belli bir nedenden ötürü kaygı duyduğu-

muza inanabilir ya da o nedeni kaygımızın kaynağı olarak gösterebiliriz; oysa bambaşka bir nedenden ötürü kaygı duyuyoruzdur: Gelecek karşısında acı çektiğimize inanmak, oysa kendi geçmişimiz için acı çekmek; başkaları için merhametten, duygudaşlıktan acı çektiğimize inanmak, oysa az çok derin, az çok itiraf edilebilir ya da edilmiş kendi nedenlerimiz için acı çekmek; kimi zaman bu nedenler öylesine derindedir ki, ancak uzman kişi, bir ruh çözümleyicisi onları ortaya çıkarabilir.

Doğal olarak, değindiğim senaryonun her durumda yanlış olduğunu söyleme cesaretini gösteremiyorum. Kurtuluşlardan birçoğu, dolu dolu ve gerçek bir sevinçle yaşanmıştır: Özellikle o anda militanca savaşımlarıyla yaşamlarının amacının gerçekleştiğini gören askeri ve siyasal savaşımcılar özgürlüğü böyle bir sevinçle yaşamışlardır. Daha az ya da aha kısa bir süre için ya da aile yakınları, dostları veya sevdiği kişiler adına değil, yalnızca kendi adına acı çekmiş olanlar da. Sonra neyse ki, insanların hepsi aynı değil: Aramızda, tıpkı topraklı bölümü eleyerek altını çıkarırcasına o sevinçli anları açığa çıkarma, bir yana ayırma ve bunların her yönüyle tadını çıkarma erdemi ile ayrıcalığını gösterebilenler de var. Ve son olarak, okuduğumuz ya da duyduğumuz tanıklıklar arasında farkında olmaksızın stilize edilmiş olanları da yer almaktadır, bunlarda gelenekten aktarılanlar gerçek anıya üstün gelir: Kölelikten kurtulan kişi bundan mutluluk duyar, kölelikten kurtuldum, öyleyse, ben de bundan mutluluk duyuyorum. *Fidelio*'da olduğu gibi, bütün filmlerde ve romanlarda zincirleri kırma, ağırbaşlı ya da ateşli bir mutluluk ânıdır, öyleyse benim zincirleri kırışım da böyle bir mutluluğu getirmiştir. Bu, birinci bölümde değindiğim anıların saptırılmasından kaynaklanan özel bir durum olup, yılların geçmesiyle ya da kendi anılarımızın oluşturduğu katmanın üzerine, başkalarının gerçek ya da gerçek gibi gösterilen deneyimlerinin birikmesiyle yoğunluk kazanır. Ancak, ilke olarak ya da yaradılışı gereği kendini belagatten uzak tutan kişi genellikle farklı bir sesle konuşur. Örneğin, *Eyewitness Auschwitz– Three Years in the Gas Chambers* adlı anı kitabının son sayfasında daha önce adı geçen ve benimkinden çok daha korkunç bir deneyimi yaşamış olan Philip Müller kurtuluşunu şöyle anlatıyor:

> Ne kadar inanılmaz görünürse görünsün, tam bir aşağılanma hissettim. Üç yıldan beri bütün düşüncelerim ile tüm gizli arzularımın üzerinde yoğunlaştığı o an, bende ne mutluluk ne de

başka bir duygu yarattı. Küçük yatağımdan kalkıp el yordamıyla kapıya kadar gittim. Dışarı çıktıktan sonra, boş yere yoluma devam etmeye zorladım kendimi, sonra koruda yere uzanıp uykuya daldım.

Şimdi *La* tregua'dan bir bölümü yeniden okumak istiyorum. Kitap 1963 yılında yayımlanmış olmakla birlikte (Einaudi, Torino), bu sözleri 1947 yılında yazmıştım; cesetlerle ve can çekişen insanlarla hıncahınç dolu Lagerimiz karşısında ilk Rus askerlerinin tepkisi anlatılıyor:

> Selam vermiyor, gülümsemiyorlardı; acımanın yanı sıra ağızlarını mühürleyen ve gözlerini bu cenaze görüntüsüne bağlayan anlaşılmaz bir çekingenlik ellerini kollarını bağlamış gibiydi. Bizim çok iyi tanıdığımız, seçimlerden sonra ve onur kırıcı bir hakarete tanık olduğumuz ya da uğradığımda içimizde beliren utancın aynısıydı: Almanların tanımadığı utançtır bu, adil kişinin, bir başkasının işlediği suç karşısında hissettiği utançtır ve o suçun var olması, var olan şeyler dünyasına geri döndürülmesi olanaksız bir biçimde sokulmuş olması, kendi iradesinin bir hiç ya da hemen hemen hiç durumunda olup, savunmada herhangi bir işe yaramaması ona vicdan azabı verir.

Yukarıda söylediklerimden çıkaracağım ya da düzelteceğim hiçbir şey olduğunu sanmıyorum, aksine ekleyeceklerim var. Birçok kişinin (bizzat benim) tutukluluk sırasında ve sonrasında "utanç" ve suçluluk hissi duymuş olduğu, sayısız tanıklıkla kesinleşmiş ve kanıtlanmış bir olgudur. Saçma görünebilir, ama bu duygu vardır. Bu duyguyu gerek kendi adıma yorumlamaya, gerek başkalarının yorumları ile ilgili görüşlerimi dile getirmeye çalışacağım.

Başlangıçta değindiğim gibi, kurtuluşa eşlik eden belirsiz tedirginlik tam olarak utanç değildi, ancak böyle algılanıyordu. Niçin? Çeşitli açıklamalar getirilebilir.

Bu incelemeye bazı uç durumları, Lagerin içinde arkadaşlarını savunmak ve onların yararını gözetmek üzere eylem yapma gücüne ve olanağına kavuşmuş hemen siyasal tutuklu olan tutukluları katmayacağım. Sıradan tutukluların hemen hiçbiri, yani bizler bu kişileri bilmiyorduk, hatta varlıklarından bile habersizdik: Bunun böyle olmasının mantıklı bir nedeni var: On-

lar, bariz siyasal ve polisiye gereklilikler nedeniyle (Auschwitz'deki Siyasal Bölüm, Gestapo'nun kamptaki bir şubesinden başka bir şey değildi), yalnızca Almanlara karşı değil, herkese karşı gizli olarak çalışmak zorundaydılar. Auschwitz'de, benim dönemimde % 95'i Yahudilerden oluşan bu tecrit imparatorluğunda, söz konusu siyasal yapı oluşum aşamasındaydı; her günkü uğraşların ezici yükü altında bulunmasam, bir şeyler sezebileceğim tek bir sahneye tanık oldum ben.

Mayıs 1944'e doğru hemen hemen zararsız Kapo'muzun yerine bir başka Kapo getirildi, yeni gelen Kapo korkulması gereken bir kişi olduğunu ortaya koydu. Bütün Kapo'lar dövüyorlardı: Bu onların görevlerinin doğal bir parçasını oluşturuyordu, onların az çok benimsenmiş diliydi; kaldı ki, bu sürekli Babil'de herkesin gerçekten anlayabileceği tek dildi. Çeşitli biçimleriyle, çalışmaya yönlendirme, uyarı ya da cezalandırma olarak anlaşılıyor ve acılar hiyerarşisinde en son sıralarda yer alıyordu. Bu yeni Kapo'ya gelince, o değişik bir biçimde dövüyordu, kendinden geçerek, kötücül bir biçimde, sapıkça: Burnumuza, kaval kemiğimize, cinsel organlarımıza vuruyordu. Acı çekmemiz için, ıstırap çektirmek, aşağılamak için vuruyordu. Birçokları gibi kör bir ırkçı nefretten değil, ayırım gözetmeksizin ve herhangi bir bahane göstermeksizin bütün emrindekilere açıkça acı çektirmek amacıyla yapıyordu bunu. Belki de bir akıl hastasıydı, ancak o koşullarda, bugün bu hastalara göstermeyi görev bildiğimiz hoşgörüyü göstermenin söz konusu olamayacağı açıkça ortadadır. Bu konuyu kamptaki arkadaşlardan biriyle, Hırvat Yahudisi bir komünistle konuştum: Ne yapmalı? Kendimizi nasıl savunmalı? Birlikte harekete mi geçmeli? Arkadaşımın yüzünde tuhaf bir gülümseme belirdi ve bana yalnızca "Göreceksin, uzun sürmeyecek" dedi. Gerçekten de bir hafta içinde bu yeni Kapo ortadan yok oldu. Ancak yıllar sonra, savaştan geri dönenlerin bir araya geldiği bir toplantıda, kampın içindeki Çalışma Ofisi'nde görevli bazı siyasal tutukluların, gaz odasına gönderilecek tutuklular listesindeki sicil numaralarını değiştirmek gibi korkunç bir güce sahip olduklarını öğrendim. Böyle hareket edebilme tarzına ve iradesine sahip olanlar, Lager mekanizmasına bu ya da başka biçimlerde karşı koyabilenler, kendilerini "utanç" duygusundan arınmış hissediyorlardı: Ya da

en azından sözünü ettiğim utanç duygusundan; çünkü aynı kişi belki de başka bir utancı yaşayacaktır. *Se questo é un uomo* (Einaudi, Torino 1958) adlı kitabımın *Ulysses Kantosu* adlı bölümünde öylesine sözünü ettiğim ve daha sonra, olası bir ayaklanma için kampa patlayıcı madde soktuğunu öğrendiğim sessiz ve sakin bir insan olan Sivadjan da aynı biçimde utançtan arınmış olmalıydı.

Kanımca yeniden kazanılan özgürlükle birlikte gelen utanç ya da suçluluk duygusu çok değişik öğelerden oluşuyordu: Her bireyde değişik oranlarda değişik öğeler içermekteydi. Her birimizin gerek nesnel gerek öznel olarak Lageri kendi tarzında yaşamış olduğunu hatırlatmak gerekir.

Karanlıktan çıktığımızda, yaralanmış olduğumuz bilincini yeniden kazanmak bize acı veriyordu. Kendi irademiz, umursamazlığımız ya da kabahatimiz nedeniyle olmasa bile, hepimiz aylarca ve yıllarca birer hayvan gibi yaşamıştık: Günlerimiz, sabahtan akşama açlık, yorgunluk, soğuk ve korkuyla yüklü geçmiş, düşünme, akıl yürütme, duygulanma alanımız sıfıra indirgenmişti. Pisliğe, kadın erkek mahremiyetinin hiçe sayılmasına ve yokluğa katlanmış, bunları normal hayattakinden çok daha az acı çekerek yaşamıştık, çünkü ahlâki ölçütlerimiz değişikliğe uğramıştı. Ayrıca hepimiz çalmıştık: Mutfaklardan, fabrikadan, kamptan, kısacası "başkalarından", karşı taraftan. Ancak söz konusu olan, her durumda hırsızlıktı; bazıları (pek azı) kendi yoldaşının ekmeğini çalacak kadar alçalmıştı. Tıpkı hayvanlar gibi yaşadığımız âna mahkûm edildiğimizden, yalnızca ülkemizi ve kültürümüzü değil, ailemizi, geçmişimizi, tasarladığımız geleceğimizi de unutmuştuk. Bu tekdüze durumdan yalnızca ender aralarla, dinlenme olanağı bulduğumuz çok az sayıdaki pazar günlerinde, uykuya dalmadan önceki birkaç dakikalık sürede, hava bombardımanlarının telâşı sırasında çıkıyorduk, ancak acı verici çıkışlardı bunlar, çünkü bize içinde bulunduğumuz indirgenmişlik durumunu dışarıdan görme fırsatı veriyordu.

Özgürlükten sonraki (kimi zaman hemen sonraki) birçok intihar olayının, bu geriye dönüp "tehlikeli sulara" bakmadan kaynaklandığına inanıyorum. Bu her zaman bir yeniden düşünme ve depresyon dalgasıyla birlikte gerçekleşen kritik bir andı.

Bunun aksine, Lagerlerin tüm tarihçeleri, hatta Sovyet Lagerlerinin tarihçileri de tutukluluk *esnasındaki* intihar olaylarının ender olduğu konusunda birleşiyorlar. Gerçek şu ki, intihar olgusuna çeşitli açıklamalar getirilmeye çalışılmıştır. Kendi adıma birbirini dışlamayan üç açıklama önereceğim.

Birincisi: İntihar hayvana değil, insana özgü bir şeydir; yani içgüdüsel olmayan, doğal olmayan bir seçim, düşünülerek yapılan bir eylemdir; oysa Lagerde seçim olanakları çok kısıtlıydı, tıpkı zaman zaman ölüme terk edilen ancak öldürülmeyen hayvanlar gibi yaşıyordu insanlar. İkincisi: Genel olarak söylendiği gibi, "düşünülecek başka şeyler vardı". Gün, düşünülmesi gereken şeylerle yüklüydü: Açlığı gidermek, bir biçimde yorgunluktan ve soğuktan sakınmak ve darbelerden kendini kurtarmak; ölümün hep çok yakında olması nedeniyle, ölüm düşüncesi üzerinde yoğunlaşmaya zaman kalmıyordu. Svevo'nun *Zeno'nun Bilinci*'nde babanın açı çekmesini insafsızca betimlerken söyledikleri, kaba hakikati ortaya koyuyor: "Ölürken insanın ölüm dışında düşüneceği başka şeyler var. Bütün organizmasıyla kendini soluk almaya adamıştı". Üçüncüsü: Birçok durumda, intihar hiçbir cezanın hafifletemediği bir suçluluk duygusundan kaynaklanmaktadır; burada şunu belirtmek gerekir: Tutukluluğun sert koşulları bir ceza gibi algılanıyor ve suçluluk duygusu (ceza varsa, bir suç da işlenmiş olmalıdır) özgürlükten sonra tekrar su yüzüne çıkmak üzere bir yana itiliyordu. Bir başka deyişle, her günkü acılarla kefareti ödenen (gerçek ya da öyle varsayılan) bir suçun intihar yoluyla cezalandırılması gerekmiyordu.

Hangi suç? Her şey olup bittikten sonra, içinde eritildiğimiz sisteme karşı hiçbir şey ya da yeterince bir şeyler yapmamış olmanın bilinci su yüzüne çıkıyordu. Özellikle hesap vermesi gereken başka suçları olan kişiler, Lagerlerdeki direnç, daha doğrusu bazı Lagerlerdeki direnç yokluğundan çok fazla ve çok hafif bir biçimde söz etmişlerdir. Denemiş olanlar, aktif direncin mümkün olduğu toplu ve bireysel durumların varolduğunu bilmektedirler; çok daha sık karşı karşıya kaldığımız başka durumlarda ise böyle bir direnç mümkün değildi. Özellikle 1941 yılında, milyonlarca Sovyet askeri tutuklunun Almanların eline geçtiği bilinmektedir. Bu insanlar gençti, büyük bir bölümü iyi

beslenmiş, cüsseli kimselerdi, askeri ve siyasal olarak hazırlıklıydılar, çoğunlukla subay ve astsubaylarla organik bağları vardı; ülkelerini işgal etmiş olan Almanlardan nefret ediyorlardı, gene de ender olarak direnç gösterdiler. Gıda yetersizliği, giysilerinin ellerinden alınmış olması ve öteki bedensel rahatsızlıklar –ki bunlar yapılması son derece kolay ve ekonomik yöntemler olup, Naziler bunu yapmakta çok ustaydılar– kişiyi hemen yıkıma sürüklemekte ve yıkımdan önce felce uğratmaktadır: Özellikle bu, yıllar süren ayrımcılıktan, aşağılanmalardan, hakaretlerden, zorla yaptırılmış göçlerden, aile bağlarının koparılmasından, dünya ile bağlantıların kesilmesinden sonra oluyorsa. Gettoların, toplama kamplarının cehennem-eşiğinden Auschwitz'e getirilip yerleştirilen tutukluların büyük çoğunluğu bu durumdaydı.

Bu nedenle, rasyonel açıdan utanılacak fazla bir şey olmaması gerekirdi, ancak utanç gene de varlığını sürdürüyordu, özellikle direnç gösterme gücüne ve olanağına sahip olmuş az sayıdaki pırıltılı örnek karşısında; bu konuya, *Se questo é un uomo* adlı kitabımın tedhiş altındaki ve kayıtsız tutuklular önünde bir direnişçinin asılmasını anlatan *Son* adlı bölümünde değinilmiştir. O zamanlar şöyle bir aklımızdan geçip, "sonra" geri dönen bir düşünceydi bu: Belki sen de yapabilirdin, kuşkusuz yapmak zorundaydın; savaştan geri dönen kişinin, onun öykülerini dinleyen ve "ya sonra" deyip kolaylıkla yargıya varanların (özellikle gençlerin) gözlerinde gördüğü, gördüğüne inandığı ya da acımasızca geri döndüğünü hissettiği yargıdır bu. Bilerek ya da bilmeyerek çaresiz bırakılıp yargılandığınızı ve kendinizi haklı çıkarmaya, kendinizi savunmaya zorlandığınızı hissedersiniz.

Daha gerçekçi olanı, insanlık dayanışması yönünden başarısız olunduğu yönündeki suçlama ya da kendini suçlamadır. Hayatta kalanların çok azı bir yoldaşlarına bile bile zarar vermiş, onun bir şeyini çalmış ya da ona vurmuş olmaktan dolayı kendisini suçlu hisseder: Bunu yapmış olanlar (Kapo'lar, ancak yalnızca onlar değil) bu anıyı yok ederler; bunun aksine, hemen herkes yardım etmemiş olmaktan dolayı kendisini suçlu hisseder. Yardım istekleriyle ya da kendiliğinden bir yakarı olan oradaki varlığıyla seni baskı altına alan daha zayıf, daha hazırlıksız,

daha yaşlı ya da çok genç bir yoldaşının yanıbaşındaki varlığı, Lagerdeki yaşamda sürekli karşılaşılan bir durumdu. Dayanışma, insanca bir söz, bir öğüt, hatta yalnızca karşıdakini dinleme isteği, sürekli ve evrensel bir istekti, ancak nadiren yerine getiriliyordu. Bu isteği yerine getirmeye zaman, yer, mahremiyet, sabır ve güç yoktu; daha önemlisi, kendisinden böyle bir şey istenen kişi de çoğu zaman yardıma, desteğe muhtaç birisi oluyordu.

Kampa yeni gelmiş on sekiz yaşındaki bir İtalyan gencine cesaret vermeye çalıştığımı (kendimde o cesareti hissettiğim bir anda) belli bir iç rahatlığıyla hatırlıyorum, bu genç kampta geçirilen ilk günlerin sınırsız umutsuzluğu içinde bocalıyordu: Ona ne söylediğimi hatırlamıyorum, tabii umut sözleriydi bunlar, belki de "yeni gelmiş birisine" yirmi beş yıl üç aylık yaşımın otoritesiyle söylediğim zararsız birkaç yalandı; her koşulda, bir süre dikkatle dinlemiştim onu. Ancak, bana tedirginlik veren bir duyguyla, başka istekler karşısında çok daha sık olarak sabırsızlıkla omuz silktiğimi de hatırlıyorum; bu daha çok, bir yıldır kampta olduğum, dolayısıyla oldukça deneyimimin bulunduğu bir döneme rastlıyor: Ancak kampın, her şeyden önce kişinin kendisine dikkat etmesini öngören temel kuralını çok iyi benimsemiştim. Bu kuralın Ella Lingens-Reiner'in *Prisoners of Fear* (Victor Gollancz, Londra 1958) adlı kitabındaki kadar içtenlikle dile getirildiğini görmedim (ancak kitapta bu tümceyi, söylediklerinin aksine cömert ve cesur bir insan olduğunu ortaya koyan ve çok sayıda hayat kurtaran bir bayan doktorun söylediği belirtiliyor):

> Auschwitz'de nasıl hayatta kalabildim? İlkem şuydu: Birinci, ikinci ve üçüncü olarak ben gelirim. Sonra başka hiçbir şey. Sonra gene ben; daha sonra tüm öteki insanlar.

1944 Ağustosunda Auschwitz'de hava çok sıcaktı. Boğucu, tropikal bir rüzgâr hava bombardımanlarının harap ettiği binalardan toz bulutları kaldırıyor, sırtımızdaki teri kurutup, damarlarımızdaki kanı yoğunlaştırıyordu. Benim mangam sıva kırıntılarını temizlemek üzere bir bodrum katına gönderilmişti, hepimiz susuzluk çekiyorduk: Eski açlık cezasına eklenen, hatta

onu misliyle artıran yeni bir cezaydı bu. Ne kampta, ne de şantiyede içme suyu vardı; o günlerde, yıkama teknelerindeki içilmesi mümkün olmayan, ancak serinlemeye ve tozdan arınmaya yarayan su da çoğu zaman bulunmuyordu. Normal olarak, susuzluğumuzu gidermek için akşam çorbası ile sabah saat ona doğru verilen nohut kahvesi fazlasıyla yeterliydi; ancak artık bunlar yeterli olmuyordu, susuzluk dayanılmaz bir hal almıştı. Susuzluk, açlıktan çok daha zordur: Açlık sinir sistemine uyum sağlar, hafiflemesi mümkündür, bir duyguyla, bir acıyla, bir korkuyla geçici bir süre bastırılabilir (bunu İtalya'dan trenle yaptığımız yolculuk sırasında fark etmiştik); susuzluk öyle değildir, insana aman vermez. Açlık kişiyi dermansız bırakır, susuzluk ise öfkeli kılar; o günlerde susuzluk gece gündüz yaşamımıza eşlik ediyordu: Gündüzleri, düzenin yerini paramparça yapıların kaosuna bıraktığı şantiyede (bize düşman bir düzeni, ancak gene de bir düzeni, mantıklı ve kesin şeylerin yerini imleyen şantiyede); geceleri, havalandırması olmayan, yüz kez solunmuş havayı güçlükle teneffüs etmeye çalıştığımız barakalarda.

Kalıntıları boşaltması için Kapo'nun bana ayırdığı bodrum köşesi, kurulma aşamasında olan, ancak şimdiden bombaların tahribatına uğramış, kimya tesislerinin işgal ettiği çok geniş bir alana bitişikti. Duvarda, yerin biraz üzerindeki bir muslukla sona eren iki parmak kalınlığında dikey bir boru vardı. Bir su borusu muydu acaba? Açmaya çalıştım; yalnızdım, kimse beni görmüyordu. Boru tıkanmıştı, ancak bir taş parçasını çekiç gibi kullanarak birkaç milimetre oynatmayı başardım. Üç beş damla bir şey döküldü, kokusuzdu, sıvının bir kısmını parmaklarımı bitiştirerek avcumda topladım: Suya benziyordu. Yanımda herhangi bir kap yoktu; damlalar ağır ağır, basınçsız bir biçimde dökülüyordu: Boru ancak yarıya kadar dolu olmalıydı, belki daha da az. Musluğu daha fazla açmaya yeltenmeden, yere uzanıp ağzımı musluğun altına getirdim: Güneşten ılıklaşmış tatsız bir suydu, belki arıtılmış ya da yoğunlaştırılmış bir su; gene de, nefisti.

İki parmak kalınlığında, bir iki metre uzunluğunda bir boruda ne kadar su olabilir? Belki bir litre, belki daha az. Suyun hepsini hemen içebilirdim, bu daha emin bir yol olurdu. Ya da

birazını ertesi güne saklayabilirdim. Ya da yarısını Alberto'yla paylaşabilirdim. Ya da bu sırrı bütün mangaya açıklayabilirdim.

Üçüncü seçeneği yeğledim, bir arkadaşımın çok önceleri haklı olarak "bizcilik" olarak adlandırdığı, bencilliğimizi en yakınımızdaki kişiyle paylaşma seçeneğini. Tüm suyu, cimrice, küçük yudumlar halinde, bir birimiz bir ötekimiz musluğun altına uzanarak, yalnız ikimiz içtik. Gizlice; ancak kampa geri yürüyüşümüz sırasında, çimento tozuyla üstü başı griye boyanmış, çatlamış dudakları ve parıltılı gözleriyle Daniele'yi yanımda buldum ve kendimi suçlu hissettim. Alberto ile birbirimize baktık, birbirimizi hemen anladık ve kimsenin bizi görmemiş olmasını umduk. Ancak Daniele sıva kırıntılarının ortasında, duvarın yanında sırtüstü o tuhaf pozisyonda yattığımızı görmüş ve bir şeylerden kuşkulanmış, sonra ne olduğunu tahmin etmişti. Bunu bana aylar sonra Beyaz Rusya'da özgürlüğe kavuştuğumuzda sert bir biçimde söylemişti: Niçin siz ikinize var da bana yok? Kendini gösteren "sivil" ahlâki yasa idi; aynı yasa uyarınca, bir silgi darbesiyle kararlı ve karşıdakine savunma hakkı vermeksizin, sessizce gerçekleştirilmiş olan dayakçı Kapo'nun ölüme mahkûm edilmesi olayının, bugün özgürlüğe kavuşmuş biri olarak bana tüyler ürpertici gelmesi gibi. Daha sonra duyulan utanç haklı nedenlere dayanmakta mıdır? O zamanlar bunu saptayamamıştım; bugün de saptayamıyorum, ancak utanç, somut, ağır, sürekli utanç o gün de vardı bugün de var. Daniele artık öldü, ancak savaştan geri dönenlerle kardeşçe, sevgi dolu buluşmalarımızda o yapılmamış hareketin, paylaşılmamış bir bardak suyun gölgesi, saydam, dile getirilmemiş, ancak algılanabilen ve "yüksek bir bedel ödenmiş" olarak aramızda duruyordu.

Ahlaki yasayı değiştirmenin bedeli her zaman yüksektir. Bunu bütün sapkınlar, dönmeler ve ayrılıkçılar bilir. O zamanlar o zamanın yasası altındaki tutumumuz ile başkalarının tutumunu bugünün yasası temelinde yargılayamayız; ancak "ötekiler"den birinin biz "dönmeleri", daha doğrusu dinini yeniden kabul etmişleri yargılama yetkisini kendisinde bulduğunu gördüğümüz an bizi kuşatan öfkenin haklı olduğunu sanıyorum.

Bir başkasının yerine yaşıyor olduğun için mi utanıyorsun? Özellikle: Daha geniş yürekli, daha duyarlı, daha bilge, daha yararlı, yaşamaya senden daha lâyık bir insanın yerine? Bunu göz ardı etmen mümkün değildir: Kendi kendini incelersin, bütün anılarını gözden geçirir, anılarının tümünü eksiksiz olarak yeniden bulmayı ve bunlardan hiçbirinin gizlenmemiş, çarpıtılmamış olmasını umarsın; hayır, apaçık aykırılıklar görmezsin anılarda, kimsenin ayağını kaydırmamışsındır, kimseyi dövmemişsindir (dövecek gücün var mıydı?), karşı tarafa hizmet edecek görevler üstlenmemişsindir (böyle görevler önerilmiş midir ki...), kimsenin ekmeğini çalmamışsındır; gene de bunu göz ardı etmen mümkün değildir. Yalnızca bir varsayım, hatta bir kuşku gölgesidir: Herkesin, kardeşinin Kâbil'i olduğu, her birimizin (ancak bu kez "biz" sözcüğünü çok daha geniş, hatta evrensel anlamda kullanıyorum) komşusunun ayağını kaydırdığı ve onun yerine yaşadığı kuşkusu. Bir varsayımdır bu, ancak içten içe kemirir insanı; bir tahtakurdu gibi derinlere yuva yapmıştır; dışarıdan görülmez, ancak kemirir ve kulakları tırmalar.

Tutukluluğum sona erip döndükten sonra, benden yaşlı, yumuşak huylu ve hoşgörülü birisi ziyaretime geldi, benim her zaman katı ve ciddi bulduğum, kendine özgü bir dine inanan bir kişi. Benim hayatta kalmış olmamdan, önemli bir zarar görmemiş, belki olgunlaşmış ve güçlenmiş, kuşkusuz deneyimce zenginleşmiş olmamdan memnundu. Hayatta kalmış olmamın, rastlantı eseri olmadığını, üst üste gelen talihli koşulların (benim de o zamanlar ve halen savunduğum gibi) Tanrının takdir ettiği koşulların bir araya gelmesiyle mümkün olduğunu söyledi. İnançsız biri olan ve Auschwitz'de geçirdiğim süreden sonra iyice inancını yitiren ben seçilmiş birisiydim. Tanrının inayetine mazhar olmuş, selamete ulaşmıştım. Neden özellikle ben? Bunun nedenini bilemeyeceğimizi söyledi. Belki de yazmam, yazarak tanıklık etmem için: O sıralar, 1946 yılında, gerçekten de tutukluluğumla ilgili bir kitap yazmakta değil miydim?

Bu görüş, korkunç geldi bana. Açık sinire dokunulduğunda, insan nasıl acı duyarsa öylesine acı verdi ve daha önce sözünü ettiğim kuşkuyu yeniden canlandırdı: Bir başkasının yerine, başkalarının hayatı pahasına hayatta kalmış olabilirdim; bir başkasının yerini almış, yani onun ölümüne yol açmış olabilirdim.

Lagerden "kurtulanlar" oradaki insanların en iyileri, iyiliğe yazgılı olanları, bir bildirinin ulakları değildi: Gördüklerim ve yaşadıklarım, bunun tam tersini kanıtlamaktaydı. Ağırlıklı olarak, daha kötüler, benciller, şiddet kullananlar, duyarsızlar, "gri bölge" işbirlikçileri, ajanlar hayatta kalıyordu. Kesin bir kural değildi bu (insani olaylarda kesin kurallar dün de olmamıştır bugün de), ancak gene de bir kuraldı. Evet, kendimi masum, ancak kurtulmuşlar arasına tıkışmış hissediyordum; o nedenle, kendime ve başkalarına karşı sürekli kendimi haklı çıkarma arayışı içindeydim. Daha kötüler, yani daha kolay uyum sağlayanlar hayatta kalıyordu; iyilerin hepsi yaşamını yitirmişti.

Dil güçlüklerine karşın beni anlamaya, derdini anlatmaya ve yabancı olan bana kötülüğün en önemli ilk günlerinde hayatta kalabilmenin temel kurallarını açıklamaya çaba gösteren inançlı Yahudi Krakow'lu saat ustası Chajim öldü; yaklaşık iki metre boyunda, dolayısıyla hepimizden daha fazla açlık çeken, bununla birlikte gücü olduğu sürece daha zayıf yoldaşlarının itme-çekme işlerinde onlara yardımcı olmaya koşan suskun Macar köylüsü Szabo öldü; çevresine cesaret ve güven saçan, beş dil konuşan, her şeyi olağanüstü belleğine kaydetmeye çalışan ve yaşamış olsa benim yanıtlayamadığım sayısız niçin sorusunu yanıtlayabilecek olan Sorbon Üniversitesinden profesör Robert öldü, Baruch da öldü: Livorno limanında yük boşaltma işinde çalışan, daha ilk gün atılan yumruğa yumrukla karşılık verdiği için üç Kapo'nun birlikte katlettiği Baruch. Bunlar ve sayısız başkaları değerlerine karşın değil, değerleri yüzünden öldüler.

Dini inancı olan arkadaşım tanıklık edebilmem için hayatta kaldığımı söylemişti. Elimden geldiğince tanıklık ettim, etmezlik edemezdim; bugün de herhangi bir fırsat çıktığında tanıklığımı sürdürüyorum; ancak tek başına bu tanıklığımın bana hayatta kalma ve uzun yıllar önemli sorunlarla karşı karşıya kalmaksızın yaşama ayrıcalığını sağlamış olabileceği düşüncesi beni tedirgin ediyor, çünkü ayrıcalık ile sonuç arasında herhangi bir orantı göremiyorum.

Yineliyorum, bizler, biz hayatta kalanlar gerçek tanıklar değiliz. Bu, yavaş yavaş başkalarının anılarını okuyarak ve yıllar sonra kendi anılarımı yeniden okuyarak farkına vardığım rahatsız edici bir gerçek. Biz hayatta kalanlar anormal bir azınlık,

önemsiz bir azınlığız; görevini kötüye kullanan, hünerleri ya da talihleri sayesinde en uç noktayı yaşamamış olanlarız. En uç noktayı yaşayanlar, yani Gorgon'u görenler, yaşadıklarını anlatmak üzere geri dönmediler ya da suskun döndüler; ancak gerçek "inançlılar", su altında kalanlar, dürüst tanıklar, anlattıkları genel bir anlam taşıyacak olanlar onlardır. Onlar kural, biz ise kuralın istisnalarıyız. Bir başka ortamda, hem bizimkine benzeyen, hem bizimkinden farklı bir kölelikten sonra hayatta kalan Soljenitsin de bunu belirtmiştir:

> Uzun bir ceza çekmiş ve hayatta kaldıkları için kendilerini kutladığımız kişilerin hemen hepsi *Pridurki*'lerdir ya da tutukluluklarının önemli bir kısmında *Pridurki* olmuşlardır. Çünkü Lagerler yok etmek amacıyla yapılmıştır. Bunu unutmamak gerekir.

Bu öteki tecrit dünyasının dilinde *Pridurki*'ler şu ya da bu biçimde ayrıcalıklı bir konum edinmiş olan, bizde Seçkinler olarak adlandırılan tutuklulardır.

Biz talihin yardım ettiği kişiler az ya da çok bilinçli olarak yalnızca kendi yazgımızı değil, başkalarının da, su altında kalmış olanların da yazgısını anlatmaya çalıştık; ancak bu "üçüncü kişiler adına" yapılan bir konuşma, bizzat yaşamayıp yakından gördüğümüz şeylerin anlatılması olmuştur. Sonuna kadar götürülmüş yıkımı, tamamlanmış eylemi kimse anlatmamıştır, tıpkı kimsenin dönüp ölümünü anlatmadığı gibi. Eğer kâğıt kalemleri olsa boğulanlar tanıklık etmeyeceklerdi, çünkü onların ölümü bedensel ölümlerinden önce başlamıştı. Tamamıyla bitip tükenmeden haftalarca ve aylarca önce gözlemleme, hatırlama, olanları değerlendirme ve dile getirme yeteneklerini kaybetmişlerdi. Onlar adına, onların yerine bizler konuşuyoruz.

Bunu, susturulmuş olanlara karşı bir tür ahlâki zorunluluktan mı yoksa onların anısından kendimizi kurtarmak için mi yapmış ve yapmakta olduğumuzu bilemiyorum; kuşkusuz, güçlü ve kalıcı bir dürtüyle yapıyoruz bunu. Bizim karmaşalarımızın üzerine mesleki bir hırsla atılmış olan psikanalistlerin bu dürtüyü açıklayabileceklerine inanmıyorum. Onların bilgileri "dışarıda", kolaylık olsun diye uygar adını verdiğimiz dünyada

kurulmuş ve sınanmıştır: O dünyanın fenomenolojisini izleyip, onu açıklamaya çalışır; sapmaları inceler ve onları iyileştirmeye çalışır. Onların yorumları –Bruno Bettelheim gibi Lager deneyimini yaşamış olanların yorumları da– bana "aşağı yukarı" mantığıyla yapılmış ve basitleştirilmiş yorumlar gibi geliyor, tıpkı düzlem geometrisi teoremlerini küresel üçgenleri çözmede kullanmak isteyenlerin yorumları gibi. Tutukluların zihinlerinin işleyişi, bizimkinden farklıydı; ilginç bir biçimde ve buna paralel olarak fizyolojileri ve patolojileri de farklıydı. Lagerde soğuk algınlığı ve grip bilinmeyen şeylerdi, ancak insanlar, bazen ansızın, doktorların hiç inceleme fırsatı bulamadıkları hastalıklardan ölüyorlardı. Mide ülseri ve akıl hastalıkları iyileşiyor (ya da belirtileri ortadan kalkıyor), ancak herkes uykusunu bozan ve adı olmayan kesintisiz bir rahatsızlığı yaşıyordu. Bu rahatsızlığı "nevroz" olarak tanımlamak indirgemecilik ve gülünçlük olur. Belki bunda, atalarımızdan devraldığımız, Tekvin'in ikinci dizesinde yankısı duyulan bir kaygıyı görmek daha doğru olur: Her birimizde yazılı "tohu vavohu", yani ıssız ve boş, Tanrının ruhu altında sıkışmış, ancak insan ruhunun içinde bulunmadığı evren kaygısı: Henüz doğmamış ya da cansız evren.

Daha geniş kapsamlı bir başka utanç var, dünya utancı. John Donne'ın ölümsüz dizeleriyle dile getirdiği ve yerli yersiz defalarca aktarılmış bir söz vardır: "Hiç kimse bir ada değildir" ve her ölüm çanı aslında herkes için çalar. Bununla birlikte, başkasının ya da kendisinin suçu karşısında, o suçu görmemek ve kendini onunla yükümlü hissetmemek için sırtlarını çevirenler vardır: Görmemenin bilmemek olduğu ve bilmemenin suç ortaklığı paylarını azaltacağı yanılsaması içindeki Almanların büyük bir çoğunluğu on iki yıllık Hitler döneminde böyle davranmışlardır. Ancak, bizler istençli bilmezlik kalkanından, T. S. Eliot'ın "partial shelter"ından yoksun bırakıldık: Görmezlik edemezdik. Geçmişe ve içinde bulunduğumuz âna özgü acı denizi çevremizi kuşatıyordu ve yıllar geçtikçe neredeyse bizi boğacak düzeye yükseldi. Gözlerimizi kapamamızın ya da sırt çevirmemizin yararı yoktu, çünkü çevremizi bütünüyle kuşatmıştı, ufka kadar her yönümüzdeydi. Birer ada olmamız olanaksız-

dı, böyle bir şeyi istemedik zaten; aramızdaki, herhangi bir insan topluluğundakinden ne daha çok ne daha az sayıdaki dürüst insan, kendilerinin değil başkalarının işlemiş olduğu ve kendilerinin de karışmış olduklarını hissettikleri suçlardan dolayı pişmanlık, utanç, kısacası acı duydular; çünkü çevrelerinde, onların gözü önünde ve onlarda gerçekleşen şeylerin değiştirilemez olduğunu hissediyorlardı. Olanlar artık asla temizlenemezdi; bu olaylar, insanın, insan soyunun, kısacası bizim, potansiyel olarak acılardan oluşan uçsuz bucaksız bir yapı inşa edebileceğimizi, acının bedel ödemeksizin ve zahmetsizce hiçlikten yaratılan tek güç olduğunu kanıtlayacaktı. Görmemek, duymamak, yapmamak yeterli.

Sanki geçmişimiz bize bir tür kâhinlik gücü vermiş gibi, bize sık sık "Auschwitz"in geri dönüp dönmeyeceği sorulur: Yani, masum ve korumasız insanlar üzerinde gerçekleştirilmiş, aşağılama öğretisiyle meşrulaştırılmış, hükümet düzeyinde arzulanmış, tek taraflı, sistematik, mekanik kitle katliamlarının olup olmayacağı. Çok şükür kâhin değiliz, ancak söylenecek birkaç şey var. Batının hemen hemen görmezden geldiği benzeri bir tragedya 1975 yılında Kamboçya'da yaşanmıştır. Alman katliamı kendi kendini ateşlemiş ve sonra kölelik arzusuyla yüreksizlikten, sayıca az ve her biri kendi başına gerekli ancak yetersiz birtakım etkenlerin bir araya gelmesiyle (savaş durumu; Germenlere özgü teknolojik ve örgütsel mükemmeliyetçilik; Hitler'in iradesi ve kötü amaçlara yönelik karizması; Almanya'da sağlam demokratik köklerin olmayışı) kendi kendini beslemiştir. Bu etkenlerin yeniden üretilmesi mümkündür ve bunlar dünyanın değişik yerlerinde şimdiden ortaya çıkmaktadırlar. On-yirmi yıllık bir süre içinde tümünün yeni bir bileşim içinde bir araya gelmesi olanaksız olmamakla birlikte, pek olası değil. Kanımca, bir kitle katliamı özellikle Batı dünyasında, Japonya'da ve Sovyetler Birliği'nde olası değildir: Gerek insanlar gerek hükümetler düzeyinde, İkinci Dünya Savaşının Lagerleri hâlâ pek çok kişinin aklındadır; ayrıca, sözünü ettiğim utançla büyük ölçüde örtüşen bir tür bağışıklık savunması etkisini sürdürmektedir.

Dünyanın başka yerlerinde ve daha ileri tarihlerde neler olabileceğiyle ilgili yargılarımızı askıya almamız tedbirlilik olur; kuşkusuz iki taraflı ve olasılıkla anlık ve kesin olacak olan nükleer kıyamet ise, seçtiğim konunun sınırlarını aşan, daha büyük ve değişik, tuhaf, yeni bir ürkünçlüktür.

IV.
İLETİŞİM KURMAK

70'li yıllarda onca moda olan "incomunicabilità" (iletişimsizlik) teriminden asla hoşlanmamışımdır; öncelikle bir dil ucubesi olduğundan, ikincisi ise daha kişisel nedenlerden.

Gelenek uyarınca ya da bir karşıtlık oluşturmak amacıyla zaman zaman "uygar" ve "özgür" olarak adlandırdığımız günümüz dünyasında, bütüncül bir dil engeline takılmamız, yani mutlaka, yaşamımız pahasına iletişim kurmamız gerekip, kuramadığımız bir insanla karşı karşıya gelmemiz hemen hiçbir zaman söz konusu olmaz. Antonioni *Kızıl Çöl* filminin bir sahnesinde bunun ünlü, ancak eksik bir örneğini vermiştir: Kadın kahramanın geceleyin kendi dili dışında hiçbir dil bilmeyen bir Türk denizciye rastladığı ve boş yere derdini anlatmaya çalıştığı sahne. Yetersiz bir örnek, çünkü her iki taraf da, bu arada Türk denizci de iletişim kurma isteği içindedir ya da en azından bağlantı kurmayı yadsımamaktadır.

O yıllarda moda olan ve bana ciddiyetten uzak, sinir bozucu gelen bir kurama göre, "iletişimsizlik" hep var olan bir öğedir, özellikle sanayi toplumunun yaşam tarzında kişi yaşamına girmiş, ömür boyu bir mahkûmiyettir: Birbirine birşeyler iletmekten aciz ya da ancak çıkış noktası hatalı, varış noktasında ise yanlış anlaşılmış şeyler iletebilen tekillikleriz hepimiz. Konuşma kurmacadır, salt uğultudan ibarettir, varoluşsal sessizliği örten boyalı tuvaldir; ah, ne yazık ki yalnızız hepimiz, eşlerimizle yaşasak bile, hatta özellikle onlarla yaşarken. Kanımca, bu yakınma zihin tembelliğinden kaynaklanmakta ve onu su yüzüne çıkarmaktadır; hiç kuşkusuz, zihin tembelliğini tehlikeli bir kısır döngü içinde teşvik etmektedir. Patolojik yetersizlik durumları dışında, iletişim kurulabilir ve kurulmalıdır: İletişim başkalarının ve kendimizin huzuruna katkıda bulunmanın ya-

rarlı ve kolay bir yoludur, çünkü sessizlik de, göstergelerin yokluğu da bir göstergedir, ancak belirsiz bir göstergedir ve belirsizlik, tedirginlik ile kuşku doğurur. İletişim kurulabileceğini yadsımak yanlıştır: Her zaman iletişim kurulabilir. İletişim kurulabileceğini yadsımak suçtur; iletişime, özellikle iletişimin yüksek derecede evrimleşmiş, soylu biçimi olan dile biyolojik ve toplumsal olarak yatkınız. Tüm insan ırkları konuşur; insan dışındaki hiçbir tür konuşamaz.

İletişim, daha doğrusu iletişim yokluğu yönünden de biz savaştan dönenlerin deneyimi kendine özgüdür. Herhangi biri (çocuklarımız!) soğuktan, açlık ya da yorgunluktan söz ettiğinde, hemen araya girmek gibi kötü bir alışkanlığımız vardır. Siz ne bilirsiniz bunları? Bizim çektiklerimizi çekmeniz gerekirdi. Terbiye ve iyi komşuluk ilişkileri adına, genellikle bu kahraman asker müdahalelerinin çekiciliğine kendimizi kaptırmamaya çalışırız; ancak iletişimsizlikten ya da iletişimin olanaksızlığından söz edildiğini duyduğumda benim için bu müdahale zorunlu hale geliyor. "Bizim çektiklerimizi çekmeniz gerekirdi". Bizim yaşadığımız deneyim, Finlandiya ya da Japonya'ya gidip, orada kendi dillerini konuşan, ancak meslekleri gereği (ya da içlerinden gelerek) nazik ve iyi niyetli davranan, kendisine yardım etmeye, kendisini anlamaya çalışan kişilerle karşılaşan turistin deneyimiyle karşılaştırılamaz: Her şey bir yana, dünyanın herhangi bir köşesinde az da olsa İngilizce konuşmayan kim var? Kaldı ki, turistlerin istekleri sayıca az ve hep aynıdır. Dolayısıyla, aşılması olanaksız güçlükler ya da belirsizlikler enderdir ve yarı anlaşıp yarı anlaşamamak, bir oyun gibi eğlenceli bile olabilir.

Tabii, göçmenlerin, yüz yıl önce Amerika'daki İtalyan ile bugün Almanya ya da İsviçre'deki Türk, Faslı ya da Pakistanlının durumu daha dramatiktir. Burada, öngörülemez durumların ortaya çıkmadığı, seyahat acentalarının sınanmış güzergâhlarında yürütülen kısa süreli bir keşif söz konusu değildir: Belki kalıcı bir yer değiştirme, artık pek de basit olmayan ve yazılı ya da sözlü olarak söylenenlerin anlaşılmasının gerekli olduğu bir işe katılma söz konusudur; bu, komşularla, dükkân sahipleriyle, iş arkadaşlarıyla, yöneticilerle kaçınılması olanaksız insani ilişkileri beraberinde getirir: Farklı dertleri olan, çoğunlukla düş-

man yabancı insanlarla işteki, yoldaki, bardaki ilişkileri. Ancak bu olumsuzlukları dengeleyecek öğeler yok değildir, kapitalist toplum kendi yararının büyük ölçüde "konuk işçi"nin verimi, dolayısıyla refahı ve topluma katılımıyla örtüştüğünü kavrayacak kadar zekidir. İşçinin, ailesini, yani yurdunun bir parçasını getirmesine izin verilir; ona iyi kötü kalacağı bir yer bulunur; dil okullarına gitme olanağı (kimi zaman zorunluluğu) vardır. Belki sevgi olmaksızın, ancak etkili denebilecek bir biçimde, trenden inen bu sağır dilsize yardım edilir ve kısa sürede diline kavuşması sağlanır.

Biz iletişimsizliği çok daha köklü olarak yaşadık. İtalyan, Yugoslav ve Yunan sürgünlerden; daha az ölçüde, çoğu Polonyalı ve Alman kökenli olan ve bazıları Alsace'lı olduğundan Almanca'yı iyi derecede anlayan Fransızlardan ve kırsal kesimden gelen Macarlardan söz ediyorum. Biz İtalyanlar açısından, dil engeline çarpma daha sürgüne gönderilmeden dramatik bir biçimde gerçekleşti: Henüz Italya'da iken İtalyan Kamu Güvenliği görevlileri bizi; Şubat 1944'de Modena yakınlarındaki Fossoli sınıflandırma kampının yönetimini ele alma hakkını kendinde gören SS'lere gözle görülür bir isteksizlik içinde teslim ettiklerinde. Siyah apoletli küçümseyici insanlarla ilk karşılaştığımız andan itibaren, Almanca biliyor ya da bilmiyor olmanın ayırıcı çizgi olduğunu hemen fark etmiştik. Onları anlayan ve düzgün bir biçimde karşılık verenlerle görünüşte insani bir ilişki kuruluyordu. Onları anlamayanlara karşı bu siyah apoletliler bizi hayrete düşüren ve korkutan bir tepki gösteriyorlardı: İtaat edileceğini bilen bir kişinin sakin sesiyle dile getirilmiş olan emir, yüksek sesle ve öfkeli bir biçimde tekrarlanıyor, daha sonra avaz avaz haykırılarak bir kez daha söyleniyordu, tıpkı bir sağırla konuşulurken ya da bildirinin içeriğinden çok ses tonuna duyarlı evcil bir hayvana seslenirken yapıldığı gibi.

Duraksayan olursa (herkes duraksıyordu, çünkü söyleneni anlamıyorlardı ve korku altındaydılar) darbeler çıkageliyordu ve bunların aynı dilin bir çeşitlemesi olduğu açıkça ortadaydı: Düşüncenin iletilmesi için sözün kullanımı, insanın insan olması için gerekli ve yeterli olan bu mekanizma kullanımdan kaldırılmıştı. Bu bir göstergeydi: Bu öteki kişilere göre biz artık insan değildik: İnekler ya da katırlar için olduğu gibi bizim için

de bağırma ve yumruk arasında herhangi bir temel fark yoktu. Bir atın koşması ya da durması, dönmesi, bir şeyi çekmesi ya da bırakması için onunla yumruklaşmak ya da ona ayrıntılı açıklamalar vermek gerekmez; değişik biçimlerde sıralanmış, ancak anlamı belirgin (sessel, dokunsal ya da görsel) bir düzine göstergeden oluşan bir sözcük dağarcığı yeterlidir: Dizginlerin çekilmesi, mahmuzların batırılması, bağırışlar, jestler, kırbaç darbeleri, buyruklar, sırt sıvazlama ... bunların tümü aynı oranda geçerlidir. Onunla konuşmak aptalca bir hareket olacaktır, tıpkı yalnız başına konuşmanın ya da gülünç bir duygusallığın aptalca olacağı gibi. Öyle ya, ne anlayacaktır ki? Marsalek, *Mauthausen* (La Pietra, Milano 1977) adlı kitabında, Auschwitz'den daha çok dilin konuşulduğu bu Lagerde lastik kırbaca "der Dolmetscher", yani dilmaç dendiğini anlatıyor: Kırbaç herkesin anlayacağı dilden konuştuğu için.

Gerçekten de eğitimsiz insan (Hitler'in Almanları ve özellikle SS'ler korkunç derecede eğitimsizdi: "Eğitim görmemiş"ler ya da kötü eğitilmişlerdi), dilini anlamayan kişi ile *hiç* anlamayan kişi arasında net bir ayrım yapamaz. Genç Nazilerin beynine dünyada tek bir uygarlık, Alman uygarlığı olduğu düşüncesi kazınmıştı; günümüzdeki ya da geçmiş tüm öteki uygarlıklar yalnızca ya da bazı Germen öğelerini içerdikleri oranda kabul edilebilir uygarlıklardı. Bu nedenle, Almanca'yı anlamayan ya da konuşamayan kişi tanımı gereği barbardı; kendi dilinde, daha doğrusu yok-dilinde derdini anlatmaya ısrar ederse, onu dayakla susturmak ve çekme, taşıma, itme işlerini yapacağı yere geri göndermek gerekiyordu, çünkü o bir *Mensch*, yani bir insan değildi. Aklıma düşündürücü bir anı geliyor. Ağırlıklı olarak İtalyanlardan, Fransızlardan ve Yunanlılardan oluşan bir takımın yeni Kapo'su, şantiyenin en korkulan SS gözcülerinden birinin yanına kadar geldiğini fark etmemişti. Birden geri dönüp, şaşkın bir halde hazırola geçti ve bilinen *Meldung*'u söyledi: "Kommando 83, kırk iki kişi". O telaş içinde tam olarak "Zweiundvierzig Mann" (42 kişi) demişti. Alman subay kaba ve pederşahi bir tonla Kapo'yu düzeltti: Böyle denmez, "Zweiundvierzig Häftlinge" (kırk iki tutuklu) denir. Genç bir Kapo'ydu, o nedenle bağışlanabilirdi, ancak kuralları ve hiyerarşik mesafeleri öğrenmesi gerekiyordu.

"Bu "başkalarının sizinle konuşmaması" olgusunun çok çabuk ve yıkıcı etkileri vardı. Seninle konuşmayan ya da sana anlaşılmaz görünen bağırışlarla seslenen kişiyle konuşmaya cesaret edemezsin. Eğer yakınında ortak bir dile sahip olduğun herhangi birini bulma şansın olursa, ne âlâ, ona izlenimlerini aktarabilir, onunla avuntu bulabilir, ona içini dökebilirsin; yanında kimseyi bulamazsan, dilin ve dille birlikte düşüncen birkaç gün içinde kurur.

Ayrıca, acil gereksinimler açısından bakıldığında, emirleri ve yasakları anlamazsın, kimileri yararsız ve gülünç, kimileri çok önemli olan buyrukları çözemezsin. Kısacası, kendini boşlukta bulur ve kendi yaşamın pahasına iletişimin bilgi ürettiğini ve bilgisiz yaşanmayacağını anlarsın. Almanca'yı bilmeyen tutukluların önemli bir bölümü, İtalyanların hemen hepsi, kampa varışlarının ilk 10-15 günü içinde ölmüşlerdir: İlk bakışta açlıktan, soğuktan, yorgunluktan, hastalıktan; daha dikkatli bir inceleme yapıldığında ise bilgi eksikliğinden. Eğer daha yaşlı yoldaşlarıyla iletişim kurabilseler, daha iyi uyum sağlayabilirlerdi: Öncelikle giysi, ayakkabı ve yasadışı yollardan yiyecek bulmayı öğrenebilirler; daha zor işlerden ve SS'lerle sonu çoğunlukla ölümle biten karşılaşmalardan kaçınabilirler; kaçınılmaz hastalıkları ölümcül yanlışlar yapmadan geçiştirebilirlerdi. Ölmezlerdi demek istemiyorum, ancak daha uzun yaşarlardı ve yitirmiş oldukları gücü yeniden kazanma şansları olurdu.

Pek azı birden çok dil konuşan biz hayatta kalanların anılarında, Lagerin ilk günleri bulanık bir görüntü, çılgınca bir gürültü ve öfkeyle dolu, anlamdan yoksun bir görüntü biçiminde belleğimize işlemiş: Üzerinde insan sözünün boy göstermediği arka planda kulakları sağır eden sürekli bir gürültü içine gömülmüş, adı ve yüzü olmayan bir insanlar karmaşası. Sesli, ancak konuşmanın olmadığı siyah beyaz bir film.

Kendimde ve savaştan dönen öteki kimselerde bu iletişim boşluğunun ve gereksiniminin ilginç bir etkisini gözledim. Aradan kırk yıl geçtikten sonra hâlâ birer ses olarak çevremizde bilmediğimiz ve daha sonra öğrendiğimiz dillerde söylenmiş sözleri ve tümceleri hatırlıyoruz: Kendi adıma, sözgelimi Lehçe ve Macarca sözleri. Bugün bile kendi sıra numaramın değil, bir barakanın yoklama listesinde benden önce gelen tutuklunun sıra

numarasının Lehçe nasıl söylendiğini hatırlıyorum. Bebeklerin çözülmesi olanaksız mırıldanmalarında olduğu gibi, "stercişi steri" gibi bir şeyi, armonik bir biçimde sona eren bir ses yumağını hatırlıyorum (bugün bu iki sözcüğün "kırk dört" anlamına geldiğini biliyorum). Gerçekten de, o barakada çorbayı dağıtan kişi ile tutukluların büyük bir bölümü Polonyalıydı ve Lehçe resmi dildi; adınız söylendiğinde sıranızı kaybetmemeniz için uzatılmış kapla birlikte hazır bulunmanız gerekiyordu, dolayısıyla boş bulunmamak için, sıra numarası sizden hemen önce gelen arkadaşınızın adı söylendiğinde ileri atılmakta yarar vardı. O "stercişi steri" sözü, Pavlov'un köpeklerini koşullandırmada kullandığı çanın işlevini görüyordu: Hemen salya salgısını harekete geçiriyordu.

Bu yabancı sesler belleklerimize boş, beyaz bir manyetik banda kazındığı gibi kazınmıştı; tıpkı aç bir midenin hazmedilemeyecek bir yiyeceği bile çok çabuk kabul etmesi gibi. Bu sözler, anlamlarını hatırlamamıza yardımcı olmuyordu, çünkü bizim için anlamları yoktu; bununla birlikte, çok sonraları aynı sözleri, bunları anlayabilen kişilere söylediğimizde sıradan ve önemsiz bir anlamları olduğu ortaya çıktı: Hakaret, küfür ya da sık sık tekrarlanan günlük sözlerdi bunlar, "Saat kaç?", "Yürüyemiyorum" ya da "Beni rahat bırak" gibi. Bunlar, ayırdına varmaksızın koparılıp alınmış parçacıklardı: Anlaşılmaz olandan bir anlam çıkarmaya yönelik yararsız ve bilinçsiz bir çabanın ürünüydü. Aynı zamanda, bizi mutfakların çevresinde patates kabukları aramaya iten bedensel beslenme gereksinimimizin zihinsel karşılığıydı: Hiçten biraz daha fazlası hiçten iyidir. Yetersiz beslenmiş bir beyin de kendine özgü bir açlık çeker. Ya da belki bu yararsız ve çelişkili anının bir başka anlamı ve yararı vardı: "Sonrası" için, her deneyim parçacığının büyük bir mozayiğin parçası haline geleceği pek olası olmayan hayatta kalma durumu için bilinçsiz bir hazırlıktı.

La tregua'nın ilk sayfalarında gerekli ve gerçekleştirilememiş iletişimin uç bir örneğini anlatmıştım: Kimsenin kendisine konuşmayı öğretmediği ve zavallı bedeninin de ortaya koyduğu gibi, yoğun bir konuşma gereksinimi duyan, olasılıkla Lagerde gizlice dünyaya getirilmiş üç yaşındaki Hurbinek adlı çocuğun durumunu. Bu açıdan da Lager ne daha önce ne daha sonra ne

de başka bir yerde asla görmediğimiz durum ve tutumları görmek durumunda kaldığımız acımasız bir laboratuardı.

Yalnızca kimya ve fizik metinlerini anlamak amacıyla, birkaç yıl önce henüz öğrenciyken birkaç kelime Almanca öğrenmiştim: Tabii düşündüklerimi aktarmak ya da konuşulan dili anlamak için değil. Bunlar faşist ırkçı yasaların geçerli olduğu yıllardı ve benim bir Almanla karşılaşmam ya da Almanya'ya yolculuk yapmam pek olası olmayan olaylar gibi görünüyordu. Auschwitz'e fırlatıldıktan sonra başlangıçtaki şaşkınlığa karşın (hatta belki de bu şaşkınlık sayesinde) benim bu son derece cılız *Wortschatz*'ımın hayatta kalmak için temel bir etmen haline geldiğini yeterince çabuk anladım. *Wortschatz* "sözcük dağarcığı" anlamına gelir, ancak kelimesi kelimesine "sözcük hazinesi" demektir; başka hiçbir terimin bu kadar uygun bir anlamı olmamıştır. Almanca bilmek yaşam demekti: Çevrene bakman yeterliydi. Almanca'yı anlamayan İtalyan arkadaşlar, yani birkaç Trieste'li dışında hemen hemen bütün İtalyanlar, anlamamanın fırtınalı denizinde birer birer boğulmaktaydı: Emirleri anlamıyorlar, nedenini kavramaksızın tokat ve yumruk yiyorlardı. Kampın ilkel düzeydeki etiği uyarınca, kuralı bozma-ceza-pişmanlık üçgeninin kurulmasını kolaylaştırmak için bir darbenin şu ya da bu biçimde haklı gösterilmesi öngörülmüştü; bu nedenle Kapo ya da onun temsilcileri yumrukla birlikte "Biliyor musun neden?" sözünü homurdanıyorlar, daha sonra "suç bildirisini" kısaca açıklıyorlardı. Ancak, yeni sağır dilsizler için bu tören boşunaydı. Kendilerini korumak için içgüdüsel olarak köşelere sığınıyorlardı: Saldırı her yönden gelebilirdi. Şaşkın gözlerle çevrelerine bakıyorlardı, tıpkı tuzağa düşmüş hayvanlar gibi: Gerçekte de o hayvanların konumuna getirilmişlerdi.

Birçok İtalyan için, dilleri Almanca'dan daha az "yabancı" olan Fransız ve İspanyol yoldaşların yardımının yaşamsal bir önemi olmuştur. Auschwitz'de İspanyollar yoktu, buna karşın çok sayıda Fransız (daha kesin olarak söylemek gerekirse, Fransa'dan ya da Belçika'dan sürgün edilmiş olanlar) vardı. 1944'de bu kişiler olasılıkla toplam kişi sayısının % 10'unu oluşturmaktaydı, bazıları Alsace'lı, bazıları da on yıl önce Fransa'da daha

sonra bir tuzak olduğu ortaya çıkan bir sığınak aramış Alman ve Polonyalı Yahudilerdi: Hepsi iyi kötü Almanca ya da Yidişce[1] biliyorlardı. Ötekiler, büyük şehirlerden gelen, işçi, burjuva ya da aydın Fransızlar bir iki yıl önce bizimkine benzer bir seçime uğramışlardı: Almanca anlamayanlar sahneyi terk etmiş; kalanlar, zamanında Fransa'da da oldukça kötü ağırlanmış olan "métèque"ler,[2] hüzünlü bir rövanş kazanmışlardı. Onlar bizim doğal dilmaçlarımızdı: Bizim için komutları ve "kalkmak", "içtima", "ekmek kuyruğu", "kimin ayakkabısı yırtık?", "saat üçte", "saat beşte", vb. gibi günün temel uyarılarını çeviriyorlardı.

Tabii bu yetersizdi. Bunlardan birine, bir Alsace'lıya, dışarı çıkma yasağı ile uykuya daldığımız an arasında alçak sesle verilen kısa dersler şeklinde özel ve hızlandırılmış bir kurs vermesini rica ettim; bu derslerin karşılığında ekmek verecektim, başka para yoktu. Önerimi kabul etti, ekmeğin asla bundan daha iyi kullanıldığını sanmıyorum. Bana Kapo'lar ile SS'lerin böğürtülerinin, barakanın çatı alınlıkları üzerine gotik harflerle yazılmış hakaret dolu ya da ironik sözlerin, göğsümüzde sıra numarası üzerinde taşıdığımız üçgenlerin renklerinin ne anlama geldiğini açıkladı. Böylece Lagerin, iskelet yapısına indirgenmiş, bağrılarak söylenen, müstehcen sözlerle ve küfürlerle dolu Almanca'sının benim kimya metinlerimdeki kesin ve kurallı dille ve birlikte ders çalıştığımız Clara'nın bana okuduğu Heine'nin şiirlerindeki melodik ve yüksek Almanca ile yalnızca belli belirsiz bir akrabalığının olduğunu fark ettim.

Lagerin Almanca'sının kendine özgü bir dil olduğunu ayırt edemiyordum. Bunu ancak çok uzun süre sonra anlayabildim: Almanca söylemek gerekirse bu dil *orts- und zeitgebunden* idi, yani yere ve zamana bağlıydı. Alman Yahudisi bir filologun, Klemperer'in *Lingua Tertii Imperii* (Üçüncü Reich'ın Dili) adını verdiği, hatta o dönem Almanya'sında çok tutulan yüzlerce başka kısaltmaya (NSDAP, SS, SA, SD, KZ, RKPA, WVHA, RSHA, BDM ...) alaylı bir benzetmeyle *LTI* kısaltmasını önerdiği dilin özellikle kabalaştırılmış bir değişkesiydi.

[1] İbranice Almanca karışımı dil. (Yay.)

[2] *Métèque* (Fr.): (Eski Atina'da) Siyasal hakları olmayan yerleşik yabancı; (bir küçümseme sözü olarak) yerleşik yabancı, pis yabancı. (Çev.)

LTI ve bunun İtalyanca karşılığı üzerine dilbilimciler tarafından da çok şey yazılmıştır. İnsana şiddet uygulandığı yerde dile de şiddet uygulandığı gözlemi doğrudur; İtalya'da da lehçelere karşı, "dili barbarlaştıran öğeler"e karşı, Val D'Aosta, Adige, vb. yer adlarına karşı faşistlerin yürüttüğü aptal kampanyaları unutmuş değiliz. Almanya'da durum farklıydı: Yüzyıllar boyunca Alman dili Germen kökenli olmayan sözcüklere karşı kendiliğinden bir düşmanlık göstermişti. Bu nedenle, Alman bilim adamları bronşite "nefes borusu yangısı", pirüvik aside "üzüm yakan asit", telefona "uzak konuşucu" adını vermek için büyük çaba göstermişlerdi; dolayısıyla, bu açıdan her şeyi arıtmak isteyen nazizme arıtacak pek az şey kalıyordu. LTI, Goethe'nin Almanca'sından özellikle bazı semantik yer değiştirmeler ve bazı terimlerin yanlış kullanılması açısından ayrılıyordu: Örneğin, her yerde rastlanan ve ulusal övüngenlikle yüklü *völkisch* ("ulusal, halka özgü") sıfatıyla olumsuz anlamı olumluya dönüştürülen *fanatisch* sıfatı. Ancak, Alman Lagerlerinin oluşturduğu takımadalarda, her Lagerin kendine özgü alt jargonlarına bölünmüş ve Prusya kışlalarının eski Almanca'sı ile SS'lerin yeni Almanca'sının yakın akrabası bir bölgesel dil, bir jargon, bir "Lager jargonu" oluşmuştu. Bu dile özgü çeşitli terimlerin Soljenitsin tarafından aktarılan Sovyet çalışma kamplarındaki dile paralellik göstermesi tuhaf değildir: Soljenitsin'in aktardığı terimlerin her birinin Lager jargonunda kesin karşılığı bulunuyor. *Gulag Takımadaları*'nın Almanca çevirisi pek fazla güçlüğe yol açmamış olmalı –açmışsa da, terminolojik güçlükler olmamıştır bunlar.

Geri döndürülemez biçimde tükenmiş, bir deri bir kemik kalmış, bir süre sonra ölecek olan tutukluyu gösteren *Muselmann* (Müslüman) terimi bütün Lagerlerde ortaktı. İkisi de pek inandırıcı olmayan iki açıklama önerilmiştir: Kadercilik ve sarığa benzetilebilecek olan kafadaki sargılar. Sözcüğü sözcüğüne "sona ulaşmış", "bitmiş" anlamına gelen Rusça *dochodjaga* terimi sinsi ironisiyle tam olarak bu terime karşılık gelmektedir. Lidia Rolfi'nin bana belirttiğine göre, Ravensbrück Lagerinde (bütünüyle kadınlardan oluşan tek Lager), aynı kavram, sesletimi hemen hemen aynı olan ve biri diğerinin parodisi iki sözcükle, *Schmutzstück* ve *Schmuckstück* ("çöp" ve "mücevher")

sözcükleriyle dile getiriliyordu. İtalyanlar bu sözcüklerin tüyler ürpertici anlamını anlamıyorlar ve iki terimi birleştirerek "smistig" biçiminde telaffuz ediyorlardı. *Prominent* de tüm Lagerlerin ortak terimidir. "Seçkinler"den, kariyer yapan tutuklulardan *Se questo é un uomo* adlı kitabımda kapsamlı olarak söz ettim; kampların sosyolojisinin vazgeçilmez bir öğesi olmaları nedeniyle bu kişiler Sovyet kamplarında da vardı, orada (üçüncü bölümde hatırlattığım gibi) bu kişilere *pridurki* deniyordu.

Auschwitz'de "yemek yemek", iyi Almanca'da yalnızca hayvanlar için kullanılan *fressen* fiiliyle karşılanıyordu. "Çek git" karşılığı olarak *abhauen* fiilinin emir hali olan *hau' ab* kullanılıyordu; bu fiil, iyi Almanca'da "kesmek" anlamına gelir, ancak Lagerin dilinde "cehenneme kadar yolu olmak, ayak altından çekilmek" anlamını taşıyordu. Savaş sona erdikten kısa bir süre sonra, bir iş konuşmasının ardından Bayer firmasının eğitim görmüş birkaç görevlisine veda etmek için iyi niyetli olarak bu deyimi (*Jetz hauen wir ab*) kullanmıştım. Şaşkınlık içinde bana baktılar: Bu terim yaptığımız konuşmanın bağlamından farklı bir bağlama aitti ve hiç kuşkusuz "yabancı dil" derslerinde öğretilen bir terim değildi. Onlara Almanca'yı okulda değil, Auschwitz adlı bir Lagerde öğrendiğimi açıkladım; bu belli bir rahatsızlık yarattı, ancak satın alan taraf ben olduğum için bana karşı nazik davranmayı sürdürdüler. Daha sonra telaffuzumun da kaba olduğunu fark ettim, ancak kasıtlı olarak telaffuzumu nazikleştirmeye çalışmadım; aynı nedenle sol kolumdaki dövmeyi hiçbir zaman çıkartmadım.

Doğal olarak, Lager jargonu Lagerde ve Lagerin çevresinde konuşulan öteki dillerden önemli ölçüde etkilenmişti: Lehçe'den, Yidişce'den Silezya lehçesinden, daha sonraları Macarca'dan. Tutukluluğumun o uğultularla dolu ilk günleri geçtikten hemen sonra Almanca olmayan dört beş deyiş ısrarla üste çıktı: İş, su, ekmek gibi temel nesneleri ya da eylemleri göstermeleri gerektiğini düşünmüştüm. Daha önce betimlediğim o ilginç mekanik yöntemle bu deyişler belleğimde yer etmişti. Ancak yıllar sonra Polonyalı bir arkadaşım pek de istemeden bana bunların "öfke", "köpek kanı", "gökgürültüsü", "orospu çocuğu" ve "dangalak" anlamına geldiğini açıkladı; ilk üçü birer ünlemdi. Yidişce kampın ikinci diliydi (daha sonra bunun yerini

Macarca aldı). Anlamadığım gibi, varlığını birkaç yıl Macaristan'da çalışmış olan babamdan duyduğum bir iki alıntı ya da öykü sayesinde bildiğim bir dildi bu. Polonyalı, Rus ve Macar Yahudiler biz İtalyan'ların Yidişce'yi bilmememize şaşırmışlardı: Kuşku duyulacak, güvenilmeyecek Yahudilerdik; doğal olarak SS'ler için "badoghlio", Fransızlar, Yunanlılar ve siyasal tutuklular için "Mussolini" olmamızın yanı sıra. İletişim sorunları açısından da İtalyan Yahudisi olmak rahat bir şey değildi. Singer kardeşlerin ve birçok başkalarının kitaplarının hak edilmiş başarısından sonra artık bilindiği üzere, Yidişce modern Almanca'dan sözcük dağarcığı ve telaffuz bakımlarından ayrılmakla birlikte, temelinde eski bir Alman lehçesidir. "Anlamak zorunda olduğum için", hiçbir şey anlamadığım Lehçe'den daha fazla kaygı veriyordu bana Yidişce. Gergin bir dikkatle dinliyordum bu dili: Çoğunlukla bana yöneltilmiş ya da yakınımda söylenmiş bir cümlenin Almanca mı yoksa Yidişce mi, yoksa her ikisinin karışımı mı olduğunu anlamak güçtü: Gerçekten de iyi niyetli bazı Polonyalı Yahudiler benim anlayabilmem için konuştukları Yidişce'yi olabildiğince Almancalaştırmaya çaba gösteriyorlardı.

Havada solunan Yidişce'den *Se questo é un uomo*'da tek bir iz buldum. Kraus adlı bölümde bir diyalog aktarılıyor: Polonya asıllı Fransız Yahudisi Gounan, Macar Kraus'a "Langsam du blöder Einer, langsam, verstanden?" tümcesini yöneltiyor. Sözcüğü sözcüğüne çevrildiğinde bu tümce "Yavaş, sen aptal biri, yavaş, anladın mı?" anlamına gelmektedir. Biraz tuhaf bir cümleye benziyordu ve cümleyi bu şekilde duyduğumu düşünüyordum (yakın anılardı bunlar, 1946 yılında yazıyordum) ve tümceyi bu şekliyle not ettim. Kitabımı Almanca'ya çeviren çevirmen ikna olmamıştı: Yanlış duymuş ya da yanlış hatırlıyor olmalıydım. Mektup yoluyla uzun bir tartışmanın ardından, ona kabul edilemez görünen deyişi düzeltmeyi önerdi. Gerçekten de daha sonra yayımlanan çeviride tümce "Langsam du blöder Heini,.." biçiminde yer aldı, burada Heini, Heinrich adının kısaltmasıdır. Ancak, yakınlarda Yidişcenin tarihi ve yapısıyla ilgili iyi hazırlanmış bir kitapta, J. Geipel'in *Mame Loshen* adlı kitabında (Journeyman, Londra 1982) bu dilde "Khamoyer du ey-

ner!" (Sen eşek biri!) biçiminin tipik bir biçim olduğunu gördüm. Mekanik bellek doğru çalışmıştı.

İletişimsizlikten ya da yetersiz iletişimden herkes aynı derecede etkilenmiyordu. Etkilenmemek, söz tutulmasını kabul etmek kötü bir belirtiydi: Kesin kayıtsızlığın yaklaştığını gösteriyordu. Az sayıdaki kişi, yapısı gereği yalnız yaşayan ya da "uygar" yaşamlarında yalnız kalmaya alışmış olanlar acı çekiyor gibi görünmüyorlardı; ancak ilk günlere özgü kritik dönemi aşmış tutukluların büyük çoğunluğu, her biri kendi yöntemince, kendisini savunmaya çalışıyordu: Kimi bilgi parçacıkları dilenerek, kimi ayırım gözetmeksizin doğru, yanlış ya da uydurulmuş utku ya da felaket haberleri yayarak, kimi insanlardan, yeryüzünden ve gökten gelen tüm işaretleri yakalama ve yorumlama çabası içinde gözlerini ve kulaklarını dört açarak. Ancak, kamp içindeki yetersiz iletişime dış dünyayla yetersiz iletişim ekleniyordu. Bazı Lagerlerde tam anlamıyla bir tecrit edilmişlik söz konusuydu; benim bulunduğum Monowitz-Auschwitz kampı bu açıdan ayrıcalıklı bir yer olarak değerlendirilebilirdi. Hemen her hafta, işgal edilmiş Avrupa'nın tüm ülkelerinden "yeni" tutuklular geliyor ve çoğunlukla bizzat tanıklık ettikleri son haberleri getiriyorlardı; yasaklara ve Gestapo'ya ihbar edilme tehlikesine karşın, dev şantiyede Polonyalı ve Alman işçilerle, hatta zaman zaman İngiliz savaş tutukluları ile konuşuyorduk; çöp bidonlarında birkaç gün önceki gazeteleri buluyor ve büyük bir hırsla bu gazeteleri okuyorduk. Alsace'lı olduğundan iki dil bilen ve mesleği gazetecilik olan uyanık bir iş arkadaşım o zamanların Almanya'sının en önde gelen gazetesi "Völkischer Beobachter"e abone olmakla övünüyordu: Bundan daha kolay ne olabilirdi? Güvenilir bir Alman işçiye gazeteye abone olmasını rica etmiş ve ona altın bir diş vererek aboneliği devralmıştı. Her sabah, uzun yoklama bekleyişi sırasında bizi çevresine topluyor ve bize günün haberlerinin aslına uygun bir özetini aktarıyordu.

7 Haziran 1944 günü İngiliz işçilerinin çalışmaya gittiğini gördük, İngiliz tutuklularda her zamankinden farklı bir şey vardı: Düzgün bir biçimde sıraya girmiş, saçları taralı, gülümseyen, asker edalı grup öyle çevikçe yürüyordu ki, onlara eşlik etmek-

le görevli pek genç olmayan Alman nöbetçi askeri İngilizleri arkasında tutmakta güçlük çekiyordu. Zafer işareti \/ ile selamladılar bizi. Ertesi gün durumu öğrendik: Gizli yayın yapan bir İngiliz radyosundan müttefik güçlerin Normandiya'ya çıktıklarını öğrenmişlerdi, o gün bizim için de büyük bir gün oldu: Özgürlük çok yakınımızda görünüyordu. Ancak kampların pek çoğunda durum çok daha kötüydü. Yeni gelenler, dünyayla zaten ilişkisi kesilmiş olan öteki Lagerlerden ya da gettolardan geliyor, dolayısıyla yalnızca korkunç yerel haberleri ulaştırıyorlardı. Bizim gibi, on on iki ülkenin özgür işçileriyle bağlantı halinde değil, tarım kuruluşlarında, küçük imalathanelerde, taş ya da kum ocaklarında, hatta maden ocaklarında çalışıyorlardı: Lager ocaklarındaki koşullar ise Romalıların savaş köleleriyle İspanyolların köle olarak çalıştırdığı yerlileri ölüme sürükleyen koşullarla aynıydı; öylesine ölümcül koşullardı ki bunlar, kimse geri dönüp anlatamadı. Kamplarda dendiği gibi, "dünyadan" haberler bölük pörçük ve içeriği belirsiz bir biçimde ulaşıyordu. Tıpkı ortaçağ zindanlarında ölüme terk edilen mahkûmlar gibi, kişi kendisini unutulmuş hissediyordu.

Adları gereği düşmanlığı imleyen, saf olmamayı temsil eden ve bunu yayan dünyanın yıkıcısı Yahudilere en değerli iletişim, ülke ve aileleriyle iletişim yasaklanmıştı: Şu ya da bu biçimiyle sürgünü yaşamış olanlar bu damarın kesilmesiyle ne çok açı çekildiğini bilirler. Böyle bir iletişim kopukluğu, ölümcül bir terk edilmişlik izlenimine, aynı zamanda da haksız bir gücenmeye yol açar: Özgür olan onlar, neden bana yazmıyorlar, neden bana yardım etmiyorlar? O zaman, büyük özgürlük kıtasında iletişim özgürlüğünün önemli bir bölge olduğunu çok iyi anladık. Tıpkı sağlıkta olduğu gibi, yitirilen şeyin değerini ancak yitiren kişi anlıyor. Ancak bu acı çekme yalnızca bireysel düzeyde gerçekleşmiyor: İletişimin engellendiği ülkelerde ve çağlarda tüm öteki özgürlükler de hemen canlılığını yitirir; uzun süre ara vermiş olmaktan dolayı tartışma yeteneği ortadan kalkar. Başkalarının görüşleri ile ilgili bilgisizliğimiz yaygınlık kazanır, zorla benimsetilmiş görüşler üste çıkar; SSCB'de Lissenko'nun savunduğu çılgın genetik kuramı bunun ünlü bir örneğidir; tartışmaların yokluğu yüzünden (Lissenko'nun karşıtları Sibirya'ya sürülmüştür) bu görüş, yirmi yıl boyunca tarım

ürünlerinin verimini kötü yönde etkilemiştir. Hoşgörüsüzlük sansüre yol açar, sansür ise başkalarının aklı konusunda bilgisizliği getirir, dolayısıyla hoşgörüsüzlüğü artırır: Kırılması güç, katı bir kısır döngüdür bu.

Her hafta "siyasal" tutuklu arkadaşlarımızın evden gelen mektupları aldıkları saat bizim için en üzücü andı; o an başkası olmanın, yabancılaşmış, dünyayla, hatta insan soyuyla ilişkisi kesilmiş olmanın tüm yükünü üzerimizde hissediyorduk. Kolumuzdaki dövmenin bir yara gibi sızladığını duyduğumuz andı bu ve hiçbirimizin geri dönmeyeceğinin kesinliği bir toprak kayması gibi bizi kuşatıyordu. Kaldı ki, mektup yazmamıza izin verilseydi bile, kime yazacaktık? Avrupalı Yahudilerin ailelerinin izi silinmiş, bu aileler dağıtılmış ya da yok edilmişti.

Lilit (Einaudi, Torino 1981) adlı kitabımda anlattığım gibi, benim, ailemle birkaç kez yazışmak gibi çok ender gerçekleşebilen bir şansım oldu. Birbirinden çok farklı iki insana borçluyum bunu: Hemen hemen okuma yazması olmayan yaşlı bir duvar ustası ile cesur genç bir kadına, şimdi tanınmış bir avukat olan Bianca Guidetti Serra'ya. Bunun, hayatta kalmamı sağlayan etkenlerden biri olduğunu biliyorum; ancak, daha önce belirttiğim gibi, biz hayatta kalanların her biri birçok açıdan bir istisnadır; bu, geçmişin günahlarından arınmak için bizim bile zaman zaman unutmaya eğilim gösterdiğimiz bir şey.

V.
GEREKSİZ ŞİDDET

Bu bölümün başlığı kışkırtıcı, hatta onur kırıcı görülebilir: Gerekli şiddet var mıdır? Ne yazık ki evet. Başkalarının neden olmadığı, en yumuşak ölüm bile bir şiddettir, ancak hüzünlü bir biçimde gereklidir; ölümsüzlerin oluşturduğu bir dünyayı (Swift'in *struldbruggs*'u) ne kavrayabilir ne de orada yaşayabilirdik, böyle bir dünya bugünün en şiddetli dünyasından daha şiddet dolu olurdu. Ne de genel olarak cinayet gereksizdir: Suçlu olsa bile Raskolnikov'un yaşlı tefeci kadını öldürürken bir amacı vardı. Saraybosna'da Princip'in de, Aldo Moro'yu Fani Caddesinde kaçıranların da. Çılgınlık sonucu insan öldürme olayları bir yana konursa, birini öldüren kişi bunu neden yaptığını bilir: Para için, gerçek ya da öyle olduğu varsayılan bir düşmanı ortadan kaldırmak için, bir hakaretin öcünü almak için. Savaşlar nefret edilecek şeylerdir, uluslar ya da farklı gruplar arasındaki anlaşmazlıkları çözmenin en kötü biçimidirler, ancak savaşların gereksiz olduğu söylenemez: Kötücül ya da sapıkça olsa bile bir amaçları vardır. Boş yere yapılmış değillerdir, amaçları acı çektirmek değildir; acı çekmeler, toplu, yıkıcı, haksız acı çekmeler söz konusudur, ancak bunlar bir yan üründür. Ben on iki yıllık Hitler döneminin şiddetini birçok başka tarihsel mekân ve zamanla paylaştığını, ancak bu yılları belirleyen özelliğin, amacı kendisi olan, yalnızca acı çektirmeye yönelik yaygın bir gereksiz şiddet olduğuna inanıyorum; zaman zaman bir amaca bağlanmıştır bu şiddet, ancak her zaman gereksiz, her zaman amacın kendisiyle oransız bir şiddettir.

Avrupa'yı ve sonuçta Almanya'nın kendisini yıkıma götürmüş olan o yılları sonraki zamanların sağduyusuyla yeniden düşündüğümüzde iki yargının arasında bocalıyoruz: İnsanlık dışı bir planın akılcı bir yöntemle uygulanması mı söz konusuydu

yoksa toplu bir çılgınlığın (şimdilik tarihte eşi benzeri olmayan ve hâlâ yetersiz bir biçimde açıklanmış bir çılgınlığın) ortaya çıkışı mı? Kötüyü hedeflemiş bir mantık mı yoksa mantığın yokluğu mu? İnsanla ilgili şeylerde sık sık olduğu gibi, bu iki seçenek bir arada bulunuyordu. Hiç kuşku yok ki, nasyonal sosyalizmin temel tasarısının kendine özgü bir mantığı vardı. Doğuya doğru ilerleme (eski Alman düşü), işçi hareketinin bastırılması, Kıta Avrupa'sında egemenlik, Hitler'in indirgemeci yaklaşımı ile birbiriyle özdeşleştirdiği Bolşevikliğin ve Yahudiliğin yok edilmesi, dünya iktidarının İngiltere ve Amerika'yla paylaşılması, akıl hastalarının ve gereksiz tüketicilerin "Spartalılara özgü" bir biçimde ortadan kaldırılmasıyla Germen ırkının yükselmesi: Tüm bu öğeler birbiriyle uyum içindeydi ve *Mein Kampf*'da yadsınması olanaksız bir netlikle sergilenmiş bazı görüşlerden rahatlıkla çıkarsanabilirdi. Kibir ve köktencilik, *hybris* ve *Gründlichkeit*; çılgınlık değil, küstah bir mantık.

Amaçlara ulaşmak için öngörülen araçlar da çılgınca değil, ancak nefret edilecek türdendi: Sınır tanımaksızın askeri saldırılar ya da acımasız savaşlar düzenlemek, casusluk örgütlerini beslemek, toplu halde insanları bir yerden bir yere nakledip, sonra bu insanları köleleştirmek, kimliksizleştirmek ya da ortadan kaldırmak. Dogmatik öğretisiyle doğuştan üstünlüğü tanınarak kendisine her şeyin hak görüldüğü üstün insan mitosunu vazederek kendilerinden geçerken ne Nietzsche ne Hitler ne Rosenberg ne de onların yolundan gidenler çılgındı; ancak, gerek ustanın gerek öğrencilerinin, insanlık mirasının bir parçası olan ve son çözümlemede tanınması gereken ahlâktan yavaş yavaş uzaklaşarak, gerçeklikten kopmuş olmaları düşünülmeye değer bir olgudur.

Akılcılık sona ermiş, müritler gereksiz şiddetin uygulanmasında geniş ölçüde ustayı aşmışlardır (aldatmışlardır!). Nietzsche'nin söylediklerinden derin bir tiksinti duyuyorum; onun yapıtında düşünmekten hoşlandığım şeylerin tam tersini dile getirmeyen bir kesinleme bulmak için kendimi zorluyorum; Nietzsche'nin kâhince üslubundan rahatsızlık duyuyorum; ancak onun yapıtında başkasının acı çekmesine yönelik arzunun hiçbir zaman belirmediği inancındayım. Evet, hemen her sayfada kayıtsızlık söz konusu olsa da, ne *Schadenfreude*, yani çevresin-

dekilerin uğradığı zararlardan sevinç duyma, ne de bilerek acı çektirmeden sevinç duyma söz konusudur. Sıradan halkın, *Ungestalten*'ın, yani biçimden yoksunların, soylu doğmamış olanların acısı, seçilmişlerin krallığının gelmesi için ödenmesi gereken bedeldir; önemsiz bir kötülüktür bu, gene de her zaman kötülüktür; kendi içinde arzu edilecek bir şey değildir. Hitler'in söyledikleri ile yaptıkları bundan çok farklıydı.

Nazilerin gereksiz şiddet eylemlerinden çoğu artık tarihe mal olmuştur: Fosse Ardeatine, Oradour, Lidice, Boves, Marzabotto ve başka birçok yerdeki "oransız" katliamları düşünün, burada öz niteliği gereği insanlık dışı olan misillemenin sınırı büyük ölçüde aşılmıştır; öteki daha küçük tekil şiddet olayları büyük mozayiğin ayrıntıları olan biz eski sürgünlerin belleğine silinmesi olanaksız harflerle kazınmıştır.

Hemen her zaman, anımsama zincirinin en başında, bilinmeze doğru hareketi imleyen tren yer alıyor: Yalnızca kronolojik nedenlerden değil, aynı zamanda yük trenlerinin alışılmadık bir amaçla kullanılışındaki gereksiz şiddet yüzünden.

Biz hayatta kalanların çoğunun günce ya da anlatılarında, ticari araçtan gezgin hapisaneye, hatta ölüm aracına dönüştürülmüş trenden, kurşunla mühürlenmiş vagondan mutlaka söz edilir. Her zaman tıkış tıkıştı bu vagonlar, ancak duruma göre bunlara sığdırılan insan sayısıyla ilgili kabaca bir hesap yapıldığını sanıyorum: Yolculuğun uzunluğuna ve Nazi sisteminin taşınan "insan malzemesi" için belirlediği hiyerarşik düzeye göre elli ila yüz yirmi kişi. Konvoylar, İtalya'dan hareket ederken vagon başına "yalnızca" 50-60 kişi içeriyordu (Yahudiler, siyasetçiler, partizanlar, sokaklardan toplanıp getirilmiş zavallı insanlar, 8 Eylül 1943 hezimetinin ardından yakalanan askerler): Mesafeler, hatta belki de bu askeri trenlerin, güzergâhları boyunca onları görecek olası tanıklar üzerinde yaratacağı izlenim hesaba katılmış olabilir. En uç noktayı Doğu Avrupa'dan yapılan nakiller oluşturuyordu: Slavlar, özellikle Yahudi iseler, en alçak, hatta, hiçbir değeri olmayan mallardı; her durumda ölmeleri gerekiyordu, ha yolculuk sırasında ha daha sonra, önemli değildi. Gettolardan Lagerlere ya da bir Lagerden ötekine Polonyalı Yahudileri taşıyan konvoyların her vagonundaki insan

sayısı 120'yi buluyordu: Yolculuk kısaydı... Şunu belirtmek gerekiyor: Bir yük vagonunda 50 kişi ancak çok rahatsız koşullarda yolculuk edebilir; hepsi aynı anda, ancak vücut vücuda uzanıp dinlenebilirler. 100 ya da 100'den çok kişi varsa, birkaç saatlik bir yolculuk bile bir cehenneme dönüşür, ya ayakta durmak zorunda kalırsınız ya da sırayla çömelmek; çoğunlukla yolcular arasında yaşlılar, hastalar, çocuklar, çocuklarını emziren kadınlar, deliler ya da yolculuk sırasında ve yolculuğun etkisiyle deliren kimseler vardır.

Nazilerin tren yoluyla gerçekleştirdikleri nakillerde değişken özellikler ile sabit özellikleri birbirinden ayırmak mümkündür; bunların temelinde bir düzenlemenin mi söz konusu olduğunu, yoksa orada görevlendirilmiş yetkililerin kendi başlarına mı hareket ettiğini bilme olanağımız yok. Değişmez özelliklerden biri, yolcuya mümkün olan her şeyi yanına alması yönünde yapılan ikiyüzlü tavsiyeydi (ya da verilen emirdi): Özellikle altın, mücevherler, değerli döviz, kürkler, hatta bazı durumlarda (Macaristan ve Slovakya'dan bazı Yahudi köylülerin nakillerinde) küçükbaş hayvanlar. Yarım ağızla ve eşlik edecek personelin takındığı suç ortağı edasıyla "Bunların hepsi işinize yarayabilecek şeyler" deniyordu. Aslında bu, kişinin kendisine yaptırılan bir yağmaydı; ilanlara, karmaşık bürokratik işlemlere, özel nakillere ve yolda soygun korkusuna gerek kalmaksızın, değerli eşyaları Reich'a taşımanın basit ve ustaca bir yöntemiydi: Gerçekte, gidilen yere varıldığında her şeye el konuyordu. Vagonlarda hiçbir şey bulundurmamak sabit özelliklerden biriydi: Alman yetkilileri, iki hafta sürebilecek bir yolculuk için (Selanik'ten sürgün edilen Yahudilerin yolculuğu iki hafta sürmüştü) kelimenin tam anlamıyla hiçbir şey sağlamıyorlardı: Ne yiyecek, ne su, ne tahta zemin üzerine serilecek hasır ya da saman, ne ihtiyaç gidermek için bir kap; üstelik, bir biçimde bir şeyler sağlamaları için yerel yetkilileri ya da (varsa) toplama kamplarının yöneticilerini uyarmak zahmetine de katlanmıyorlardı. Bir uyarıda bulunmak onlara hiçbir şeye mal olacak değildi: işte bu yüzden, bu sistematik ihmalcilik gereksiz bir zalimliğe, kendi içinde bir amaç olan bilerek acı çektirme eylemine dönüşüyordu.

Bazı durumlarda, sürgüne mahkûm edilmiş tutukluların deneyiminden birşeyler öğrenebilme olanağı oluyordu: Öteki konvoyların yola çıkışını görmüşler ve kendilerinden önce gidenlerin bedelini hayatlarıyla ödedikleri bir gerçeği, tüm bu lojistik gereklilikleri ellerinden geldiğince ve Almanların koydukları sınırlar içinde kendilerinin karşılaması gerektiğini öğrenmişlerdi. Hollanda'daki Westerbork toplama kampından hareket eden trenler bunun tipik bir örneğidir; Westerbork, on binlerce Yahudi tutuklunun bulunduğu çok büyük bir kamptı ve Berlin, yerel yöneticiden her hafta yaklaşık bin sürgünü içeren bir trenin yola çıkmasını istiyordu: Westerbork'tan Auschwitz'e, Sobibor'a ve öteki daha küçük kamplara gitmek üzere toplam 93 tren yola çıktı. Hayatta kalanların sayısı yaklaşık 500 kişidir ve bunlardan hiçbiri ilk konvoylarla yolculuk etmemiştir; ilk trenlerin yolcuları her şeyden habersiz, üç dört gün süren bir yolculukta en temel gereksinimlerinin yetkililerce karşılanacağı gibi temelsiz bir umutla yola çıkmışlardı; bu yüzden nakil sırasında kaç kişinin öldüğü bilinmiyor, yolculuğun ne derecede korkunç geçtiği de, çünkü kimse sağ kalıp geri dönememiş ve bu yolculuğu anlatamamıştır. Ancak, birkaç hafta sonra, Westerbork revirinde görevli, keskin gözlem gücü olan birisi konvoyları oluşturan yük vagonlarının hep aynı olduğunu fark etmişti: Trenler, yola çıkılan Lager ile varılan Lager arasında mekik dokuyordu. Böylece, daha sonra sürgün edilenlerden bazıları, boş dönen vagonlara gizledikleri mesajları gönderebilmiş ve o andan başlayarak en azından yiyecek, su ve dışkılar için büyük bir leğen sağlanabilmiştir.

Şubat 1944'te benim sürgün edildiğim konvoy, Fossoli toplama kampından hareket eden ilk konvoydu (ötekiler Roma ile Milano'dan hareket etmişler, ancak onlardan bize herhangi bir haber ulaşmamıştı). Bir süre önce İtalyan Kamu Güvenliği yetkililerinden kampın yönetimini almış olan SS'ler yolculukla ilgili herhangi bir açıklamada bulunmadılar; yalnızca uzun bir yolculuk olacağını belirtip, daha önce sözünü ettiğim, sözde bizimle ilgileniyorlarmış izlenimini veren, alaycı öğüdü dile getirdiler ("Altınlarınızı ve mücevherlerinizi yanınıza alın, özellikle de yünlü ve kürklü giysilerinizi, çünkü çalışmaya gittiğiniz ülke soğuk bir ülkedir"). Kendisi de sürgün edilenler arasında bulu-

nan kamp başkanı sağduyusuyla uygun sayılacak miktarda yiyecek getirmeyi düşünmüş, ancak su almayı ihmal etmişti: Su bedava, değil mi? Sonra, Almanlar insana hiçbir şeyi karşılıksız vermeseler de, iyi organizatördürler... Kamp başkanı her vagona tuvalet yerine geçebilecek bir kap almayı da aklına getirmemişti, bu unutkanlığın ciddi bir unutkanlık olduğu daha sonra ortaya çıktı: Susuzluktan ve soğuktan çok daha ağır bir üzüntü yarattı. Benim bulunduğum vagonda kadın erkek çok sayıda yaşlı insan vardı: Başkalarının yanı sıra, Venedik'teki Yahudi Huzurevinde kalan insanların hepsi oradaydı. Herkes için, ancak özellikle bu insanlar açısından, herkesin ortasında tuvalet ihtiyacını gidermek son derece sıkıntı veren ya da olanaksız bir şeydi: Uygarlığımızın bizi hazırlamadığı bir travma, insanlık onurunda açılmış bir yara, müstehcen ve daha sonra olacakları sezdiren bir suikast; ancak aynı zamanda kasıtlı ve nedensiz bir kötülüğün göstergesi. Çelişkili talihimiz sonucu (ancak bu sözcüğü bu bağlamda yazarken duraksıyorum), vagonda bir iki aylık çocuklarıyla iki genç anne de bulunuyordu ve bunlardan biri, yanında bir lazımlık getirmişti: Elliye yakın kişi bu tek lazımlığı kullandı. İki günlük yolculuktan sonra tahta duvarlara çakılmış çiviler bulduk ve bunlardan ikisini bir köşeye çakıp, bir ip ve örtüyle çabucak, temelde simgesel bir siper oluşturduk: Birer hayvan değiliz henüz, direnmeye çalıştığımız sürece de olmayacağız.

Bu asgari malzemeden yoksun öteki vagonlarda neler olduğunu hayal edebilmek çok güç. Konvoy iki üç kez açık alanda durdurulup, vagonların kapıları açıldı ve insanların inmesine izin verildi: Ancak, demiryolundan uzaklaşmamamız ve bir köşeye çekilmememiz gerekiyordu. Bir başka kez kapılar gene açıldı, ancak bu transit geçtiğimiz bir Avusturya istasyonundaki bir duruştu. Muhafız SS'ler banklara, peronların ortasına, bulabildikleri yerlere uzanan erkeklerle kadınları gördüklerinde duydukları zevki saklamıyorlardı; Alman yolcular ise açıkça tiksintilerini dile getiriyorlardı: Bunun gibi insanlar yazgılarını hak etmiş demektir, nasıl davrandıklarını görmek yeterli. *Menschen*, yani insan değil bunlar, birer hayvan, birer domuz; gün gibi ortada bu.

Aslında bu bir başlangıçtı. Bunu izleyecek yaşamda, Lagerin günlük temposu içinde, mahremiyetin hiçe sayılması, en azından başlarda bütüncül acının önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Çok büyük toplu tuvalete alışmak kolay değildi, acı vermiyor da değildi: Sıkışık ve zorunlu zamanlarda, sırasının gelmesini bekleyen kişilerin önünde; ayakta, sabırsız, kimi zaman yakararak, kimi zaman çıkışarak, on saniyede bir "Hast du gemacht?" ("Bitmedi mi hâlâ?)" diye ısrarla soran birinin önünde. Bununla birlikte, birkaç hafta içinde, çekilen sıkıntı azalıyor, neredeyse yok oluyordu: Alışkanlık (herkes için değil!) üstün geliyordu, bu ise insanlıktan hayvanlığa doğru gidişin iyi yolda olduğunu söylemenin nazik bir biçimidir olsa olsa.

Bu dönüşümün hiçbir zaman, Nazi hiyerarşisinin hiçbir düzeyinde, hiçbir belgede, hiçbir "iş toplantısı"nda açıkça tasarlanmış ve dile getirilmiş olduğunu sanmıyorum. Sistemin mantıksal bir sonucuydu: İnsanlık dışı bir rejim insanlık dışı tutumunu, her yöne, özellikle aşağı kesimlere doğru yayıp genişletir; dirençlerin ve kural dışı karşı koyuşların dışında, kurbanlarını ve karşıtlarını da yozlaştırır. Mahremiyetin gereksiz yere hiçe sayılması bütün Lagerlerde yaşanan bir olguydu. Birkenau'daki kadınlar, bir kez ellerine büyük bir leğen (sırlanmış sactan büyük bir tas) geçirdiklerinde, bu leğeni üç ayrı iş için kullanmak zorunda kaldıklarını anlatıyorlar: Günlük çorbayı karıştırmak için, tuvalete gitmenin yasak olduğu gece saatlerinde ihtiyaçlarını gidermek için; ve su teknesinde su varsa yıkanmak için.

Bütün kampların yemek dağıtım ilkesine göre, günde bir litre çorba dağıtılıyordu; bizim bulunduğumuz Lagerde, çalıştığımız kimya tesisinin izniyle, dağıtılan çorba iki litreydi. Dolayısıyla vücudumuzdan atmamız gereken su miktarı çoktu ve bu bizi sık sık tuvalete gitmek için izin istemeye ya da şantiyenin köşelerinde değişik şekillerde ihtiyacımızı gidermeye zorluyordu. Tutuklulardan bazıları kendilerini denetleyemiyorlardı: Gerek idrar yollarının zayıflığından, gerek aşırı korkudan, gerek sinir bozukluğundan hemen işemeleri gerekiyor ve çoğunlukla üstlerini ıslatıyorlardı, bu yüzden de cezalandırılıyorlar ve onlarla alay ediliyordu. Ranzanın üçüncü katında uyuyan yaşıtım bir İtalyan'ın başına böyle bir durum gelmiş, alt kattaki komşu-

larının üstünü ıslatmıştı, onlar da durumu hemen baraka şefine iletmişlerdi. Baraka şefi İtalyan'ın üzerine çullandı, İtalyan ise her tür kanıta karşın, böyle bir şey yapmış olduğunu yadsıdı. Bunun üzerine baraka şefi, suçsuzluğunu kanıtlaması için ona hemen orada işemesini emretti; doğal olarak İtalyan emri yerine getiremedi ve dayak yedi, ancak yerinde isteğine karşın, en alttaki yatağa geçmesine izin verilmedi. Baraka yöneticisinin çok sayıda bürokratik işlem yapmasını gerektirecek idari bir iş olacaktı bu.

İhtiyaç gidermeyle ilgili kısıtlamaya benzer bir kısıtlama da çıplaklıkla ilgili olanıydı. Lagere çıplak giriliyordu: Hatta çıplaktan daha çıplak, çünkü giysilerle ayakkabılardan yoksun kalmanın yanı sıra (bunlara el konuyordu), saç ve öteki kıllardan da yoksun bırakılıyordu insan. Aynı şey kışlaya girerken de yapılır ya da bir zamanlar yapılıyordu; ancak, Lagerdeki tıraşta tüm bedenin tıraş edilmesi söz konusuydu ve bu haftalık bir uygulamaydı. Herkes önünde, toplu çıplaklık yinelenen tipik bir koşuldu ve anlamla yüklüydü. Bu da belli bir gerekliliği olan bir şiddet eylemiydi (duş almak ya da viziteye çıkmak için soyunmak gerektiği ortadadır), ancak gereksiz yere yinelenmesi onur kırıcıydı. Lagerde geçirilen gün, sayısız baskıcı soyunmalardan oluşuyordu: Bit kontrolü için, giysilerin aranıp taranması için, uyuz denetimi için, sabah yıkanması için; ayrıca, dönemsel seçimler için: Bu seçimlerde, bir "komisyon" kimin hâlâ çalışabileceğine, kimin ortadan kaldırılması gerektiğine karar veriyordu. Çıplak ve yalınayak bir insan kendisini sinirleri ve tendonları kesilmiş gibi hisseder: Korumasız bir av durumundadır. Giysiler, tutuklulara dağıtılan o paçavralar, tahta tabanlı ayakkabılar bile, zayıf, ancak vazgeçilmez bir savunma sağlar. Üzerinde bunlar olmadığında kişi kendisini bir insan gibi değil, bir solucan gibi hisseder: Çıplak, ağır, rezil, toprağa eğimli. Her an ezilebileceğini bilir.

Kişiyi güçsüz bırakan aynı iktidarsızlık ve yoksunluk hissine, tutukluluğun ilk günlerindeki kaşık yokluğu da neden oluyordu: Bu, çocukluğundan itibaren mutfakların en yoksulunda bile bulunan çatal-kaşık-bıçak bolluğuna alışmış biri için sıradan bir ayrıntıdır, ancak öyle değildi. Kaşık olmadan çorba ancak köpeklerin yaptığı gibi yalanarak içilebiliyordu; ancak uzun bir

çıraklık döneminden sonra (burada da, anlamak ve derdini anlatmak ne kadar önemliydi!) insan kampta kaşık bulunduğunu, ancak kaşığı karaborsadan karşılığını çorba ya da ekmekle ödeyerek satın alması gerektiğini öğreniyordu: Bir kaşığın bedeli günlük ekmek payının yarısı ya da bir litre çorbaydı, ancak kampa yeni gelmiş deneyimsiz tutuklulardan her zaman daha fazlası isteniyordu. Buna karşın, biz Auschwitz kampındakiler özgürlüğe kavuştuktan sonra, kampa gelen sürgünlerin eşyaları arasında on binlerce alüminyum, çelik, hatta gümüş kaşığın yanı sıra depolarda şeffaf plastikten yepyeni binlerce kaşık bulduk. Dolayısıyla sorun tasarruf değildi, kesin olarak alınmış bir karar uyarınca aşağılamaktı. İnsanın aklına Tevrat'ın Hâkimler bölümünde (7;5) anlatılan sahne geliyor, burada komutan Gideona savaşçıları arasından iyilerini ırmakta su içiş tarzlarını gözleyerek seçer: Suyu "köpeğin içtiği gibi" yalayarak içen ya da diz çökenlerin hepsini bir yana ayırır ve yalnızca ayakta, elini ağzına götürerek içenleri kabul eder.

Lagerlerle ilgili anı kitaplarında tekrar tekrar ve birbirleriyle bağdaşır biçimde anlatılan öteki baskı ve şiddet eylemlerini bütünüyle gereksiz olarak tanımlarken duraksıyorum. Bütün kamplarda tutukluların günde bir ya da iki kez yoklamaya katıldığı bilinen bir şey. Tabii, adlar okunarak yapılan bir yoklama değildi bu, böyle bir şey on binlerce tutuklunun bulunduğu bir yerde olanaksız olurdu: Kaldı ki, bu insanlar hiçbir zaman adlarıyla değil, yalnızca beş ya da altı rakamlık numaralarıyla çağrılıyordu. Bu bir *Zählappell*'di, yani karmaşık ve zahmetli bir sayılı yoklamaydı, çünkü öteki kamplara aktarılanlarla bir gün önce revire çıkanların ve geceleyin ölenlerin göz önünde bulundurulması; sonucun bir gün önceki verilerle ve çalışmaya giden takımların geçidi sırasında yapılan gruplar halindeki sayımla tıpatıp uyuşması gerekiyordu. Eugen Kogon, Buchenwald'de akşam yoklamasına ölmek üzere olanlarla ölülerin de katılmak zorunda olduğunu belirtir; ayakta olmasa da yere uzanmış bir durumda, sayımı kolaylaştırmak için onların da beşer kişilik gruplar halinde sırada bulunmaları zorunluydu.

Bu yoklama (tabii açık havada) her türlü hava koşulunda yerine getiriliyordu ve en az bir saat sürüyor, eğer sayılar tutmazsa iki ya da üç saati buluyordu; hatta birinin kaçtığı kuşkusu

varsa yirmi dört saat ya da daha fazla devam ediyordu. Yağmur ya da kar yağdığında ya da soğuk çok şiddetli olduğunda bir işkence halini alıyordu, işten de kötü bir işkenceydi ve akşamları iş yorgunluğuna eklenen ek bir yorgunluktu; yoklamaya katılanlar bunu boş ve ritüel bir tören gibi algılıyorlardı, ancak olasılıkla öyle değildi. Kaldı ki, bu yorum açısından, açlık da, insanı tüketen çalışma da, hatta (sinizmimin bağışlanmasını dilerim: Bana özgü olmayan bir mantıkla akıl yürütmeye çalışıyorum) yetişkinlerle çocukların gaz odalarında öldürülmesi de gereksiz değildi. Bütün bu acı çektirmeler bir temanın, üstün halkın aşağı halkı köleleştirmeye ya da ortadan kaldırmaya hakkı olduğu temasının gerçekleştirilmesiydi; "sonraki" düşlerimizde, neden olduğu yorgunluk, soğuk, açlık ve engellenme (früstrasyon) ile Lagerin simgesi haline gelmiş olan yoklama da böyleydi. Yol açtığı ıstırap –her kış günü birkaç kişinin yığılıp kalmasına ya da birkaç kişinin ölmesine neden oluyordu– sistemin içinde yer alıyordu: Prusya'nın mirası olan ve Büchner'in *Woyzek*'te ölümsüzleştirdiği acımasız askeri uygulamanın, *Drill* geleneğinin içinde.

Zaten bana öyle geliyor ki, tecrit dünyası en üzücü ve en saçma yönleri açısından, Alman askeri yönteminin bir değişkesinden, bir uygulamasından başka bir şey değildi. Lagerlerdeki tutuklular ordusu gerçek anlamda bir ordunun utkusuz bir kopyası, daha doğrusu bir karikatürü olmalıydı. Ordunun bir üniforması vardır: Temiz, onurlu ve askere yaraşan nişanlarla kaplı bir uniforması, tutuklununki gülünç, suskun ve griydi; ancak her iki üniformanın da beş düğmesi olmalıdır, yoksa yandınız demektir. Bir ordu asker adımıyla, sıkı düzen içinde, bando müziği eşliğinde geçit yapar: Dolayısıyla, Lagerde de bir bandonun bulunması gerekmektedir ve geçit töreni, askeri yetkililerin önünden geçerken "Dikkat sola bak!" komutuyla, müzik eşliğinde kusursuz bir tören olmalıdır. Bu tören arzusu öylesine gereklidir, öylesine doğaldır ki, Üçüncü Reich'ın Yahudi karşıtı yasalarına bile üstün gelmiştir: Yasa, paranoyak bir titizlikle Yahudi orkestraları ile müzisyenlerinin Âri ırktan bestecilerin notalarını çalmalarını yasaklıyordu, aksi takdirde bu kimseler kirletilmiş olacaktı. Ancak, Yahudi Lagerlerinde, Âri ırktan müzisyenler yoktu, zaten Yahudi bestecilerin yazdığı çok sayı-

da askeri marş da yoktur; bu nedenle, saflık kuralları hiçe sayılarak, Auschwitz'de Yahudi müzisyenler de Âri müziği çalabiliyorlardı, hatta çalmaları zorunluydu: Gereksinim yasa tanımaz.

"Yatak yapma" töreni de kışlanın mirasıydı. Şunu açıkça belirtmeliyim: Bu terim geniş ölçüde bir örtmeceydi; ranzaların bulunduğu bölümlerde, her yatak, talaşla doldurulmuş ince bir şilteyle iki battaniyeden ve tüylü bir yastıktan oluşuyor ve yatakta genelde iki kişi yatıyordu. Yatakların, sabahları uyandıktan hemen sonra, tüm barakada aynı anda yapılması gerekiyordu; dolayısıyla, alt kattakilerin, aynı şeyi yapmakla meşgul, ranzanın tahta kenarları üzerinde zar zor dengesini korumaya çalışan üst kat komşularının ayakları arasında şilteyi ve battaniyeleri düzenlemeleri gerekiyordu: Bütün yatakların bir iki dakika içinde yapılmış olması zorunluydu, çünkü bu işlemin hemen ardından ekmek dağıtımına geçiliyordu. Çılgınca koşturma anlarıydı bunlar; hava, görmeyi engelleyecek derecede tozla, sinirli bir gerginlikle ve tüm dillerde karşılıklı olarak söylenen hakaretlerle doluyordu, çünkü "yatak yapmak" (*Bettenbauen* teknik bir terimdi) katı kurallara göre yerine getirilmesi gereken kutsal bir törendi. Küf kokan ve kaynağı belirsiz lekelerle kaplı şiltenin silkelenmesi gerekiyordu: Bu amaçla, kılıfta ellerin sokulabileceği iki sökük yer vardı. İki battaniyeden biri katlanıp şiltenin üzerine, öteki ise ilkinin sivri köşeleriyle net bir basamak oluşturacak tarzda yastığın üzerine serilmeliydi. Son işlem olarak, üzerlerine daha küçük paralel yastık dörtgeninin yerleştirildiği çarşaf ile battaniyenin, yüzeyleri oldukça pürüzsüz iki paralel dörtgen biçiminde olması gerekiyordu.

Kampın SS'leri ve dolayısıyla bütün baraka şefleri açısından, *Bettenbauen* birincil derecede ve çözülmesi olanaksız bir önem taşıyordu: Belki de düzenin ve disiplinin simgesiydi. Yatağını kötü yapanlar ya da yapmayı unutanlar herkesin önünde acımasızca cezalandırılıyordu; ayrıca, her barakada *Bettnachzieher* adı verilen bir çift görevli vardı ("yatak gözden geçiriciler": Normal Almanca'da bulunmadığını sandığım ve şüphesiz Goethe'nin anlamayacağı bir terim), bunların görevi tek tek yatakları incelemek ve tüm yatakların hizasının düzgün olmasını sağlamaktı. Bunu yapabilmek için baraka uzunluğunda bir ipleri vardı: İpi, yapılmış yatakların üzerine gelecek biçimde gerip, hiza-

dan sapmaları santimi santimine düzeltiyorlardı. Eziyetli olmasının ötesinde, bu sapıkça düzen, saçma ve gülünç görünüyordu: Aslına bakılırsa, onca özenle düzeltilen şiltenin herhangi bir dayanıklılığı yoktu ve akşamları bedenlerin ağırlığı altında hemen üzerinde durduğu tahtalara dokunacak oranda içeri çöküyordu. Gerçekte, tutuklular tahta üzerinde uyuyordu.

Çok daha kapsamlı bir değerlendirme yapıldığında, tüm Hitler Almanya'sında kışla yasasıyla davranış biçiminin, geleneksel ve "burjuva" yaşam tarzının yerine geçirilmesinin hedeflendiği izlenimi uyanıyor: Anlamsız *Drill* şiddeti, 1934 yılından başlayarak eğitim alanını işgal etmeye başlamış ve Alman halkının kendisine karşı uygulanır olmuştu. Belli bir haber ve eleştiri özgürlüğü olan o dönemin gazetelerinde, askerlik-öncesi alıştırmalar çerçevesinde ergenlik çağındaki erkeklerle kızlara çok yorucu yürüyüşler yaptırıldığı belirtiliyor: Sırtlarında çantalarıyla, gecikenlere hiçbir biçimde acıma gösterilmeksizin, günde 50 kilometreye varan yürüyüşler. Bu yürüyüşlere karşı çıkma cesaretini gösteren anne babalar ve doktorlara siyasal yaptırım tehdidinde bulunuluyordu.

Auschwitz kampına özgü dövme konusunun farklı bir biçimde ele alınması gerekiyor. 1942 yılından başlayarak, Auschwitz ile ona bağlı (1944'te sayıları kırkı bulan) Lagerlerde tutukluların sıra numarası giysilerine dikilmekle kalmıyor, aynı zamanda sol kollarına dövme biçiminde işleniyordu. Yalnızca Yahudi olmayan Alman tutuklular bu uygulamanın dışında tutuluyordu. İşlem, ister özgür dünyadan, ister öteki kamp ya da gettolardan geliyor olsunlar, yeni gelenlerin kaydı yapılır yapılmaz, uzman "yazıcılar" tarafından örnek bir çabuklukla yerine getiriliyordu. Sınıflandırma konusundaki tipik Alman yeteneğine uygun olarak, kısa zamanda tam anlamıyla bir kod sistemi oluşturuldu: Erkeklerin dövmesi kollarının ön yüzüne, kadınlarınki ise alt yüzüne yapılmalıydı: Çingenelerin sıra numarasının önüne Z harfi; Yahudilerin sıra numarasının önüne, 1944 Mayısından itibaren (yani kitleler halinde Macar Yahudilerinin kampa gelişinden sonra) A harfi konmalıydı, kısa bir süre sonra A harfinin yerine B harfi geçirildi. 1944 yılının Eylül ayına kadar Auschwitz'de çocuklar yoktu: Kampa varışlarında hepsi gaz

odalarında öldürülüyordu. Bu tarihten sonra, Varşova ayaklanması sırasında rastgele tutuklanmış Polonyalı aileler kampa gelmeye başladı: Bunların hepsine, yeni doğmuş çocuklar da dahil olmak üzere, dövme yapıldı.

İşlem pek acı vermiyor ve bir dakikadan fazla sürmüyordu, ancak sakatlayıcı bir etkisi vardı. Dövmenin simgesel anlamı, herkes açısından ortadaydı: Bu silinmesi olanaksız bir işarettir, buradan artık çıkamayacaksınız; bu, kölelere ve boğazı kesilecek hayvanlara vurulan damgadır, siz de onların konumuna geldiniz. Adınız yok artık: Yeni adınız işte bu dövme. Dövme şiddeti nedensizdi, kendi içinde bir amaçtı, salt aşağılama amacını taşıyordu: Pantolonlara, cekete ve kışlık paltoya dikilen üç numara yeterli değil miydi? Hayır, değildi. Masum kişi mahkûmiyetinin etine işlenmiş olduğunu hissetsin diye yapılmış fazladan bir eylem, sözel olmayan bir bildiriydi. Aynı zamanda barbarlığa geri dönüşü imliyordu ve Ortodoks Yahudiler açısından bu yönüyle de çok rahatsız ediciydi; gerçekten de, Yahudileri "barbarlar"dan ayırt etmek amacıyla dövme Musa'nın yasasınca yasaklanmıştır (Levililer 19;28)[1].

Kırk yıl sonra, dövme vücudumun bir parçası haline geldi. Ne övünç, ne utanç duyuyorum, sergilemeye ya da saklamaya çalışmıyorum. Sırf merak nedeniyle göstermemi isteyenlere isteksizce; inanmadıklarını söyleyenlere hemen ve öfkeyle gösteriyorum. Çoğunlukla gençler dövmeyi neden sildirmediğimi soruyorlar bana; bu, beni şaşırtıyor: Neden sildirmem gerekiyor? Biz bu tanıklığı taşıyanların sayısı çok değil dünyada.

Tam anlamıyla korumasız insanların yazgısından söz edebilmek için kişinin kendisine şiddet (gerekli mi?) uygulaması gerekir. Bir kez daha bana özgü olmayan bir mantığı izlemeye çalışıyorum. Ortodoks bir Nazi için, tüm Yahudilerin öldürülmesi gerektiği, bariz, net, açık bir gerçek olmalıydı: Bir dogma, kesin bir önermeydi. Tabii çocukların öldürülmesi de; geleceğin düşmanlarını dünyaya getirmesinler diye aynı zamanda ve özellikle hamile kadınların da. Ancak, o ırkçı öfkeleri içinde, uçsuz bucaksız imparatorluklarının tüm kent ve köylerindeki ölmek üzere olan insanları bu kıyıma ortak etmek neden? Onları tren-

[1] Tevrat. (Yay.)

lerine sürükleyip, anlamsız bir yolculuktan sonra Polonya'da, gaz odalarının eşiğinde ölmeleri için, uzakta ölsünler diye taşımak neden? Benim bulunduğum konvoyda, Fòssoli revirinden alınıp getirilmiş, ölmek üzere olan doksan yaşlarında iki kadın vardı: Biri, kızlarının yardım çabalarına karşın, yolculuk sırasında öldü. Onların can çekişmesini askeri trendeki toplu can çekişmenin arasına sokmak yerine, yataklarında ölüme terk etmek ya da öldürmek daha "ekonomik" olmaz mıydı? Gerçekten de, Üçüncü Reich'da en iyi seçimin, en çok üzüntüye, en fazla bedensel ve manevi acıya yol açan seçim olduğunu düşünmek durumunda kalıyor insan. "Düşman" ölmekle kalmamalı, aynı zamanda eziyet çekerek ölmeliydi.

Lagerlerdeki çalışma üzerine çok şey yazıldı; yeri geldiğinde ben de anlattım bu konuyu. Karşılığı ödenmeyen, yani kölece çalışma, tecrit dünyasının üç hedefinden biriydi; öteki ikisi, siyasal karşıtların ortadan kaldırılması ve aşağı ırk denen ırkların yok edilmesiydi. Sırası gelmişken, Sovyet tecrit rejiminin Nazi tecrit rejiminden, temelde, bu üçüncü maddenin yer almaması ve ilkinin öncelik taşıması açılarından ayrıldığını belirtelim.

Hemen hemen Hitler'in iktidarı ele geçirmesiyle aynı zamanlara rastlayan ilk Lagerlerde çalışma salt olarak zulüm amaçlıydı, üretime yönelik amaçlar açısından pratik bir yararı yoktu: Yetersiz beslenmiş insanları kömür çıkarmaya ya da taş kırmaya göndermek yalnızca terör yaratma amacını taşıyordu. Kaldı ki, burjuva retoriğinin mirasçısı olan Nazi ve faşist retoriğe göre "Emek insanı soylu kılar", dolayısıyla rejimin soysuz karşıtları, sözcüğün bildiğimiz anlamıyla çalışmaya layık değillerdir. Onların çalışması eziyet niteliğinde olmalıdır: Profesyonelliğe yer bırakmamalı, yük hayvanlarına özgü bir iş olmalıdır: Çekmek, itmek, yük taşımak belini bükecek işler yapmak. Bu da gereksiz bir şiddet eylemiydi: Belki de yalnızca bugünkü dirençleri kırmaya ve geçmiş dirençleri cezalandırmaya yarayan bir eylem. Ravensbrück kampında bulunmuş olan kadınlar, kumullar üzerindeki kumu kazdıkları karantina dönemi boyunca (yani fabrikadaki çalışma takımlarına yerleştirilmeden önce), geçirmek zorunda kaldıkları bitmez tükenmez günleri anlatı-

yorlar: Temmuz güneşi altında bir halka oluşturuyorlar ve her sürgün, önündeki kum yığınından aldığı kumu sağ yanındaki kadın tutuklunun önüne yığıyordu, herhangi bir hedefi, herhangi bir amacı olmayan bir halka-olup-dönme oyunuydu bu, çünkü kum geldiği yere geri dönüyordu.

Ancak, bedene ve ruha yönelik bu eziyetin, efsanelere ve Dante'nin *Cehennem*'ine özgü bu eziyetin, özsavunu ya da etkin direnme gruplarının birleşmesini engellemek için düşünülmüş olduğu şüphelidir: Lagerlerdeki SS'ler, ince zekâlı birer şeytan değil, kaba birer hödüktü. Şiddet için eğitilmişlerdi: Şiddet damarlarında dolaşıyordu, normaldi, açık bir şeydi. Yüzlerinden, hareketlerinden, dillerinden uç veriyordu şiddet. "Düşman"ı aşağılamak, ona acı çektirmek her günkü görevleriydi; bu konuda kafa yormuyorlardı, başka amaçları yoktu: Amaç buydu. Bizimkinden farklı, sapık bir insanlık özünden yapılmış olduklarını söylemek istemiyorum (onlar arasında da sadistler, psikopatlar vardı, ancak sayıları azdı): Yalnızca, yürürlükteki ahlakın ters yüz edildiği bir okulda birkaç yıl geçirmek zorunda bırakılmışlardı. Totaliter bir rejimde, eğitim, propaganda ve bilgi aşılama hiçbir engel tanımaz: Çoğulcu bir rejimde doğmuş ve yaşamış birinin tahmin edemeyeceği sınırsız bir gücü vardır bunların.

Biraz önce sözünü ettiğim salt eziyet çektirmeyi amaçlayan çalıştırmadan farklı olarak, iş zaman zaman bir savunma haline gelebiliyordu. Lagerde kendi mesleğini yapabilenler için bu böyleydi: Terziler, kunduracılar, marangozlar, nalbantlar, duvar ustaları; bunlar, her zamanki işlerine kavuştuklarından, bir dereceye kadar insanlık haysiyetlerini de yeniden kazanıyorlardı. Ancak çalışma birçok başkaları için de, zihni çalıştırmak, ölüm düşüncesinden uzaklaşmak, günü yaşamak gibi olanaklar sağlaması açısından bir savunmaydı; kaldı ki, zahmetli ve yorucu olsa da günlük meşgalelerin zihni daha ciddi, ancak daha uzak tehditlerden uzaklaştırdığı herkesçe bilinmektedir.

Arkadaşlarımda (bazan kendimde) sık sık ilginç bir olguyu gözlemişimdir: "İşini iyi yapma" tutkusu öylesine kökleşmiş bir tutkudur ki, insanı, kendisine ve kendi tarafına zararlı düşman işlerini bile "iyi yapmaya" zorlar; bunları "kötü" yapmak için bilinçli bir çaba gereklidir. Nazilere yapılan işin sabote edilme-

si, tehlikeli olmanın yanı sıra, atalarımızdan devraldığımız içsel dirençleri de aşmayı gerektiriyordu. *Se questo é un uomo* ve *Lilit* adlı kitaplarımda anlattığım ve hayatımı kurtaran Fossano'lu duvar ustası, Almanya'dan, Almanlardan, onların yemeklerinden, dillerinden, savaşlarından nefret ediyordu; ancak, kendisine bombalara karşı savunma duvarları yapması işi verildiğinde, iyi örülmüş tuğlaları ve gerekli tüm yapı harcıyla duvarları düzgün, sağlam yapıyordu; emirlere bağlılığından değil, mesleki onuru yüzünden. *Ivan Denisoviç'in Bir Günü*'nde Soljenitsin hemen hemen aynı durumu anlatıyor: Herhangi bir suçu olmaksızın, on yıl kürek mahkûmluğuyla cezalandırılan anlatının kahramanı Ivan, kusursuz bir duvar örmüş olmaktan ve duvarın düzgün olduğunu görmekten memnunluk duyar: "[Ivan] işte böyle aptal yaradılışlı biriydi, tutuklu olarak kamplarda geçirdiği sekiz yıl da bu alışkanlığı yitirmesini sağlayamamıştı: Her şeye ve her işe hakkını veriyor ve boş yere yıkılmalarına içi elvermiyordu". Ünlü *Kwai Nehri Üzerindeki Köprü* filmini görmüş olanlar, Japonların elinde tutuklu İngiliz subayının nasıl saçma bir hevesle Japonlar için tahtadan olağanüstü bir köprü inşa etme çabasına giriştiğini ve İngiliz askerlerinin köprüyü havaya uçurduklarını fark ettiğinde nasıl sinirlendiğini anımsayacaklardır. Görüldüğü gibi, iyi yapılmış bir işe duyulan sevgi, niteliği oldukça belirsiz bir erdemdir. Michelangelo böyle bir tutumu yaşamının son günlerine kadar kişiliğinde barındırmıştır, ancak Treblinka'nın son derece titiz cellâdı Stangl da kendisiyle röportaj yapan bayan gazeteciye öfkeyle karşılık veriyor: "Kendi özgür irademle yaptığım her şeyi elimden geldiğince iyi yapmam gerekiyordu. Benim yapım bu". Auschwitz'in komutanı Rudolf Höss de kendisini gaz odalarını icat etmeye götüren yaratıcı ve zahmetli çalışmayı anlatırken aynı erdemi öfkeyle savunuyor.

Aynı anda hem aptalca hem de simgesel şiddetin bir uç örneği olarak, bir de insan bedeninin keyfi bir biçimde, yararlanılması gereken bir nesne gibi, kimseye ait olmayan bir şey gibi kullanılışına (arasıra değil, düzenli olarak kullanılışına) değinmek istiyorum. Dachau, Auschwitz, Ravensbrück ve öteki kamplarda yürütülen tıbbi deneyler hakkında çok şey yazılmıştır, sorumlulardan bazıları –bunların hepsi doktor değildi, an-

cak sık sık doktormuş gibi ortaya atılıyorlardı– cezalandırılmıştır (hepsinden önemlisi ve hepsinden kötüsü Josef Mengele cezaya uğramadı). Bu deneyler dizisi, olaydan habersiz tutuklular üzerinde yeni ilaçların denenmesinden, anlamsız ve bilimsel açıdan gereksiz işkencelere kadar uzanıyordu –sözgelimi, Himmler'in emriyle ve Luftwaffe[1] hesabına yapılan işkenceler gibi. Burada, önceden seçilmiş, bazen normal fizyolojilerine kavuşmaları için iyi beslenmiş bireyler, uzun sürelerle buz gibi suda durmaya zorlanıyor ya da insan kanının hangi yükseklikte genleştiğini saptamak amacıyla 20.000 metredeki (dönemin uçaklarının ulaşmaktan çok uzak oldukları bir yükseklik!) hava basıncının benzerinin oluşturulduğu basıncı düşürülmüş odalara sokuluyordu: Bu, herhangi bir laboratuarda, çok az bir harcamayla ve kurban vermeksizin elde edilebilecek, hatta çizelgelerden çıkarsanabilecek bir veriydi. Haklı olarak kobaylar üzerinde yürütülen acı verici bilimsel deneylerin hangi sınırlar içinde yapılması gerektiğinin tartışıldığı bir çağda, bu tiksinti uyandırıcı aşırılıkları hatırlatmanın anlamlı olduğunu sanıyorum. Tipik ve görünür herhangi bir amaç taşımayan, ancak büyük ölçüde simgesel olan bu zalimlik, tam da simgesel olması nedeniyle, ölümden sonraki insan cesetlerine kadar uzanıyordu: Her uygarlığın tarihöncesi dönemlerden başlayarak saygı gösterdiği, onurlandırdığı ve kimi zaman korktuğu cesetlere. Lagerlerde cesetlerin gördüğü davranış, onların insan kalıntıları değil, değersiz, sıradan bir malzeme, en iyi durumda belli endüstriyel kullanımlarda yararlı olabilecek bir malzeme olduğunu göstermek amacını taşıyordu. Kırk küsur yıl sonra, Auschwitz müzesindeki, gaz odalarına ya da Lagere mahkûm edilmiş kadınlardan kesilip, gelişigüzel yerleştirilmiş tonlarca saçın bulunduğu vitrin insanda dehşet ve ürperti uyandırıyor: Zaman onları soldurmuş ve eritmiş, ancak ziyaretçiye suskun suçlamalarını fısıldamayı sürdürüyorlar. Almanların, bu saçları, gidecekleri yere göndermeye vakitleri olmamıştı: Bu alışılmadık mal, onu minder kumaşı yapımında ve başka endüstriyel kumaşların hazırlanmasında kullanan bazı Alman tekstil fabrikaları tarafından satın alınıyordu. Kullananların, bu malzemenin ne olduğunu bilmiyor olmaları pek olası değildir. Satıcıların, yani Lagerdeki SS yetkililerinin

[1] Hava Kuvvetleri. (Yay.)

de bundan etkin bir yarar sağlamış olmaları pek olası değildir: Hakaret etme güdüsü kâr güdüsünün önüne geçiyordu.

Ölü yakma fırınlarından her gün gelen tonlarca insan külünün ne olduğu kolaylıkla anlaşılabilirdi, çünkü çoğunlukla kül yığınının içinde dişler ya da omurga kemikleri bulunuyordu. Bu böyle olmasına karşın, söz konusu kül değişik amaçlarla kullanılmıştır: Bataklık alanları doldurmak için, ahşap yapıların boşluklarında ısı yalıtıcısı olarak, fosfatlı gübre olarak; özellikle, kampın yanında bulunan SS'lerin köyündeki patika yollarda çakıl taşı yerine kullanılmıştır. Hainlikten mi yoksa kökeni açısından bunun çiğnenmesi gereken bir malzeme olmasından mı, bilemiyorum.

Konuyu tüm yönleriyle aydınlattığım ya da gereksiz şiddetin yalnızca Üçüncü Reich ile onun ideolojik tezlerinin gerekli sonucu olduğunu kanıtladığım yanılsamasına kapılmıyorum; sözgelimi, Pol Pot'un Kamboçya'sı ile ilgili bildiklerimiz başka açıklamaları gündeme getiriyor, ancak Kamboçya Avrupa'dan uzak bir yer ve hakkında çok az şey biliyoruz: Nasıl tartışabiliriz bu ülkeyi? Tabii bu, yalnızca Lagerlerde değil, genel olarak Hitlerci ideolojinin temel çizgilerinden biri olmuştur; kanımca bununla ilgili en iyi yorum, Gitta Sereny'nin daha önce adı geçen Treblinka'nın eski komutanı Franz Stangl ile yaptığı uzun röportajdan alınan aşağıdaki iki yanıtta kısa ve özlü olarak dile getirilmiştir (*In quelle tenebre*, Adelphi, Milano 1975, s. 135):

Sereny, Düsseldorf hapisanesinde ömür boyu hapse mahkûm Stangl'a "Madem hepsini öldürecektiniz... aşağılamaların, zalimce uygulamaların anlamı neydi?" diye soruyor; Stangl da şu karşılığı veriyor: "Fiziksel olarak işlemleri yapması gerekenleri, bunları yapmaya zorunlu kılmaktı. Yaptıkları şeyleri, yapmalarını sağlamaktı". Başka bir deyişle: Katil suçunun yükünü daha az duysun diye, ölmeden önce kurbanın aşağılanması gerekmektedir. Mantıksız olmayan, ancak gökyüzüne haykıran bir açıklama: Gereksiz şiddetin tek yararı.

VI.
AUSCHWITZ'DEKİ ENTELEKTÜEL

Artık yaşamayan birisiyle polemiğe girmek kişiye sıkıntı veren ve pek dürüstçe olmayan bir harekettir, özellikle o kişi arkadaşınız olabilecek biri ve özel bir kişilik ise; ancak zorunlu bir adım olabilir bu. Daha önce 20. sayfada sözünü ettiğim, intihar etmiş olan ve intiharın kuramcısı filozof Hans Mayer'den ya da öteki adıyla Jean Améry'den söz ediyorum: Bu iki isim arasında onun huzursuz geçen ve huzur arayışına girmediği yaşamı uzanıyor. Améry 1912 yılında, çoğunluğu Yahudi olan, ancak Avusturya-Macaristan İmparatorluğuna uyum sağlamış ve onunla bütünleşmiş bir ailenin çocuğu olarak Viyana'da doğmuştu. Hiç kimse gerekli törenleriyle Hıristiyanlığa geçmemiş olsa da, Améry'nin evinde yaldızlı pullarla süslü çam ağacının çevresinde Noel kutlanırdı; evdeki küçük kazalarda annesi İsa'nın, Yusuf ile Meryem'in adlarını anardı ve babasının Birinci Dünya Savaşında cephede çekilmiş hatıra fotoğrafında sakallı bilge bir Yahudinin değil, Tirollü Kaiserjäger'lerin üniformasına bürünmüş bir subayın resmi görülüyordu. 19 yaşına kadar Hans'ın, Yidiş dilinin varlığından haberi olmamıştı.

Viyana'da edebiyat ve felsefe bölümlerinden mezun olmuş, okul sırasında gelişmekte olan Nasyonal Sosyalist parti ile birkaç olay yaşamıştı: Onun açısından Yahudi olmak önemli değildi, ancak Naziler açısından onun görüşlerinin ve eğilimlerinin herhangi bir ağırlığı yoktu: Önemli olan tek nokta kandı ve Améry'nin kanı onu Germenliğin düşmanı yapmaya yetecek kadar karışıktı. Bir Nazi yumruğu dişlerinden birini kırmış ve genç entelektüel, dişlerindeki bu eksikliği bir öğrenci kavgasında alınan bir yara gibi gururla taşımıştı 1935 tarihli Nürnberg yasalarıyla ve daha sonra 1938 yılında Avusturya'nın Almanya'ya katılmasıyla yazgısı bir dönüm noktasına gelmiş; doğası

gereği şüpheci ve kötümser bir kişi olan genç Hans kendisini yanılsamalara kaptırmamıştı. Almanların eline düşmüş her Yahudinin "tatile çıkmış bir ölü, katledilecek birisi" olduğunu erkenden anlayacak kadar aklı başındaydı ("aklı başında olmak," onun hep severek kullandığı sözlerden biri olacaktır).

Améry kendisini Yahudi saymıyordu: Ne İbranice'yi ne de İbrani kültürünü tanıyordu, siyonizme kulak asmıyordu, dinsel açıdan bir agnostikti[1]. Sahip olmadığı bir kimliği oluşturabilecek gibi hissetmiyordu kendisini: Bir sahtecilik, bir maskaralık olurdu bu. İbrani geleneği içinde doğmamış kişi Yahudi değildir ve Yahudi olması çok güçtür: Tanımı gereği gelenek, kişiye miras olarak kalır; yüzyılların bir ürünüdür, sonradan yapay bir biçimde kurulamaz. Bununla birlikte, yaşamak için bir kimlik, daha doğrusu bir kişilik gereklidir. Onun için iki kavram çakışmaktadır, birini yitiren ötekini de yitirir, ruhsal olarak ölür; savunmadan yoksun olduğu için, fiziksel ölümle de yüz yüze gelir. Burada şunu belirtmemiz gerekiyor: Alman kültürüne inanmış olan Améry'nin ve onun gibi birçok Alman Yahudisinin elinden Alman kimliği kesin olarak alınmıştı: Streicher'in iğrenç *Stürmer*'inin sayfalarında, Nazi propagandasınca Yahudi kıllı, yağlı, çarpık bacaklı, karga burunlu, kepçe kulaklı, yalnızca başkalarına zarar vermeye yarayan bir asalak olarak tanımlanıyordu. İlke olarak Yahudi Alman değildi, tam tersine onun varlığı umumi tuvaletleri, hatta parklardaki bankları kirletmeye yeterliydi.

Bu aşağılamaya (*Entwürdigung*) karşı insanın kendisini savunması olanaksızdı. Tüm dünya bu aşağılamaya umursamazlıkla eşlik ediyordu; Alman Yahudilerinin kendileri, hemen hepsi, devletin zorbalığına boyun eğiyor ve nesnel olarak kendilerini aşağılanmış hissediyorlardı. Bu duygudan kurtulmanın tek yolu paradoksal, çelişkili bir yoldu: Kendi yazgısını, bu durumda Yahudiliği kabul etmek, aynı zamanda da zorla kabul ettirilen seçeneğe başkaldırmak. Yahudiliğe dönmek durumunda kalmış genç Hans için Yahudi olmak aynı anda hem olanaksız hem de zorunluydu; onu ölümüne dek izleyecek ve bu ölüme neden olacak olan kişilik parçalanması bu noktada başlamıştır. Fiziksel cesareti olduğunu yadsır, ancak manevi cesareti yok de-

[1] Bilinemezci. Tanrının bilinemeyeceğini savunan görüşün yandaşı. (Yay.)

ğildir: 1938 yılında "Almanya'ya katılmış" vatanını terk edip Belçika'ya göç eder. Bu andan itibaren artık, neredeyse başlangıçtaki adının bir anagramı[1] olan Jean Améry'dir. Başka bir şey için değil, onurunu korumak için Yahudiliği kabul edecektir. Ancak, tıpkı Yahudiler gibi "büyük acılara yol açmamakla birlikte, kesin olarak ölümle sonuçlanacak bir hastalığa yakalanmış bir hasta gibi dünyayı dolaşacaktır". Hümanist bir bilge ve Alman bir eleştirmen olan Améry bir Fransız yazarı olmaya kendisini zorlar (bunu hiçbir zaman başaramayacaktır) ve Belçika'da etkin siyasal umutları çok az olan bir direniş hareketine katılır; maddi ve manevi anlamda yüksek bir bedel ödeyeceği ahlaki ölçütü artık değişmiştir: En azından simgesel olarak bu ölçüt "yumruğa yumrukla karşılık vermek" ilkesine dayanmaktadır.

1940 yılında Hitler dalgası Belçika'yı da etkisi altına alır ve kişisel seçimine karşın yalnız ve içe dönük bir entelektüel olarak kalmış olan Jean 1943 yılında Gestapo'nun eline düşer. Arkadaşlarının ve direniş hareketini yönlendirenlerin isimlerini açıklaması istenir, aksi takdirde işkence görecektir. Améry bir kahraman değildir; kitaplarında dürüstlükle bu adları bilse konuşacak olduğunu kabul eder, ancak bilmemektedir. Ellerini bitiştirerek belinin üzerinde bağlayıp, onu bileklerinden bir makaraya asarlar. Birkaç saniye sonra kolları çıkarak sırtına dikey durumda, yukarıya dönük olarak asılı durur. İşkenceciler ısrar eder, artık hemen hemen bilincini yitirmiş olan Améry'nin asılı durumdaki bedenine kırbaçlarla acımasızca saldırırlar, ancak Jean hiçbir şey bilmemektedir, ihanete bile sığınamaz. Daha sonra iyileşir, ama Yahudi olduğu belirlenmiştir, onu Auschwitz-Monowitz'e, birkaç ay sonra benim de kapatılacağım Lagere gönderirler.

Bir daha hiç görüşememiş olmamıza rağmen, birbirimizi kitaplarımız aracılığıyla tanıdığımızdan, özgürlüğe kavuştuktan sonra karşılıklı birkaç mektupluk bir yazışmamız oldu. Kampla ilgili anılarımız maddi ayrıntılar düzleminde birbiriyle oldukça çakışmakla birlikte, ilginç bir noktada birbirinden ayrılıyor: Her zaman Auschwitz'i tam ve silinmesi olanaksız bir biçimde anımsadığımı ileri süren ben, onun görünüşünü unutmuşum.

[1] Evirmece; çeviri sözcük. (Yay.)

Beni o zamanlar siyasal sürgün ve ressam olarak Fransa'da tanınan Carlo Levi ile karıştırsa da Améry beni hatırladığını belirtiyor. Hatta birkaç hafta aynı barakada kaldığımızı, İtalyanlar neredeyse bir istisna oluşturacak kadar az olduğu ve ben Lagerde son iki ay kendi mesleğimi, yani kimyagerlik yaptığım için beni unutmadığını söylüyor:

Bu daha da kural dışı bir durumdu. Bu yazımın aynı zamanda, onun iki ayrı başlığı bulunan, buruk ve tüyler ürpertici bir yazısının (*Auschwitz'deki Entelektüel* ve *Ruhun Sınırlarında*) bir özeti, bir açımlaması, tartışmaya açılması ve eleştirisi olmasını istiyorum. Söz konusu yazı, gene iki başlığı bululan (*Suç ile Kefaretin Ötesinde* ve *Baskının Aşılması Çabası*) ve yıllardır İtalyanca'ya çevrilmesini beklediğim bir kitaptan alınmıştır (*Jenseits von Schuld und Sühne*, Szczesny, Münih 1966).

Başlıktan da görüldüğü gibi, Améry'nin yazısının konusu tam bir açıklıkla belirlenmiştir. Améry çeşitli Nazi hapisanelerinde bulundu ve bunun dışında Auschwitz'den sonra kısa bir süre Buchenwald ve Bergen-Belsen'de kaldı, ancak gözlemleri anlaşılabilir nedenlerle Auschwitz'le sınırlı: Ruhun sınırları, hayal edilemez olan oradaydı. Auschwitz'de bir entelektüel olmak bir avantaj mıydı yoksa bir dezavantaj mı?

Doğal olarak entelektüelden ne anlaşıldığını tanımlamak gerekir. Améry'nin önerdiği tanım tipiktir ve tartışmaya açıktır:

> Tabii ki entelektüel mesleklerden birini yapan kişileri kastetmiyorum: İyi bir eğitimden geçmiş olmak belki gerekli bir koşuldur, ancak yeterli değildir. Hiç şüphesiz hepimiz, zeki, hatta kendi dallarında yetkin olan, ancak entelektüel olarak tanımlanamayacak avukatlar, doktorlar. mühendisler, hatta olasılıkla filologlar tanırız. Benim burada anladığım anlamıyla entelektüel, en geniş anlamıyla tinsel bir göndermeler sistemi içinde yaşayan insandır. Çağrışımları temel olarak hümanist ya da felsefi çağrışımlardır. İyi gelişmiş bir estetik duygusu vardır. Eğilimleri ve davranışları açısından soyut düşünceye yatkındır (...) Ona "toplum"dan söz edildiğinde, bu terimi dünyevi anlamda değil, sosyolojik anlamda anlar. Kısa devreye neden olan fiziksel olgu onu ilgilendirmez, ancak köylü dünyasının incelikli şairi Neidhart von Reuenthal'i çok iyi bilir.

Bu tanım bana gereksiz yere kısıtlayıcı görünüyor: Bir tanım olmaktan çok bir kendi kendini tanımlama ve yer aldığı bağlamda belli bir ironi gölgesi olmadığını söyleyemeyeceğim: Gerçekten de von Reuenthal'i bilmek, hiç şüphesiz Améry'nin de bildiği gibi, Auschwitz'de pek işe yaramıyordu. Bana "entelektüel" teriminin sözgelimi matematikçi, doğabilimci ya da bilim felsefecisini de kapsaması daha uygun görünüyor; ayrıca farklı ülkelerde bu terimin farklı anlamlar içerdiğine dikkat edilmelidir. Ancak, çok ince eleyip sık dokumaya gerek yok; sonuçta bir bütün olduğunu iddia eden bir Avrupa'da yaşıyoruz ve söz konusu kavram en geniş anlamıyla anlaşılsa bile, Améry'nin görüşleri yerinde görüşler; ben Améry'nin izinden gidip, şu anki kendi durumumla ilgili bir başka tanımlamada bulunmak amacında da değilim (belki bugün "entelektüel" sayılabilirim, ancak gene de bu sözcük bana belirsiz bir rahatsızlık veriyor; hiç kuşkusuz o zamanlar ahlaksal açıdan olgunlaşmamış, bilgisiz ve yabancılaşmış olduğum için entelektüel değildim; bu gün entelektüel olduysam, çelişkili bir biçimde bunu Lager deneyimine borçluyum). Bu terimi günlük mesleğinin ötesinde aydın kişiyi kapsayacak biçimde genişletmeyi öneriyorum; kendisini yenilemeye, geliştirmeye ve yaşadığı çağa ayak uydurmaya çaba gösterdiği ölçüde bu kişinin kültürü canlıdır ve bu kişi doğal olarak tümünü bilemese de hiçbir bilgi dalı karşısında umursamazlık ve rahatsızlık duymaz.

Her koşulda, hangi tanım üzerinde durulursa durulsun, Améry'nin ulaştığı sonuçlara katılmazlık edemeyiz. Geniş ölçüde el işçiliğine dayanan çalışma konusunda genel olarak aydın kişi Lagerde eğitimsiz kişilerden çok daha kötü durumdaydı. Fiziksel gücün yanı sıra onda eksik olan, aletlerle tanışıklık ve idmandı, oysa işçi ya da köylü çalışma arkadaşları bunlara sahipti; entelektüel kişi keskin bir aşağılanma ve yoksunluk duygusunun altında eziliyordu: Yani *Entwürdigung* duygusunun, yitirilmiş kişilik duygusunun. Buna şantiyesindeki ilk çalışma günümü tüm ayrıntılarıyla hatırlıyorum. Hemen hepsi serbest meslek sahibi ya da tüccar olan biz İtalyanlar grubunu kampın nüfus kütüğüne kaydetmeden önce, geçici olarak killi topraktan büyük bir hendeği genişletmeye gönderdiler. Elime bir kürek verdiler, tam bir felâket ânıydı bu, hendeğin dibindeki kazılmış

toprağı küreğe doldurup hendeğin iki metreden daha yüksek olan kenarına atmam gerekiyordu. Kolay görünmekle birlikte kolay değildi, bir hamlede ve yerinde bir hamleyle çalışılmazsa, toprak küreğin üzerinde durmuyor, tekrar dökülüyordu –çoğunlukla deneyimsiz kazıcının kafasına.

"Sivil" ustabaşımız da geçici olarak tayin edilmişti. Yaşlı bir Almandı, iyi bir insana benziyordu, beceriksizliğimiz karşısında içtenlikle şaşkınlığa uğradı. Ona, içimizden hemen hiç kimsenin daha önce eline kürek almamış olduğunu açıklamaya yeltendiğimizde, sabırsızlıkla omuzlarını kaldırdı, ne diyebilirdi ki, zebra çizgili üniforması olan, üstelik Yahudi tutuklulardık. Herkesin çalışması gerekir, "çünkü çalışmak insanı özgürleştirir". Lager'in kapısının üstünde böyle yazmıyor muydu? Şaka değildi söylediği, gerçekten de öyleydi. Pekâlâ, eğer çalışmasını bilmiyorsak, tek yapacağımız bunu öğrenmekti; kapitalist değil miydik yani? İyi ya işte: Bugün bana yarın sana. İçimizden bazıları başkaldırdılar ve bölgeyi denetlemekte olan Kapolardan tutukluluklarının ilk darbelerini aldılar; bazıları boyun eğdi; benim de aralarında bulunduğum bazı kişiler ise bir çıkış yolu olmadığını ve en iyi çözümün kazma ile küreği kullanmayı öğrenmek olduğunu belli belirsiz sezmişlerdi.

Bununla birlikte, Améry'den ve ötekilerden farklı olarak, benim el emeğinden duyduğum aşağılanma duygusu daha az ölçüde oldu: Görünen o ki, henüz yeterince entelektüel değildim. Kaldı ki neden olmasın? Üniversite diplomam vardı tabii, ancak bu diplomayı hak etmediğim bir talih sonucu elde etmiştim; ailem beni okutacak derecede zengindi: Yaşıtlarımdan birçoğu ergenlik çağından başlayarak toprağı kazmıştı. Eşitlik istemiyor muydum? İyi işte, eşitliğe kavuşmuştum. Birkaç gün sonra düşünce değiştirmek zorunda kaldım. Ellerimi ve ayaklarımı yaralarla iltihaplar kapladığında: Hayır yeri kazmak bile öyle bir anda olabilecek bir şey değil. Daha az talihlilerin (ancak Lagerin en talihli kişileriydi onlar!) çocukluklarında öğrendikleri bazı temel şeyleri çabucak öğrenmek zorunda kaldım: Aletleri kullanılması gerektiği gibi kullanmak, yorgunluğu denetlemek ve acıya katlanmak, Kapolardan, hatta kimi zaman IG Farbenindustrie'nin "sivil" Almanları tarafından tokatlanıp tekmelenmek pahasına bitkin düşmeden az önce durmayı bilmek. Başka

bir yerde söylediğim gibi, darbeler genellikle ölümcül değildi, yere çöküp kalma ise öyleydi; düzgün olarak vurulmuş bir yumruk gerek bedensel gerek ruhsal açıdan kendi anestezi etkisini kendisinde içerir.

Çalışma bir yana, barakadaki yaşam aydın kişi için daha güçtü. Herkesin herkesle savaş halinde olduğu, Hobbes'un *Leviathan*'ına özgü bir yaşam söz konusuydu (bu, ısrarla yinelemek istiyorum, tecrit kamplarının başı Auschwitz'in 1944 yılındaki durumuydu. Başka yerlerde ya da başka zamanlarda durum daha iyi ya da çok daha kötü olabilir. Yetkililerin attığı yumruğu kabul edebiliyordu insan, sözcüğün tam anlamıyla elde olmayan bir durumdu bu; oysa, beklenmedik ve kural dışı olduğundan, iş arkadaşlarından gelen darbeleri kabul etmek olanaksızdı, uygar bir insan bu darbelere ender olarak karşılık verebiliyordu). Ayrıca, el emeğinde, en yorucu olanında bile onurlu bir yön bulunabilirdi; bu emekte mistik bir pratiğin benzerini ya da kişinin yapısına göre Conradgil bir "kendi kendini değerlendirme", kişisel sınırlarını tanıma görerek ona uyum sağlanabiliyordu. Barakanın gündelik yaşamını kabul etmek çok daha güçtü: Gereksiz şiddet eylemleri arasında anlattığım, titiz ve aptalca bir tutumla yatağı düzeltmek, ıslak pis bez parçalarıyla tahta döşemeyi yıkamak, emir verildiği an giyinmek ve soyunmak, sayısız bit, uyuz hastalığı ve kişisel temizlik denetimine çıplak olarak katılmak, domuz göbekli SS astsubayı karşısında, ansızın verilen "Hizaya bak!", "Dikkat sağa bak!", "Kep çıkar!" komutlarıyla parodi askerlik yapmak. Bunu, yoksun bırakılmışlığa, yol göstericilerden ve sevgiden yoksun, yalnız bırakılmış bir çocukluğa doğru yıkıcı bir geri dönüş olarak algılıyordu, tutuklu.

Améry-Mayer de dördüncü bölümde değindiğim dil yozlaşmasından acı çektiğini belirtiyor: Üstelik Améry'nin ana dili Almanca'ydı. Bu yozlaşmanın acısını, sağır-dilsiz durumuna getirilmiş biz başka dil konuşanlardan farklı bir biçimde yaşamıştır: Söylememde sakınca yoksa, maddi olmaktan çok manevi bir biçimde. Bu yozlaşmadan ötürü acı çekmiştir, *çünkü* dili Almanca'dır, çünkü dilini seven bir filologdur: Tıpkı bir heykelin biçiminin bozulduğunu ya da bir yerinin kırıldığını gören heykeltıraşın acı çektiği gibi. Öyleyse, entelektüelin çektiği acı, bu durumda eğitimsiz yabancının çektiği acıdan farklıydı: Eğitim-

siz yabancı için Almanca, yaşamını tehlikeye sokan, anlamadığı bir dildi; öteki için, anladığı, ancak konuşmaya çalıştığında dilini zorlayan barbar bir konuşma biçimiydi. Biri sürgün edilmiş bir kişi, öteki ise kendi ülkesinde bir yabancıydı.

Arkadaşların birbirine vurmasına gelince: Améry belli bir zevkle ve geriye dönük bir coşkuyla, başka bir yazısında, yeni ahlak anlayışı *Zurückschlagen* ("yumruğa yumrukla karşılık verme") çerçevesinde düşünülmesi gereken anahtar bir olay anlatıyor. Dev cüsseli Polonyalı bir adi suçlu, çok saçma bir nedenden ötürü Améry'nin yüzüne bir yumruk atar; Améry, hayvanca bir tepki nedeniyle değil, Lagerin altüst olmuş dünyasına karşı, düşünülmüş bir karşılık olarak yumruğa olanca gücüyle karşılık verir. "Tüm onurum," diyor Améry, "suratına yönelttiğim o yumrukta toplanmıştı; sonuçta bedensel olarak çok daha güçsüz olan benim acımasız bir dayak yemiş olmamın hiçbir önemi yok. Dayağın acısından kıvranırken, kendi kendimden memnundum."

Bu konuda kendi mutlak yetersizliğimi kabul etmek zorundayım. Azizlik mertebesine ulaşmış olduğumdan ya da entelektüel aristokrasi içinde yer aldığımdan değil, kişisel yetersizliğim nedeniyle asla "yumruğa yumrukla karşılık" veremedim. Belki de ciddi bir siyasal eğitimden geçmediğim için: Gerçekten de, en ölçülü, en az şiddet yanlısı olanı söz konusu olsa bile, bir tür etkin savunmayı kabul etmeyen siyasal görüş yoktur. Belki de fiziksel cesaret eksikliğinden: Doğal tehlikelere ve hastalığa bir dereceye kadar cesaretle karşı koyabiliyorum, ancak saldıran insan karşısında bu cesaretten tamamıyla yoksunum. "Yumruklaşmak", belleğimin ulaştığı en eski günlerden bu yana benim yaşamadığım bir deneyimdir; bundan pişman olduğumu da söyleyemem. Tam da bu nedenden ötürü, partizanlık uğraşım bu kadar kısa sürmüş, bunca acı dolu, aptalca ve trajik olmuştur: Bir başkasının rolünü oynuyordum. Ortaya atıldığı, fildişi kuleden çıkmak gibi cesur bir seçimi gerçekleştirmiş olduğu için Améry'ye hayranlık duyuyorum, ancak bu seçim o zaman da bugün de benim yapabileceğim bir şey değil. Gerçi bu seçime hayranlık duyuyorum duymasına, ama Auschwitz döneminden sonraya da uzanan bu seçim, onu öyle katı ve uzlaşmaz konumlara getirdi ki, hayattan zevk alamaz, hatta yaşayamaz duruma

geldi: Tüm dünya ile "yumruk yumruğa gelen" bir kişi onurunu elden bırakmamış olur, ancak bunun için çok yüksek bir bedel öder, çünkü yenik düşeceğinden emindir. Tüm intiharlar gibi Améry'nin 1978 yılında Salzburg'daki intiharı için de birçok farklı açıklama getirilebilir, ancak Polonyalı tutukluya meydan okuduğu sahne sonradan kurulmuş bir yorum olanağı sunuyor bize.

Birkaç yıl önce, daha sonra sözünü edeceğim ortak dostumuz Hety S.'ye yazdığı bir mektupta Améry'nin beni "bağışlayıcı" olarak tanımladığını öğrendim. Bunu ne bir yergi ne de bir övgü olarak değil, belirsiz bir niteleme olarak değerlendiriyorum. Bağışlama eğiliminde değilim, o zamanki düşmanlarımızdan hiçbirini hiçbir zaman bağışlamadım, onların Cezayir, Vietnam, Sovyetler Birliği, Şili, Arjantin, Kamboçya ve Güney Afrika'daki taklitçilerini bağışlamak da gelmiyor içimden, çünkü insanın bir suçu yok edebilecek hernangi bir gücünün olmadığını biliyorum; adalet istiyorum, ancak kişisel olarak yumruklaşmak ya da yumruğa yumrukla karşılık vermek elimden gelmez.

Yalnızca bir kez bunu yapmaya çalıştım. *Se questo è un uomo* ve *Lilit*'te sözünü ettiğim ve her ne açıdan bakılırsa bakılsın "Lagerde yaşamaktan mutlu olan" güçlü cüce Elias, anımsamadığım bir nedenden dolayı bileklerimi tutmuş, bana hakaret ediyor, beni duvara itiyordu. Améry gibi, gururumu korumak için bir darbeyle karşılık vermeyi denedim; kendi kendimi aldattığımı ve şiddete yabancı atalarımın bana aktardığı bir kurala karşı geldiğimi bilerek, tahta ayakkabımla kaval kemiğine bir tekme indirdim. Acıdan değil, incinen onuru yüzünden Elias kıpkırmızı oldu. Yıldırım gibi, kollarımı çapraz olarak göğsüme kenetleyip, tüm ağırlığıyla beni yere devirdi; sonra, çok iyi hatırladığım, benim gözlerime yakın mesafedeki, sabit, soluk mavi porselen rengi gözleriyle dikkatle yüzümü süzerek boğazıma sarıldı. Fenalaşmak üzere olduğumu gösteren belirtileri görene dek sıktı; sonra, tek söz söylemeden, beni bıraktı ve çekip gitti.

Bu olaydan sonra, mümkün olduğunca cezaları, intikamları ve misillemeleri ülkemin yasalarına bırakıyorum. Zorunlu bir seçim bu: İlgili mekanizmaların ne kadar kötü işlediğini bili-

yorum, ancak ben beni yaratan geçmişin ürünüyüm ve değişmem olanaksız. Ben de dünyanın üzerime yıkıldığını görsem; ben de sürgüne gönderilmiş olsam, benim de ulusal kimliğim elimden alınmış olsa; bana da bayılıncaya ya da onun ötesinde işkence yapılsa, belki ben de yumruğa yumrukla karşılık verebilir ve Améry gibi, kaygı dolu, uzun bir yazı ayırdığı "kızgınlıkları" beslerdim.

Bunlar, Auschwitz'de kültürlü olmanın belirgin dezavantajlarıydı. Peki avantajları da yok muydu? Bunu yadsırsam, talihimin yardımıyla aldığım ortalama (ve "eskimiş") lise kültürü ile üniversite kültürüne nankörlük etmiş olurum; Améry de yadsımış değildir. Kültür işe yarayabilirdi: Sık sık değil, her yerde değil, herkesin değil, arasıra, değerli bir taş gibi değerli bazı ender durumlarda işe yarıyordu ve kişi kendini yerden yükselmiş gibi hissediyordu; bu yükselme ne denli uzun ve ne denli yükseğe ise, o ölçüde insanın kendine zarar verecek şekilde tüm ağırlığıyla yeniden yere düşme tehlikesiyle.

Örneğin Améry, Dachau'da Maimonide üzerine araştırmalar yapan bir arkadaşından söz ediyor. Ancak, Améry'nin arkadaşı sağlıkevinde hastabakıcılık yapıyordu ve çok katı bir Lager olmasına karşın Dachau'da bir kitaplık vardı, oysa Auschwitz'de gazeteye göz atmak bile tehlikeli, benzeri işitilmemiş bir olaydı. Améry bir akşam işten dönüş yürüyüşünde; Polonya çamurunun ortasında Hölderlin'in daha önceleri kendisini çok etkilemiş olan bazı dizelerindeki şiirsel bildiriyi yeniden bulmaya kalkıştığını, ancak bunu başaramadığını anlatıyor: Dizeler oradaydı, sesleri duyuyordu, ancak artık bu dizeler ona hiçbir şey söylemiyordu; buna karşın bir başka zaman (tipik bir biçimde, revirde, günlük payının dışında bir tabak çorba içtikten, yani açlığını geçici bir süre bastırdıktan sonra), Joachim Ziemssen'i –Thomas Mann'ın *Tılsımlı Dağ* romanındaki ölüm derecesinde hasta, ancak işine son derece bağlı subayı– anımsayarak kendisinden geçecek kadar heyecanlanmıştı.

Benim açımdan, kültürün yararı olmuştur; her zaman değil, zaman zaman da belki dolambaçlı ve öngörülmemiş yollardan, ancak yararı olmuş, belki de hayatımı kurtarmıştır. Kırk yıl sonra *Se questo é un uomo*'nun *Ulysses Kantosu* adlı bölümü-

nü yeniden okuyorum: Bu bölümde anlatılanlar, gerçekliğini doğrulayabildiğim birkaç olaydan biridir (rahatlatıcı bir edimdir bu: Birinci bölümde belirttiğim gibi, aradan uzun bir süre geçince, kişi kendi belleğinden kuşkuya düşebilir), çünkü o zaman konuştuğum Jean Samuel kitapta sözü edilenler arasında hayatta kalmış çok az sayıdaki insandan biridir. Dostluğumuz sürdü, birçok kez görüştük, onun anıları benimkilerle uyum içinde: Konuşmayı anımsıyor, ancak deyim yerindeyse vurgusuz ya da vurguların yeri değişmiş olarak anımsıyor. O zamanlar Dante onu ilgilendirmiyordu; onu ilgilendiren bendim, yarım saatlik bir sürede, sırtımızda, çorba kazanını taşıdığımız tahta çubuklarla, ona saf ve kendini beğenmiş bir tavırla Dante'yi, anadilimi ve birbirine karışmış belli belirsiz okul anılarımı aktarmaya çalışan ben. Bununla birlikte, " 'non ne avevo alcuna' dizesinin devamını bilmek için bugünkü çorbamı verirdim" diye yazdığımda yalan söylemiyor ve abartmıyordum. Bugün basılı kâğıdın güvenli desteğiyle istediğim an ve karşılığında hiçbir şey vermeden yeniden anımsayabileceğim ve bu nedenle pek önemi yokmuş gibi görünen o anıları hiçlikten kurtarmak için gerçekten ekmeğimle çorbamı, yani kanımı verirdim.

O zaman ve orada çok önemliydiler. Geçmişle bağımı yeniden kurmama olanak sağlıyor, böylece geçmişi unutmaktan kurtarıp, kişiliğimi güçlendiriyorlardı. Günlük gereksinimlerin baskısı altındaki zihnimin hâlâ işlediği konusunda beni inandırıyorlardı. Beni kendi gözümde ve konuştuğum kişinin gözünde yüceltiyorlardı. Bana kısa süreli, ancak aptalca olmayan, hatta özgürleştirici, farklı bir dinlence sağlıyorlardı: Kısacası bu kendi kendimi bulmamın bir yoluydu. Ray Bradbury'nin *Fahrenheit 451*'ini okumuş ya da filmini izlemiş olanlar, kitapsız bir dünyada yaşamak zorunda bırakılmanın ne anlama geleceğini ve böyle bir dünyada kitaplarla ilgili anıların ne büyük bir değeri olacağını akıllarında canlandırabilmişlerdir. Benim için Lager aynı zamanda böyle bir deneyim olmuştur; "Ulysses"ten önce ve sonra İtalyan arkadaşlarımdan geçmişteki dünyamın şu ya da bu parçasını yeniden anımsamam için bana yardım etmelerini ısrarla istediğimi hatırlıyorum, çoğu zaman bu isteğimden pek bir şey elde edemiyor, hatta onların gözlerinde sıkıntı ve kuşku

görüyordum: Bu adamın Leopardi ve Avogadro sayısı ile derdi ne? Açlıktan aklını yitiriyor olmasın?

Kimyagerlik mesleğimin bana sağladığı yararları da unutmamalıyım. Pratik açıdan, olasılıkla beni gaz odası seçimlerinin en azından bazılarından kurtarmıştır: Sonradan konuyla ilgili okuduklarımdan (özellikle J. Borkin'in *The Crime and Punishment of IG-Farben* adlı kitabında: McMillan, Londra 1978) Auschwitz'e bağlı olmasına karşın, Monowitz Lagerinin IG-Farbenindustrie'nin mülkü olduğunu öğrendim, kısacası özel bir Lagerdi bu; görüş alanı Nazi liderlerinden biraz daha geniş olan Alman sanayiciler de uzmanların yerinin kolaylıkla doldurulamadığının farkına varmışlardı, kimya sınavını geçtikten sonra ben de bu uzmanlar arasında yer alıyordum. Ancak burada, bu ayrıcalıklı durumdan ya da kapalı bir mekânda, fiziksel yorgunluk ve dayak atmaya hazır Kapo'lar olmaksızın çalışmanın belirgin yararlarından söz etmek değil amacım: Başka bir yarardan söz ediyorum. Bilim adamlarını ve daha çok teknisyenleri entelektüeller sınıfının dışında bırakan Améry'nin kesinlemesine "kendi kişisel deneyimime dayanarak" karşı çıkabileceğime inanıyorum: Améry için entelektüeller yalnızca edebiyat ve felsefe alanında toplanmıştır. Kendisini "eğitimsiz adam" olarak tanımlayan Leonarda da Vinci entelektüel değil miydi?

Pratik kavramlardan oluşan bir bilgi dağarcığının yanı sıra, üniversite öğrenimimden kimya ile ona yakın bilim dallarından sınırları kötü çizilmiş, ancak daha geniş uygulamaları olan bir zihinsel alışkanlıklar birikimi edinmiş, Lagere bu birikimle gelmiştim. Ben belli bir tarzda etki yaparsam, elimdeki madde, konuştuğum kişi nasıl tepki verecektir? Neden bu madde, bu erkek ya da bu kadın belli bir tutum ortaya koyuyor, o tutuma son veriyor, onu değiştiriyor? Bir dakika, bir gün ya da bir ay içinde çevremde neler olacağını önceden bilebilir miyim? Eğer bilebilirsem, önemli belirtiler hangileri, göz ardı edilecek olanları hangileridir? Darbeyi tahmin edebilir, nereden geleceğini bilebilir miyim? Bu darbeyi engelleyip, ondan kaçabilir miyim?

Ancak her şeyden önce ve daha belirgin olarak mesleğimden, farklı biçimlerde değerlendirilebilecek ve isteğe göre insanca ya da insanlık dışı olarak tanımlanabilecek bir alışkanlık

ediṇdim: Şu ya da bu koşulun karşıma çıkardığı insanlara asla kayıtsız kalmamak. Onlar birer insandır, ancak aynı zamanda, tanınması, çözümlenmesi ve ölçülmesi gereken "örnekler"dir, kapalı zarf içindeki örneklerdir. Doğrusu, Auschwitz'in karşıma çıkardığı örnekler çok sayıda, değişik ve tuhaftı; arkadaşlardan, tarafsızlardan ve düşmanlardan oluşuyor, her durumda ilgimi çekecek bir grup meydana getiriyorlardı. Bazıları o zamanlar ve daha sonra bu ilgimi mesafeli bir ilgi olarak değerlendirdiler. Bu ilgi hiç kuşkusuz bir parçamın canlı kalmasına katkıda bulundu ve daha sonra düşünmek ve kitap yazmak için bana malzeme sağladı. Daha önce söylediğim gibi, kamptayken entelektüel olup olmadığımı bilmiyordum. Belki de baskı azaldığında kendini gösteren bir entelektüellikti bu; eğer daha sonra entelektüel olduysam, yaşadığım deneyimin bana belli bir yardımı olmuştur. Biliyorum, bu "natüralist" tutum ne yalnızca ne de zorunlu olarak kimyadan geliyor, ancak benim açımdan kimyadan geldi. Öte yandan, şunu belirtmem sinik bir tavır olarak görülmesin: Lidia Rolfi ve hayatta kalan birçok başka "talihli" gibi benim için de Lager bir üniversite olmuştur; Lager bize çevremize bakmamızı ve insanları ölçmemizi öğretti.

Bu açıdan, dünyayı kavrayışım, görüşlerini tartıştığım dostum Améry'nin kavrayışından farklı ve onu tamamlayıcı olmuştur. Onun yazılarında farklı bir ilgi kendini gösteriyor: Avrupa'yı sarmış olan ve dünyayı tehdit eden (hâlâ etmekte olan) hastalığa karşı siyasal savaşıma yönelik ilgi; Auschwitz'de varolmayan Tin'in felsefecisinin ilgisi; tarihin güçleri kendisinden vatanını ve kimliğini almış olan zayıf düşmüş bilgenin ilgisi. Gerçekten de onun bakışı yukarıya dönüktü; ender olarak Lagerin çoğunluğunu oluşturan kitle üzerinde, Lagerin zihni ölmekte ya da ölmüş olan tipik kişisi "Müslüman" üzerinde, tükenmiş insan üzerinde durmaktadır.

Şu halde, ancak bazı marjinal durumlarda ve kısa sürelerle de olsa kültür işe yarayabiliyordu; birkaç saatlik süreyi güzelleştirebiliyor, bir arkadaşla kısa bir ilişki kurmayı, aklı canlı ve sağlıklı tutmayı sağlayabiliyordu. Tabii, yönünü bulmak ve olanları anlamak açısından yararı yoktu: Bu noktada bir yabancı olarak benim deneyimim Alman Améry'nin deneyimi ile çakışıyor. Akıl, sanat, şiir, bunların yasaklanmış olduğu yeri çöz-

meye yardımcı olmuyor. Korkuyla sıkıntıdan oluşan kampın günlük yaşamı içinde, tıpkı insanın evini ve ailesini unutmayı öğrenmesinin sağlıklı olması gibi, aklı, sanatı, şiiri unutmak sağlıklı bir şeydi; kimsenin becerebileceği kesin bir unutuştan değil, kalabalık yapan ve günlük yaşamda yararı olmayan malzemenin belleğin çatı katına itilmesinden söz ediyorum.

Aydınlara oranla eğitimsiz insanlar bunu daha kolay gerçekleştirebilirler. Lagerin ilk bilgece sözü "anlamaya çalışma"ya onlar daha önce uyum sağlıyorlardı; öteki Lagerlerden gelen birçok tutuklu ya da Améry gibi tarihi, mantığı ve ahlakı bilen, üstelik tutukluluğu ve işkenceyi yaşamış olan kişiler için de anlamaya çalışmak, orada, içinde bulunulan yerde yararsız bir çabaydı: Açlığa ve yorgunluğa karşı verilen günlük savaşımda kullanmanın daha yararlı olacağı bir enerjinin boşa harcanmasıydı. Mantık ile ahlak, mantıksız ve ahlak dışı bir gerçekliği kabul etmeyi engelliyordu: Bu, genel olarak aydın insanı hızla umutsuzluğa götüren bir gerçekliğin yadsınması ile sonuçlanıyordu; ancak insan-hayvan çok değişik tutumları kendinde barındırabilir, kültürü bir yana atıp, kendilerini basitleştiren, barbarlaştıran ve yaşamda kalan kültürlü insanlar –özellikle gençler– gördüm ve yazılarımda anlattım.

Kendi kendisine soru sormamaya alışmış basit insan, kendisine niçin sorusunu sormanın neden olduğu yararsız eziyetten korunuyordu; ayrıca, genellikle uyum sağlamasını kolaylaştıran bir mesleği ya da el uğraşı oluyordu. Lagerden Lagere ve bir andan ötekine değişiklik gösterdiğinden, bunların tam bir listesini vermek güçtür. İlginç bir noktayı aktarmak istiyorum: Auschwitz'de, 1944 yılının Aralık ayında, Rusların kapılara dayandığı, günlük bombardımanlar ile su borularını çatlatan dondurucu soğuğun sürdüğü bir sırada, bir *Buchhalter-Kommando*, yani bir Muhasebeciler Takımı kuruldu: *Se questo é un uomo*'nun üçüncü bölümünde sözünü ettiğim Steinlauf da takıma çağrılmıştı, ancak bu onu ölümden kurtarmaya yetmedi. Bir yanlış anlamaya yol açmamak için şunu belirtmemiz gerekiyor: Bu, Üçüncü Reich'ın çöküş dönemindeki genel çılgınlık çerçevesinde düşünülmesi gereken bir uç durumdu; buna karşın, terzilerin, kunduracıların, tamircilerin, duvar ustalarının iyi bir yer bulmaları normal ve anlaşılabilir bir şeydi; hatta bunların sayısı

çok azdı, bu yüzden Monowitz'de on sekiz yaşından küçük tutuklular için bir duvarcılık sanatı okulu kurulmuştu (tabii hümanist amaçlarla değil.)

Améry, filozofun da, kabul etme noktasına ulaşabildiğini belirtiyor, ancak çok daha uzun bir yoldan geçerek. Filozof, son derece vahşi bir gerçeği iyi diye görmesini engelleyen sağduyu engelini aşabiliyordu; sonunda, canavarca bir dünyada yaşayarak, canavarların varolduğunu ve Descartes mantığının yanı sıra SS mantığının bulunduğunu kabul edebiliyordu:

> Daha güçlü oldukları şeklindeki yadsınması olanaksız gerçeğe dayanarak, ya onu yok etme amacını taşıyanlar haklı idiyse? Bu yolla, entelektüelin temel ruhsal hoşgörüsü ve yöntemsel kuşkusu, bir tür kendini yok etme etkenine dönüşüyordu. Evet, SS'ler yaptıklarını elbette yapabilirlerdi: Doğal hukuk diye bir şey yoktur ve ahlaki kategoriler moda akımları gibi doğar ve ölürler. Yahudilerle siyasal karşıtları ölüme gönderen bir Almanya vardı, çünkü yalnızca bu yolla kendini gerçekleştirebileceğini düşünüyordu. Öyleyse? Yunan uygarlığı da kölelik üzerine kurulmuştu ve Atinalı bir ordu tıpkı Ukrayna'daki SS'ler gibi Melos'da karargâh kurmuştu. Tarih ışığının geçmişi aydınlatabildiği noktalara kadar, inanılmaz sayılarda insan kurban edilmişti, bununla birlikte insanoğlunun sürekli ilerleme gösterdiği düşüncesi on dokuzuncu yüzyılda doğmuş saflıktan başka bir şey değildi. Kapo'ların adım uydurmak için verdikleri "Links, zwei, drei, vier" komutu da gündelik alışkanlıklardan biriydi. Dehşetin karşısında, karşı koymak mümkün değildi: Appia Yolunun kenarında çarmıha gerilmiş kölelerin oluşturduğu iki çit vardı ve Birkenau'da yakılmış insan bedenlerinin iç bulandırıcı kokusu yayılıyordu çevreye. Lagerde entelektüel artık Crassus'un değil, Spartakus'un tarafında yer alıyordu: İşte olanlar.

Geçmişin içsel olarak barındırdığı bu dehşete teslim olma, bilgili insanı entelektüellikten vazgeçmeye götürebiliyor ve ona aynı zamanda eğitimsiz yoldaşının savunma silahlarını sağlayabiliyordu: "Hep böyle olagelmiş, hep böyle olacak". Belki tarih konusundaki bilgisizliğim beni bu dönüşümden kurtarmıştır; ayrıca, Améry'nin haklı olarak değindiği bir başka tehlikeyle de karşı karşıya değildim: Doğası gereği entelektüel (ben, Alman

entelektüeli diye eklemek istiyorum) iktidarın suç ortağı olma, dolayısıyla onu onaylama eğilimindedir. Hegel'in izinden gitme, Devleti, herhangi bir devleti tanrılaştırma eğilimindedir: Yalnızca varolduğu gerçeği, devletin varlığını haklı çıkarmaktadır. Hitler Almanya'sının gazetelerindeki haberler bu eğilimi doğruluyor: Bu eğilime üstelik onaylayarak Sartre'ın ustası filozof Heidegger, Nobel ödüllü fizikçi Stark, Almanya'da en üst düzeydeki Katolik yetkili olan Kardinal Faulhaber ve çok sayıda başkaları boyun eğmiştir.

Agnostik entelektüelin bu gizli eğiliminin yanında, Améry biz tüm eski tutukluların gözlediği bir şeyi gözlüyor: Agnostik olmayanlar, nasyonal sosyalizm dışında herhangi bir inanca inananlar (bu ayrım boşuna değildir: Lagerlerde öteki siyasal tutuklular gibi, taşıdıkları kırmızı üçgenle ayırt edilen inanmış Naziler de vardı, bunlar ideolojik ayrılıktan ya da kişisel nedenler yüzünden gözden düşmüştü. Kimse onlardan hoşlanmıyordu), İktidarın baştan çıkarıcılığına karşı daha iyi dayanmışlardı; sonuçta Lager deneyimine de daha iyi dayanmışlar, sayısal olarak çok daha fazlası hayatta kalmıştır.

Améry gibi ben de Lagere, inançsız birisi olarak girdim ve inançsız birisi olarak özgürlüğe kavuşup, bugüne dek öyle yaşadım; tam tersine, Lager deneyimi, onun korkunç adaletsizliği, inançsızlığımı pekiştirdi. Herhangi bir ilahi takdiri ya da aşkın adaleti kavramamı engelledi, bugün de engelliyor: Neden ölmek üzere olan insanlar hayvan vagonlarında taşınmıştı? Neden çocuklar gaz odalarında öldürülmüştü? Ancak (gene bir tek kez) teslim olmanın, duada bir sığınak aramanın çekiciliğine kapıldığımı itiraf etmeliyim. Bu, 1944 yılının Ekim ayında, ölümün açıkça yakın olduğunu algıladığım tek anda olmuştur: Elimde bana ait kartla, çıplak arkadaşların arasına sıkışmış, kendim de çıplak, bir bakışta ya hemen gaz odasına gönderilmem gerektiğine ya da henüz çalışacak kadar güçlü olduğuma karar verecek "komisyon"un önünden geçmeyi beklediğim an. Bir an için yardım ve sığınak isteme gereksinimini duydum; sonra yansızlık, duyduğum kaygıya üstün geldi; maçın sonunda ya da maçı kaybetmek üzereyken, oyunun kurallarını değiştiremezsin. O durumda dua etmek saçma olmakla kalmayacak (hangi hakkı arayabilirdim? Ve kimden?), aynı zamanda bir küfür, bir müs-

tehcenlik, inançsız bir kişinin olamayacağı denli inançsızlık olacaktı. Dua etme isteğini silip attım: Aksi takdirde, hayatta kalmam durumunda bundan utanç duyacağımı biliyordum.

Yalnızca seçimlerin ya da hava bombardımanlarının gerçekleştiği önemli anlarda değil, aynı zamanda günlük yaşamın çarkı içinde de inançlılar daha iyi yaşıyordu: İkimiz de, Améry de ben de bunu gözledik. İnançlarının dinsel ya da siyasal olması hiç önemli değildi. Katolik ya da reformist rahiplerin, değişik mezheplerin liderlerinin, militan Siyonistlerin, Marksizmin ilk ya da evrimleşmiş biçimine inananların, Yehova şahitlerinin ortak noktaları, inançlarının kurtarıcı gücüydü. Onların dünyası bizimkinden daha genişti, zamanda ve mekânda daha uzak noktalara ulaşıyordu, her şeyin ötesinde daha anlaşılır bir dünyaydı: Ellerinde bir anahtar ve bir dayanak noktası, kendini feda etmenin anlamlı olabileceği uzun bir gelecek, adaletin ve yoksulluğun galip geleceği gökyüzü ya da yeryüzünde bir yerleri vardı: Moskova ya da Semavi Kudüs ya da yeryüzündeki Kudüs. Onların açlığı bizim açlığımızdan farklıydı; ilahi bir çezaydı, bir kefaretti, bir adaktı ya da kapitalist kokuşmuşluğun ürünüydü. Kendilerindeki ve çevrelerindeki acı, anlamı çözülebilir bir şeydi ve bu nedenle umutsuzluğa yol açmıyordu. Bize acıyarak, zaman zaman da küçümseyerek bakıyor, bizi kendi inançlarına inandırmaya çalışıyorlardı. Ama laik bir insan, yalnızca karşısına çıktığı için, "âna özgü" bir inancı anında nasıl oluşturabilir ya da benimseyebilir?

Ölmek üzere olanların, ölülerin, hastalıklı bir rüzgârın ve kirlenmiş bir karın oluşturduğu yoksul manzaranın zemini üzerinde, özgürlüğümüzü izleyen o çok yoğun ve kendimizi çarpılmış hissettiğimiz günlerde, Ruslar özgür bir insan olarak yeni yaşamımda ilk kez tıraş olmam için beni berbere gönderdiler. Berber eski bir siyasal tutuklu, "ceinture"den bir Fransız işçisiydi; hemen birbirimize kanımız kaynadı ve ben öylesine olanaksız görülen kurtuluşumuzla ilgili sıradan birkaç yorumda bulundum: Giyotinin bulunduğu zemin üzerinde özgürlüğüne kavuşmuş, ölüme mahkûm kişilerdik değil mi? Berber ağzı açık bana baktı ve daha sonra hayretle şunları haykırdı: "... mais Josef était là!" ("... Ama Josef oradaydı ya!") Josef mi? Stalin'i kastettiğini anlamam için biraz zaman geçmesi gerekti. O mu, o

hiçbir zaman umutsuzluğa düşmemişti. Stalin onun kalesiydi, kutsal kitaptaki ilahilerde ezgisi söylenen Kaya'ydı.

Bir yanlış anlamayı önlemek amacıyla, aydınlarla aydın olmayanlar arasındaki sınır çizgisinin inançlılarla inançsızlar arasındaki sınır çizgisiyle çakışmadığını belirtmeliyim; aksine, o çizgiyi dik bir açıyla kesiyor, yeterince iyi tanımlanmış dört daire dilimi oluşturuyordu: İnançlı aydınlar, laik aydınlar, inançlı aydın olmayanlar, laik aydın olmayanlar; belki zamanında aydın ya da inançlı olmuş olan, ancak artık kendilerine soru sormayan ve onlara soru sormanın yararsız ve acımasızca olacağı, yarı canlı yarı ölü kimselerin oluşturduğu gri, uçsuz bucaksız deniz üzerinde uç gösteren girintili çıkıntılı ve renkli dört küçük ada.

Entelektüel, diyor Améry (ben daha kesin olarak söylemek istiyorum: *Genç* entelektüel, ben de o da yakalanıp, tutuklandığımızda öyleydik), okumalarından kokusuz, süslü, yazınsal bir ölüm imgesi edinmiştir. Burada, Goethe'nin "Biraz daha ışık!"ına, *Venedik'te Ölüm*'e ve Tristan'a göndermelerle yazan bir Alman filologun gözlemlerini "İtalyanca'ya" çeviriyorum. Bizde, İtalya'da, ölüm "sevgi ve ölüm" kavram çiftinin ikinci terimidir; Laura, Ermengarda ve Clorinda'nın uğradığı zarif dönüşümdür; askerin savaştaki özverisidir ("Vatan için ölen, yeterince yaşamış demektir"); "Güzel bir ölüm tüm yaşamı onurlandırır" deyişidir. Savunmaya, kötü ruhları kovmaya yönelik formüllerden oluşan bu sınırsız arşiv, Auschwitz'de (ya da bugün herhangi bir hastanede) kısa ömürlüydü: *Auschwitz'de Ölüm* sıradan, bürokratik, günlük bir şeydi. Üzerine yorum yapılmıyor, "gözyaşlarıyla teselli" edilmiyordu. Ölüm karşısında, ölüm alışkanlığı karşısında, kültür ile kültürsüzlük arasındaki sınır yok oluyordu. Améry, zaten kaçınılmaz bir gerçek olan "*eğer ölürsem*..."in değil, "*nasıl* ölürüm?"ün düşünüldüğünü belirtiyor:

> Gaz odalarındaki zehrin etkisini göstermesi için geçmesi gereken süre tartışılıyordu. Fenol enjeksiyonu yoluyla ölümün verdiği acı ile ilgili düşünceler ileri sürülüyordu. Kafatasına bir darbe yiyerek ölmek mi, yoksa revirde bedensel bitkinlik sonucu ölmek mi daha iyiydi?

Bu noktada benim deneyimim ve anılarım Améry'ninkilerden ayrılıyor. Belki ondan daha genç, belki daha bilgisiz, belki bu etkiyi onun kadar yaşamamış ya da ondan daha bilinçsiz olduğumdan, ölüme ayıracak hemen hiç vaktim olmadı; düşüneceğim başka şeyler vardı: Bir parça ekmek bulmak, kıyıcı çalışmadan kaçınmak, ayakkabılarımı yamamak, bir süpürge çalmak, çevremdeki göstergeleri ve yüzleri yorumlamak gibi. Yaşam derdi ölüme karşı en iyi savunmadır: Yalnızca Lagerlerde değil.

VII.
STEREOTİPLER[1]

Tutukluluğu yaşamış olanlar (ve çok daha genel olarak, ağır deneyimlerden geçmiş tüm insanlar), belirgin iki sınıfa ayrılır (bu ikisi arasında yer alan farklı tutumlara pek rastlanmaz): Susanlar ile anlatanlar. Her iki tarafın da geçerli nedenleri vardır: Kolaylık olsun diye "utanç" adını verdiğim duyguyu daha derinden duyanlar, kendilerini kendileriyle barışık hissetmeyenler ya da yaraları henüz kapanmamış olanlar susar. Ötekiler, farklı dürtülerin etkisiyle konuşur, çoğu zaman çok konuşur. Konuşurlar, çünkü farklı bilinç düzeylerinde, (artık uzakta kalmış olsa da) tutukluluklarında yaşamlarının merkezini, iyi ve kötü yönleriyle tüm yaşamlarına damgasını vurmuş olayı görürler. Konuşurlar, çünkü tüm yeryüzünü ve yüzyılı ilgilendirecek bir sürece tanıklık ettiklerini bilirler. Konuşurlar, çünkü (Yidişce bir deyişte söylendiği gibi) "Geçmişte kalan dertleri anlatmak güzeldir"; Francesca, Dante'ye "Yoksunlukta / mutlu zamanları hatırlamaktan / daha büyük bir acı" olmadığını söyler, ancak savaştan geri dönen herkesin bildiği gibi bunun tersi de doğrudur: Sıcak bir yerde, yemekle şarabın önünde oturup, insanın kendisine ve başkalarına yorgunluğu, soğuğu, açlığı anımsatması güzeldir: Phaiak'lar kralının sarayındaki görkemli sofra karşısında Odysseus da bir an önce olanları anlatma arzusuna karşı koyamaz. Konuşanlar, belki abartarak, "övüngen askerler" gibi konuşur, korkuyu, cesareti, kurnazlıkları, hakaretleri, yenilgilerle birkaç utkuyu anlatırlar: Böyle yapmakla, kendilerini "başkaları"ndan ayırır, bir topluluğa ait olmakla kimliklerini pekiştirir ve onurlarının arttığını hissederler.

Ancak, aynı zamanda konuşmaya davet edildikleri için de konuşurlar, daha doğrusu konuşuruz (birinci tekil şahısı kulla-

[1] Beylik, basmakalıp, klişe. (Yay.)

ıabilirim: Çünkü ben de suskunlar arasında yer almıyorum). Yıllar önce Norberto Bobbio, Nazi yok etme kamplarının "insanlık tarihinde, belki de yinelenmesi olanaksız olaylardan *biri* değil, bu tarihin en canavarca *olayı*" olduğunu yazmıştı. Ötekiler, dinleyiciler, arkadaşlar, çocuklar, okurlar, hatta yabancılar da, öfkenin ve acımanın ötesinde bunu seziyorlar; bizim yaşadığımız deneyimin biricikliğini anlıyor ya da en azından anlamaya çaba gösteriyorlar. Bu nedenle, bizi, onları aydınlatmaya teşvik ediyor, bize sorular soruyor, kimi zaman zor durumda bırakıyorlar: Kimilerini yanıtlamak kolay değil, çünkü biz tarihçi ya da filozof değil, tanığız; kaldı ki, insanlarla ilgili olayların tarihinin katı mantıksal şemalara uyduğu söylenemez. Her önemli olayın tek bir nedenden kaynaklandığı öne sürülemez: Basite indirgeme yalnızca ders kitaplarında yararlıdır; nedenler çok sayıda, iç içe geçmiş, tanınamaz nitelikte olabilir, hatta varolmayabilir. Bugüne dek hiçbir tarihçi ya da bilgi kuramcı insanlık tarihinin belirlenimci bir süreç olduğunu kanıtlamış değildir.

Bize sorulan sorular arasında hiç eksik olmayan bir tanesi var; hatta, yıllar geçtikçe bu soru hep daha ısrarlı olarak ve hep daha az gizlenmiş bir suçlama ile dile getiriliyor. Tek bir sorudan çok, bir dizi soru söz konusu. Neden kaçmadınız? Neden başkaldırmadınız? Neden "ilk" tutuklamaya karşı koymadınız? Hep soruldukları ve zamanla sayıları arttığı için bu soruları ele almak gerekiyor.

Bu sorulara verilecek ilk yanıt ile bu yanıtın yorumu, iyimser bir yanıt ile yorumdur. Özgürlüğün hiç bilinmediği ülkeler vardır, çünkü insanın doğal olarak özgürlüğe duyduğu gereksinim, soğuğa, açlığa, hastalıklara, parazitlere, hayvanların ve insanların saldırılarına direnme gibi öteki daha acil gereksinimlerden sonra gelir. Ancak, temel gereksinimlerin karşılandığı ülkelerde bugünün gençleri özgürlüğü hiçbir durumda vazgeçilmemesi gereken bir değer olarak görüyorlar; özgürlüksüz yaşamak olanaksızdır, bu doğal ve açıkça ortada olan bir haktır, üstelik tıpkı sağlık gibi, solunan hava gibi bir bedeli de yoktur. Doğuştan kazanılan bu hakkın yadsındığı yerler ve zamanlar uzak ve yabancı geliyor gençlere. Bu nedenle, onlar açısından tutukluluk düşüncesi, kaçış ve başkaldırı düşüncesi ile bağlantılı görülüyor. Tutuklunun durumu haksız, anormal bir durum gibi, kısa-

cası, kaçış ya da başkaldırıyla iyileştirilmesi gereken bir hastalık gibi algılanıyor. Üstelik, ahlaki gereklilik olarak kaçma kavramının sağlam kökleri vardır: Birçok ülkenin askeri yasalarına göre, savaş tutuklusu, savaştaki yerini yeniden alması için bir biçimde serbest bırakılmak üzere tutuklanır ve Lahey Konvansiyonu uyarınca kaçma girişimlerinin cezalandırılmaması gerekir. Genel olarak insanların vicdanında, kaçış tutukluluk utancını ortadan kaldırıp, yok eder.

Şunu da belirtelim: Stalin döneminin Sovyetler Birliği'nde yasa değilse de uygulama farklı ve çok daha sertti; yeniden ülkesine dönen Sovyet savaş tutuklusu için ne bir sağaltım ne de bağışlanma söz konusuydu, tutuklu kaçmayı başarmış, savaşan orduya katılmış olsa bile, geri döndürülemez bir biçimde suçlu sayılıyordu. Teslim olmaktansa ölümü yeğlemiş olması gerekirdi, üstelik (birkaç saatliğine bile olsa) düşmanın eline geçtiğinden, otomatik olarak düşmanla işbirliği yaptığı kuşkusu doğuyordu. Tedbirsizlik edip vatanına geri dönerse, Sibirya'ya sürülüyor ya da öldürülüyordu: Cephede Almanlar tarafından yakalanmış, işgal altındaki topraklara götürülmüş ve kaçıp İtalya'da, Fransa'da ya da Rusya'nın geri bölgelerinde Almanlara karşı savaşan partizan çetelerle birleşmiş olan birçok asker bile aynı yazgıyı paylaşmak durumundaydı. Japonya'da da savaş sırasında tutsak düşen askerler aşırı derecede küçümseniyordu: Bu kişilere, Japonlara tutsak düşen müttefik askerlerine uygulanan çok katı davranış uygulanıyordu. Onlar yalnızca düşman değil, tutsak düşerek değeri beş paralık olmuş alçak düşmanlardı.

Bir de şu var: Ahlaki gereklilik olarak ve kötülüğün zorunlu sonucu olarak kaçma kavramı, romantik edebiyat (Monte Kristo Kontu!) ve popüler edebiyat (*Kelebek* romanının elde ettiği olağanüstü başarıyı düşünün) tarafından sürekli olarak vurgulanmaktadır. Sinema dünyasında, haksız yere (hatta hak ederek) hapse atılan kahraman her zaman olumlu bir kişidir, pek olası görünmeyen koşullarda bile hep kaçmayı dener ve bu girişim değişmez bir biçimde başarıyla ödüllendirilir. Unutulan binlerce film arasında akılda kalanlar *Ben Bir Kaçağım* ve *Kasırga* filmleri. Tipik tutuklu, umutsuzluktan kaynaklanan güç ve gerekliliğin keskinleştirdiği beceriyle engellerin üzerine atılan, bunları aşan ya da paramparça eden, bedensel ve zihinsel bütün-

lüğünü koruyan, fiziksel ve ahlaki gücünün doruğunda bir insan olarak görülür.

Doğruyu söylemek gerekirse, bu şematik tutukluluk ve kaçış imgesi, tecrit kamplarındaki duruma çok az benzemektedir. Tutuklu terimini en geniş anlamıyla anlamak kaydıyla (yani herkesçe bilinen adıyla yok etme kamplarının yanı sıra, askeri tutuklu ve esirlerin bulunduğu çok sayıdaki kampı da dahil ederek), Almanya'da kölelik durumunda olan, yorgunluktan bitkin düşmüş, aşağılanmış, yetersiz beslenmiş, kötü giyimli, bakımsız, anayurtlarıyla bağlantıları kesilmiş milyonlarca yabancı vardı. Bunlar beden ve zihin bütünlüğünü koruyan "tipik tutuklular" değildi, tam tersine moral çöküntüsü içindeydiler ve güçlerini yitirmişlerdi. Müttefik savaş tutuklularını (Amerikalılar ile Britanya Commonwealth'ine ait askerler) bunlardan ayrıksı tutmak gerekir, onlar uluslararası Kızıl Haç aracılığıyla yiyecek ve giysi alıyorlar, iyi bir askeri idman görüyorlardı, güçlü dürtülere ve sağlam bir kitle ruhuna sahiptiler, ayrıca başka bir yerde sözünü ettiğim "gri kuşak"ın söz konusu olmadığı, yeterince sağlam bir iç hiyerarşileri vardı; çok ayrıksı durumlar dışında birbirlerine güvenebiliyor, üstelik tutsak düşseler bile kendilerine uluslararası antlaşmalara göre davranılacağını biliyorlardı. Gerçekten de, onlar arasında birçok kaçma girişimi oldu ve bunlardan bazıları başarıyla sonuçlandı.

Ötekilerin, Nazi dünyası paryalarının (bunlar arasına, ırksal açıdan Yahudilerden pek az üstte görülen Çingeneler ile askeri ve sivil Sovyet tutsakları da katmak gerekir), durumu çok farklıydı. Onlar için kaçmak zor ve son derece tehlikeliydi: Moral çöküntü içinde olmalarının ötesinde, açlıktan ve çektirilen eziyetlerden zayıf düşmüşlerdi; yük hayvanlarından daha değersiz görülüyor ve böyle görüldüklerini hissediyorlardı. Saçları kazınmıştı, üzerlerinde hemen tanınabilecek pis giysilerle ayaklarında hızlı ve sessiz adım atmayı engelleyen tahta ayakkabılar vardı. Yabancı iseler, çevrede tanıdıkları ve olası sığınakları yoktu; Alman iseler, her yerde hafiyelik yapan gizli polis tarafından dikkatlice gözlendiklerini, fişlendiklerini ve yurttaşlarından pek azının onları saklamak için özgürlüklerini ve yaşamlarını tehlikeye atacağını biliyorlardı.

Sayıları tüm öteki grupları aşan Yahudilerin özel durumu en trajik olanıydı. Dikenli telleri ve elektrik verilmiş demir parmaklığı aşmayı, kol gezen güvenlik güçlerinden nöbetçi kulelerinde makineli tüfekle silahlandırılmış nöbetçilerin gözetiminden, insanları yakalamak üzere eğitilmiş köpeklerden kaçmayı başardıklarını kabul etsek bile, nereye gidebilirlerdi? Kimden evlerinde kalmayı isteyebilirlerdi? Dünyanın dışında, havada kalmış kadınlarla erkeklerdi onlar. Artık ne bir yurtları vardı (başlangıçtaki yurttaşlıklarından yoksun bırakılmışlardı), ne de tam vatandaşlık hakkından yararlanan yurttaşları lehine el konmuş olan evleri. Birkaç istisna dışında artık aileleri yoktu; akrabalarından yaşayan biri varsa onu nerede bulabileceklerini ya da polisin akrabalarını izlemesine yol açmaksızın mektubu nereye yazacaklarını bilmiyorlardı. Goebbels ile Streicher'in Yahudi karşıtı propagandası meyvesini vermişti: Almanların büyük bir bölümü, özellikle de gençler Yahudilerden nefret ediyor, onları değersiz görüyor ve halkın düşmanı sayıyorlardı; çok az sayıdaki birkaç kahramanca istisna dışında ötekiler, Gestapo korkusundan dolayı herhangi bir yardımdan kaçınıyorlardı. Bir Yahudiyi evine alan ya da yalnızca yardım eden kişi korkunç cezalar tehlikesini üstlenmiş oluyordu: Bu noktada adil olmak açısından şunu anımsamak gerekir: Cesur, merhametli ve özellikle yıllarca sessiz kalabilecek denli zeki yurttaşların sayesinde, birkaç bin Yahudi tüm Hitler dönemi boyunca Almanya ve Polonya'da manastırlarda, bodrumlarda, tavanaralarında saklanarak hayatta kalmıştır.

Ayrıca, bütün Lagerlerde tek bir tutuklunun firarı bile, görevli tutuklulardan işini kaybetme durumuyla karşı karşıya kalan kampın komutanına kadar tüm gözetleme personelinin çok ciddi bir hatası olarak görülüyordu. Nazi mantığıyla bu katlanılması olanaksız bir olaydı: Bir kölenin firarı –özellikle "daha az biyolojik değeri olan" ırklara ait biriyse bu– simgesel değerle yüklü bir olay olarak görülüyordu. Böyle bir şey, tanımı gereği yenik olan kişinin zaferi, efsanenin parçalanması anlamına gelecekti; aynı zamanda daha gerçekçi açıdan nesnel bir zarar söz konusuydu, çünkü her tutuklu dünyanın bilmemesi gereken şeyleri görmüştü. Dolayısıyla, yoklamada bir tutuklu eksik çıktığı zaman (çok ender rastlanan bir şey değildi bu: Çoğunlukla

basit bir sayım hatasından ya da bitap düşüp bayılan bir tutuklu-dan kaynaklanıyordu) kıyamet kopuyordu. Bütün kamp alarm durumuna geçiriliyordu; gözetimle görevli SS'lerin yanı sıra kol gezen Gestapo askerleri devreye giriyordu; Lager, şantiyeler, çiftlik evleri, çevredeki evler araştırılıyordu. Kampın komutanının isteğine bağlı olarak acil durum önlemleri alınıyor, kaçan kişinin yurttaşları, bilinen arkadaşları ya da yakınında yatanlar işkence altında sorgulanıyor ve daha sonra öldürülüyordu; gerçekten de kaçış güç bir girişimdi ve kaçan kişinin suç ortaklarının olmaması ya da hiç kimsenin hazırlıkların farkına varmaması olası değildi. Baraka arkadaşları ya da kimi zaman kamptaki bütün tutuklular kaçan kişi ölü ya da canlı ele geçirilene kadar, zaman sınırı olmaksızın, bazen günlerce kar, yağmur ya da yakıcı güneş altında yoklama meydanında ayakta tutuluyordu. Kaçağın izi bulunmuş ve yakalanmışsa, değişmez bir biçimde herkesin önünde idam edilerek cezalandırılıyordu, ama bundan önce, duruma göre değişen, ancak her zaman SS'lerin zulümlerini sınırsızca sergiledikleri inanılmaz acımasızlıkta bir tören yapılıyordu.

Kaçmanın ne denli umutsuz bir girişim olduğunu göstermek için (ancak yalnız bu amaçla değil), burada Mala Zimetbaum'un kaçma girişimini anımsatacağım; gerçekten de, bu olayın anısının kalmasını istiyorum. Mala'nın yalnızca kadınlardan oluşan Auschwitz-Birkenau kampından kaçışı birçok kişi tarafından anlatılmış olmakla birlikte, olayın ayrıntılarıyla ilgili söylenenler birbirini tutmaktadır. Mala, Belçika'da tutuklanan ve çok sayıda dil bilen genç bir Polonyalı Yahudiydi, bu yüzden dilmaçlık ve emirerliği yapıyordu, görevi dolayısıyla belli bir dolaşma özgürlüğü vardı. Cömert ve cesurdu; birçok arkadaşına yardım etmişti ve herkes tarafından seviliyordu. 1944 yazında Polonyalı bir siyasal tutuklu olan Edek'le kaçmaya karar verdi. Yalnızca özgürlüklerine yeniden kavuşmayı değil, Birkenau'daki günlük kıyımı dünyaya anlatmayı amaçlıyorlardı. Kadın SS subaylarından birine rüşvet verip, iki üniforma sağlamayı başardılar. Subay kılığında kamptan çıkıp, Slovak sınırına kadar ulaştılar; burada asker kaçağı olduklarından şüphelenen gümrük memurları tarafından durdurulup, polise teslim edildiler. Kim oldukları hemen anlaşıldı ve Birkenau'ya geri getirildi-

ler. Edek hemen idam edildi, ancak kampın alışılmış töreni uyarınca kararın okunması törenini beklemek istemedi: İpi boynuna geçirip, kendini iskemleden aşağı bıraktı.

Mala da kendi ölümünü kendi belirlemeye kararlıydı. Bir hücrede beklerken bir arkadaşı ona yaklaşıp "Nasılsın, Mala?" diye sorma olanağını bulmuş, Mala "Ben her zaman iyiyim" yanıtını vermişti. Üzerinde bir ustura bıçağı saklamayı başarmıştı. Darağacında bir bileğinin damarlarını kesti. Cellâtlık görevini üstlenen SS subayı bıçağı elinden almaya çalıştı, Mala ise kampın bütün kadın mahkûmları önünde subayın suratına kanlı eliyle bir tokat attı. Hemen öteki milisler öfkeyle yardıma koştular: Bir tutuklu, bir Yahudi, bir kadın, onlara meydan okuma cesaretini göstermişti! Ölene kadar Mala'yı dövdüler; neyse ki, onu fırına götüren arabada son nefesini verdi.

Bu "gereksiz şiddet" değildi. Gerekliydi: Her tür firar arzusunu daha doğmadan bastırmaya yarıyordu; kampa yeni gelmiş, bu incelikli, uzmanca tekniklerden habersiz kişinin kaçmayı düşünmesi normaldi; kampın eskilerinin aklından bu düşüncenin geçmesi çok az rastlanan bir durumdu; aslına bakılırsa, bir firarın hazırlıklarının "gri bölge" içinde yer alanlarca ya da yalnızca yukarıda anlatılan misillemelerden çekinen öteki tutuklularca ihbar edilmesi olağan bir şeydi.

Kitaplarımı yorumlamak ve öğrencilerin sorularına yanıt vermek üzere davet edildiğim bir ilkokulda yıllar önce başıma gelen bir olayı gülümseyerek hatırlıyorum. Görünüşe göre sınıfın lideri olan uyanık bir öğrenci bana klasik soruyu yöneltti: "Ama siz neden kaçmadınız?" Ona yukarıda yazdıklarımı kısaca anlattım; pek ikna olmamıştı, benden tahtaya nöbetçi kulübelerinin, kapıların, tel örgülerin ve elektrik santralinin yerlerini gösterecek biçimde kampın bir taslağını çizmemi istedi. Otuz çift meraklı gözün bakışları altında elimden geldiğince çizmeye çalıştım. Bir süre çizimi inceledi, bana son birkaç şey sordu ve düşünmüş olduğu planı açıkladı: Burada, geceleyin, nöbetçiyi boğazlayacak, sonra onun giysilerini giyeceksiniz; hemen ardından santrale koşup, elektriği keseceksiniz, böylece projektörler sönecek ve yüksek gerilimli tel örgü devre dışı kalacaktır; sonra sakin bir şekilde uzaklaşabilirsiniz oradan. Ciddi bir tonla ekle-

di: "Aynı şey bir daha başınıza gelirse, dediğim gibi yapın: Göreceksiniz başaracaksınız".

Kendi sınırları içinde bu olayın, "orada" olanlarla günümüzdeki imgelem dünyasının sergilediği ve kitapların, filmlerin, efsanelerin beslediği şeyler arasında her geçen yıl daha da büyüyen kopukluğu çok güzel ortaya koyduğunu sanıyorum. Günümüzdeki imgelem ürünleri karşı konulmaz bir biçimde basitleştirmeye ve stereotipe doğru kayıyor; burada bu akıntıya bir set çekmek istiyorum. Ancak, bunun yalnızca yakın geçmişin ve tarihsel trajedilerin algılanışı ile sınırlı bir olgu olmadığını da anımsatmak isterim: Çok daha genel bir olgudur bu, başkalarının deneyimlerini algılamadaki güçlüğümüzün ya da yetersizliğimizin bir parçasıdır; bu yetersizlik söz konusu deneyimler, zaman, mekân ya da nitelik açısından bizden ne kadar uzaksa o kadar belirgindir. O deneyimleri "daha yakın" deneyimler içinde eritmeye yöneliyoruz, sanki Auschwitz'deki açlık, bir öğün yemek yemeyen birisinin açlığı ile aynıymış ya da Treblinka'dan kaçış, Regina Coeli'den kaçışla özdeşleştirilebilirmiş gibi. İncelenen olayların üzerinden ne kadar çok zaman geçmişse, o kadar büyüyen bu kopukluğu aşmak tarihçinin görevidir.

Aynı sıklıkla ve daha sert, suçlayıcı bir tonla bize şu da soruluyor: "Neden ayaklanmadınız?" Bu soru nicel açıdan ilkinden farklıdır, ancak benzeri bir nitelik taşır ve o da bir stereotipe dayanmaktadır. Yanıtı iki bölüme ayırmak uygun olacak.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir: Hiçbir Lagerde ayaklanma olmadığı doğru değildir. Treblinka, Sobibor ve Birkenau isyanları birçok kez, en ince ayrıntılarıyla anlatılmıştır; daha küçük kamplarda başka isyanlar da olmuştur. Bunlar, en derin saygıyla karşılanması gereken, son derece gözüpek girişimlerdi, ancak hiçbiri zaferle sonuçlanmamıştır, eğer zaferden kampın özgürlüğüne kavuşturulmasını anlıyorsak. Bu hedefe yönelmek anlamsız olurdu: Nöbetçi birliklerinin olağanüstü gücü böyle bir girişimi birkaç dakikada başarısızlığa uğratacak nitelikteydi, çünkü isyancıların ellerinde hiçbir silah yoktu. Onların asıl amacı, ölüm tesislerine hasar vermek ya da bunları yok etmek ve ayaklanan küçük grubun kaçışını sağlamaktı, bu da kimi zaman (örneğin kısmen de olsa Treblinka'da) başarıya ulaşmıştır. Kitle halinde bir kaçış hiçbir zaman düşünülmemiştir: Çılgınca

bir girişim olurdu bu. Kendilerini zar zor sürükleyebilen binlerce insanla, düşman toprağında kendilerine bir sığınak aramak için nereye gideceklerini bilmeyen ötekilere kapıları açmanın ne anlamı, ne yararı olurdu?

Gene de çeşitli ayaklanmalar olmuştur; bu ayaklanmalar, kararlı ve henüz bedensel olarak zarar görmemiş azınlıklar tarafından zekice ve inanılmaz bir cesaretle hazırlanmıştır. Ayaklanmaların insan yaşamı ve misilleme amacıyla gerçekleştirilen toplu eziyetler açısından korkunç bir bedeli olmuş; ancak bu ayaklanmalar Alman Lagerlerindeki tutukluların hiçbir zaman ayaklanmayı denemedikleri savını öne sürmenin yanlışlığını göstermeye yaramıştır ve şimdi de yaramaktadır. İsyancıların amaçları açısından, bu isyanların daha somut bir başka sonucu sağlamaları gerekiyordu: Özgür dünyaya kıyımların korkunç sırrını taşımak. Gerçekten de girişimi başarıyla sonuçlanan ve çok zor başka koşulları aşarak haber organlarına ulaşanlar konuşmuşlardır: Ancak, giriş yazısında da belirttiğim gibi, insanlar bu kişileri neredeyse dinlememiş ve onlara inanmamışlardır. Tedirgin edici gerçeklerin, geçmeleri gereken güç bir yol vardır önlerinde.

İkincisi: Hapis-kaçış ilişkisi gibi baskı-başkaldırı ilişkisi de bir stereotiptir. Hiçbir zaman geçerli olmadığını söylemek istemiyorum: Her zaman geçerli olmadığını söylemek istiyorum. İsyanların, yani aşağıdan, "çok sayıda baskı görmüşlerin " "az sayıdaki baskıcılara" karşı isyanlarının tarihi insanlık tarihi kadar eski, onun kadar çeşitli ve trajiktir. Az sayıda zaferle sonuçlanan isyan olmakla birlikte, birçok isyan başarısızlığa uğramıştır, çok sayıda başkaları ise tarihi kayıtlarda hiçbir iz bırakamayacak derecede erken, başlangıç aşamasında bastırılmıştır. Sonuç üzerinde rol oynayan değişkenler çok sayıdadır: Başkaldıranların ve aynı şekilde meydan okunan otoritenin sayısal, askeri ve ideolojik gücü, bu gruplara başkalarının katılması ya da grup içindeki kopmalar, dış yardımlar, liderlerin yeteneği, karizması ya da hainlikleri, talih. Bununla birlikte, her durumda, hareketin başında hiçbir zaman en çok baskı görmüş kişilerin bulunmadığı gözlenmektedir: Aksine, genellikle ayaklanmalar gözüpek ve umursamaz liderler tarafından, kişisel olarak güvenli ve sakin, hatta ayrıcalıklı bir yaşam sürmek olanakları olsa bi-

le yüce gönüllülükleri ya da hırsları yüzünden savaşıma atılan kişiler tarafından yönetilir. Anıtların sık sık yinelediği ağır zincirlerini koparan köle imgesi retorikten ibarettir: Kölenin zincirleri, bağları daha hafif ve daha yavaş olan arkadaşları tarafından kırılmaktadır.

Bu olgu bizi şaşırtmamalıdır. Bir liderin güçlü olması gerekir: Beden ve moral gücü olmalıdır, oysa belli bir düzeyin biraz ötesindeki baskı bu iki niteliği yozlaştırır. Tüm gerçek başkaldıranların motor güçleri olan öfke ve kızgınlığı yaratabilmek amacıyla, (bir yanlış anlamayı önlemek için alt kesimlerin öfkesi diye eklemek istiyorum: Tabii ne askeri darbeler ne de saray ayaklanmaları söz konusu burada), baskının şüphesiz varolması gerekir, ancak bu düşük düzeyde ya da etkisiz bir biçimde yürütülen bir baskı olmalıdır. Lagerlerdeki baskı aşırı ölçülerdeydi ve başka alanlarda övgüyle karşıladığımız, bilinen Alman becerisiyle yürütülüyordu. Kampın çekirdeğini oluşturan tipik tutuklu, tükenmenin eşiğindeydi: Açtı, zayıf düşmüştü, bedeni yaralarla kaplıydı (özellikle ayakları, kelimenin gerçek anlamıyla bağlanmış durumdaydı. Önemsiz bir ayrıntı değil bu!), dolayısıyla kendini tamamıyla yıkılmış hissediyordu. Tükenmiş bir insandı ve Marx'ın da belirttiği gibi tükenmiş insanlarla gerçek dünyada değil, olsa olsa edebiyat ve sinemanın retorik dünyasında devrim yapılabilir. Tüm devrimler, dünya tarihinin yönünü değiştirmiştir; burada sözünü ettiğimiz daha küçük çaptaki devrimler de, baskıyı iyi tanıyan, ancak kendileri üzerinde bunu yaşamamış kişilerce yönetilmiştir. Daha önce sözünü ettiğim Birkenau isyanı, ölü yakma fırınlarında görevli Özel Komando Birliği tarafından başlatılmıştı: Bunlar umutsuz ve öfkeli, ancak iyi beslenmiş, giysileri ve ayakkabıları olan insanlardı. Varşova gettosundaki başkaldırı en saygın hayranlığı hak eden bir girişim olmuştur, Avrupa'daki ilk "direnç"tir ve en küçük bir zafer ya da kurtulma umudu olmaksızın gerçekleştirilen tek başkaldırıdır; ancak haklı olarak kendi güçlerini korumak amacıyla kendilerine bazı temel hakları saklamış olan siyasal seçkinlerin eylemi olmuştur.

Sorunun üçüncü biçimine geliyorum: Neden "daha önce" kaçmadınız? Sınırlar kapanmadan önce? Kapan işlemeden önce? Burada da Nazizm ile faşizmin tehdit ettiği birçok kişinin "daha önce" gittiğini anımsatmam gerekiyor. Bunlar siyasal sürgünler ya da bu iki rejimin hoşlanmadığı entelektüellerdi: Bazıları bilinmeyen, bazıları Togliatti, Nenni, Saragat, Salvemini, Fermi, Emilio Segré, Meitner, Arnaldo Momigliano, Thomas Mann, Heinrich Mann, Arnold Zweig, Stefan Zweig, Brecht ve birçok başkaları gibi ünlü binlerce isim. Bu insanların hepsi geri dönmedi; bu, Avrupa'yı kansız bırakan, belki de onarılması olanaksız bir kan kaybı olmuştur. Onların göçü (İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Güney Amerika ve Sovyetler Birliği'ne; ancak aynı zamanda geleceği göremediklerinden –bugün bizim göremediğimiz gibi– Nazi dalgasının onlara ulaşacağı Belçika, Hollanda ve Fransa'ya) bir kaçış ya da terk etme değildi, aksine savaşımlarını ya da yaratıcı etkinliklerini yeniden sürdürebilecekleri kalelerde potansiyel ya da gerçek müttefiklerle doğal bir birleşmeydi.

Bununla birlikte, tehdit edilen ailelerin (öncelikle Yahudiler) büyük bir çoğunluğunun İtalya'da ve Almanya'da kaldığı da doğrudur. Neden diye sormak, bir kez daha stereotip ve anakronik bir tarih kavrayışının göstergesidir; daha yalın bir dille söylemek gerekirse, olaylardan zaman olarak uzaklaştıkça artma eğilimi gösteren yaygın bir cehaletin ve unutkanlığın işaretidir. 1930'larla 1940'ların Avrupa'sı bugünkü Avrupa değildi. Göç etmek her zaman acı veren bir şeydir; o zamanlar bugünkünden çok daha güç ve çok daha pahalıydı da. Göç etmek için yalnızca çok para değil, aynı zamanda gidilen ülkede bir "köprü ayağı" gerekiyordu: Güvence vermeye ya da sizi karşılamaya istekli akrabalar ya da dostlar. Birçok İtalyan, özellikle köylüler, önceki yıllarda göç etmişlerdi, ancak onları buna iten açlıkla sefaletti ve bir köprü ayakları vardı ya da olduğuna inanıyorlardı; çoğunlukla davet edilmişlerdi ve iyi karşılandılar, çünkü gittikleri yerlerde işgücü eksikliği vardı; her koşulda, onlar ve onların aileleri için de vatanı terk etmek yaralayıcı bir karar olmuştu.

"Vatan": Bu terim üzerinde durmak yararlı olacaktır. Vatan sözcüğü büyük ölçüde günlük dilin dışında yer almaktadır: Hiçbir İtalyan, eğer şaka yapmıyorsa "Trene binip vatana geri

dönüyorum" demez. Vatan sözcüğü yakın zamanlarda türetilmiştir ve tek anlamlı bir sözcük değildir; İtalyanca'dan farklı dillerde tam bir karşılığı yoktur, bildiğim kadarıyla lehçelerimizin hiçbirinde bu sözcüğe rastlanmamaktadır (bu da sözcüğün akademik kökeninin ve içerdiği soyutluğun bir göstergesidir), İtalya'da da her zaman aynı anlamı taşımamıştır. Gerçekten de döneme göre değişik büyüklükteki coğrafi birimleri göstermiştir: Doğduğumuz ve köken açısından atalarımızın yaşadığı köyden Risorgimento sonrasında tüm ulusa kadar. Öteki ülkelerde aşağı yukarı "aile ocağı" ya da "doğum yeri" sözcüklerine karşılık gelmektedir; Fransa'da (ve kimi zaman bizde de) bu terim aynı zamanda dramatik, polemik ve retorik bir yananlam edinmiştir: *Patrie* [Vatan] ancak tehdit edildiği ya da tanınmadığı zaman *patrie* olarak algılanır.

Yer değiştiren biri için vatan kavramı acı veren bir kavrama dönüşür ve solmaya yüz tutar; Pascoli bile "tatlı ülke"si Romagna'dan uzaklaştıkça (üstelik çok da değil) şunları yazıyordu: "Vatanım artık yaşadığım yerdir". Lucia Mondella için vatan gözle görülür biçimde, Como Gölünün sularından yükselen tepelerin "birbirine eşit olmayan dorukları" ile özdeşleşiyordu. Bunun tersine günümüzde Amerika ve Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi yoğun bir hareketliliğin söz konusu olduğu ülkeler ve zamanlarda vatandan ancak siyasal-bürokratik bağlamda söz edilir: Sürekli olarak bir yerden bir yere giden bu insanlar için aile ocağı, "babalarının toprağı" hangisidir? Çoğu bunu bilmez ve böyle bir şeyle ilgilenmez.

Ancak 30'lu yılların Avrupa'sı çok farklıydı. Yeni sanayileşmiş olduğundan, hâlâ önemli ölçüde kırsal kökenli ya da kalıcı olarak şehirleşmiş insanlardan oluşuyordu. Nüfusun büyük bir çoğunluğu için –özellikle böyle bir gereksinimi olmayan orta sınıf için– " yurtdışı" uzak ve belirsiz bir kavramdı. Hitler tehdidi karşısında bir yerden ötekine belli ayrılıklar göstermekle birlikte, geniş ölçüde ortak nedenlerle İtalya'da, Fransa'da, Polonya'da ve Almanya'da yaşayan Yahudilerin büyük çoğunluğu kendi "vatan"ları olarak hissettikleri yerde kalmayı yeğlediler.

Hepsi için göçün örgütlenmesinin güçlüğü ortak bir sorundu. Bunlar ciddi uluslararası gerginliklerin yaşandığı zamanlar-

dı: Bugün neredeyse ortadan kalkmış olan Avrupa sınırları kapalıydı; İngiltere, Güney ve Kuzey Amerika son derece az sayıda göçmen kabul ediyordu. Ancak, bu güçlüğün önünde içsel, psikolojik nitelikte bir başka güçlük bulunuyordu. Bu köy, bu kent, bu bölge ya da bu ulus benimdir, burada doğdum, atalarım burada yatıyorlar. Bu yerin dilini konuşuyorum, buranın geleneklerini ve kültürünü benimsedim; belki de bu kültüre katkılarım oldu. Bu ülke için vergi ödedim ve bu ülkenin yasalarına saygı gösterdim. Haklı olup olmadığına bakmaksızın bu ülke adına savaşlara katıldım: Onun sınırları için yaşamımı tehlikeye attım, bazı dost ya da akrabalarım savaş mezarlarında yatıyorlar, günümüzdeki retoriğe bağlı kalarak, ben kendim vatan uğruna ölmeye hazır olduğumu beyan ettim. Vatanımı bırakmak istemiyorum, bırakamam da: Öleceksem, "vatanımda" öleceğim, bu benim "vatan uğruna" ölüşüm olacak.

Avrupa Yahudiliği geleceği önceden görebilmiş olsaydı, etkin bir biçimde yurtsever olmaktan çok, oturganlığın ve yuvaya bağlılığın simgesi olan bu ahlak ayakta kalamazdı. Kıyımla ilgili uyarıcı belirtiler yok değildi: İlk kitaplarıyla ilk konuşmalarından başlayarak Hitler açık konuşmuştu, Yahudiler (yalnızca Alman Yahudileri değil), insanlığın asalaklarıydı ve zararlı böceklerin yok edildiği gibi yok edilmeliydiler. Ancak, tedirgin edici sonuçların kabullenilmesi için uzun bir süre geçmesi gerekiyor: En uç noktaya kadar, Nazi (ve faşist) askerler tek tek evlere baskın yapmaya başladığı âna kadar belirtileri görmemenin, tehlikeyi göz ardı etmenin, bu kitabın ilk sayfalarında sözünü ettiğim rahatlatıcı gerçekler kurmanın bir yolu bulundu.

Bu, Almanya'da İtalya'dakinden çok daha geniş çaplı olarak meydana geldi. Alman Yahudilerinin hemen hepsi burjuvaydı ve Almandı: Hemen hemen "yurttaşları" Âriler gibi yasayı ve düzeni seviyorlardı, çevrelerinde kendini gösterdiğinde bile bir devlet terörünü öngörmemekle kalmıyor, algılayamıyorlardı bile. Bavyeralı tuhaf şair Christian Morgenstern'in (soyadına karşın, Yahudi değildir), 1910'da, J. K. Jerome'un *Üç Aylak Adam*'da anlattığı temiz, dürüst ve hukuka saygılı Almanya'da yazılmış olmakla birlikte, burada uygun düşen ünlü ve çok yoğun bir di.si var. Öylesine Almanca'ya özgü, öylesine

anlamlarla yüklü bir dize ki, Almanca'da bir atasözü niteliği kazanmış ve İtalyanca'ya ancak açıklanarak çevrilebilir:

Nicht sein kann, was nicht sein darf.

Simgesel bir şiirin anahtar dizesidir bu: Tam bir Alman olan Palmström, trafiğe kapalı bir yolda bir araba tarafından ezilir. Kötü bir halde ayağa kalkıp, olayı düşünür: Eğer burası trafiğe kapalıysa, araçlar dolaşıyor olamaz, *yani* dolaşmıyorlardır. *Öyleyse*, bir araba tarafından ezilmiş olması olanaksızdır: Bu "olanaksız bir gerçek"tir (Olanaksız Gerçek anlamındaki *Unmögliche Tatsache* şiirin başlığıdır). Yalnızca rüya görmüş olmalıdır, çünkü öyle ya "Varolmamaları gereken şeyler varolamazlar".

Geriye dönük akıl yürütmelerden ve stereotiplerden kendimizi sakınmalıyız. Daha genel olarak, uzak dönemleri ve yerleri bugün ve burada geçerli olan ölçütlerle yargılama hatasından kaçınmak gerekir: Yer ve zaman ne kadar uzak olursa, o kadar kaçınılması güç bir hata. Biz uzman olmayanlar için Kutsal Kitap ile Homeros metinlerini ya da klasik Yunan ve Latin yapıtlarını anlamanın bunca güç olmasının nedeni budur. O zamanın birçok Avrupalısı –yalnızca Avrupalılar ve yalnızca o zaman yaşayanlar değil– varolmaması gereken şeylerin varlığını yadsıyarak Palmström gibi davrandılar ve davranmaktalar. Manzoni'nin zekice bir kavrayışla "sağ duyu"dan ayırdığı ortak duyu uyarınca, tehdit edilen kişi önlem alır, direnç gösterir ya da kaçar; ancak, bugün apaçık görünen o zamanın tehditlerinden çoğu, o dönemde, inanmama arzusu, bastırma güdüsü ve kişilerin birbirlerine bol bol aktardığı ve insanın kendi kendine yarattığı avutucu gerçeklerle örtülmüştü.

Burada sorulması zorunlu bir soru ortaya çıkıyor: Bir karşı soru. Bizler yüzyılın ve bin yıllık dönemin sonunda yaşayan insanlar ne derecede güvenli yaşıyoruz? Özellikle biz Avrupalılar? Bize yeryüzünde yaşayan her bir insan için tonlarca dinamite eşit güçte nükleer patlayıcı ayrıldığı söyleniyor, bundan kuşku duymamız için herhangi bir neden de yok; bunun yalnızca yüzde biri bile kullanılsa, on milyonlarca insan derhal ölecek, belki bir tek böcekler dışında insan soyu için, hatta yeryü-

zündeki tüm canlılar için korkunç genetik zararlar meydana gelecektir. Ayrıca, yeryüzünde, Atlantik ile Ural dağları arasında, Akdeniz ile Kuzey Kutbu arasında, konvansiyonel silahlarla da olsa, kısmi de olsa bir üçüncü dünya savaşı en azından olasıdır. Günümüzdeki tehdit, 30'lu yılların tehdidinden farklıdır: Daha uzak, ancak daha kapsamlı; bazılarına göre, Tarihin yeni, henüz çözülemeyen şeytanca bir tasarımına bağlı, ancak (şimdilik) insana özgü şeytanlıktan kaynaklanmayan bir tehdit. Herkese yönelik, dolayısıyla özellikle "gereksiz" bir tehdit.

Öyleyse? Bugünün korkuları o zamanın korkularından daha sağlam temellere mi yoksa daha asılsız temellere mi dayanıyor? Büyüklerimiz gibi biz de geleceği göremiyoruz. İsviçrelilerle İsveçlilerin antinükleer sığınakları var, ama dışarı çıktıklarında ne bulacaklar? Polinezya, Yeni Zelanda, Terra del Fuoco ve Antartika... belki bunlar zarar görmeyecek. Pasaport ve giriş vizesi almak o zamankinden çok daha kolay: Neden yola çıkmıyoruz, neden ülkemizi terk etmiyoruz, neden "daha önce" kaçmıyoruz?

VIII.
ALMANLARIN MEKTUPLARI

Se questo é un uomo mütevazi boyutlarda bir kitaptır, ancak göçebe bir hayvan gibi artık ardında kırk yıllık uzun ve girift iz bırakıyor. İlk kez 1947 yılında 2500 adet basılmış, eleştirmenlerce olumlu karşılanmış, ancak yalnızca bir bölümü satılmıştı; Floransa'da, satılmamış kitapların bulunduğu bir depoya konan son 600 kitap, 1966 sonbaharındaki bir su baskınında sular altında kaldı. On yıllık "görünüşteki ölüm"ün ardından 1957 yılında Einaudi yayınevi kitabı basmayı kabul ettiğinde yeniden yaşama kavuştu. Sık sık kendime gereksiz bir soru sormuşumdur: Kitap hemen çok satsa ne olurdu? Belki önemli bir şey olmazdı: Olasılıkla pazar günleri yazarlık yapan (o da her pazar değil) yorucu kimyager yaşamımı sürdürürdüm; ya da belki de bu başarının gözlerimi kamaştırmasına izin verir, büyük bir doğallık içinde kimbilir nasıl bir yazgısı olacak yazarlık uğraşına girerdim. Az önce belirttiğim gibi, soru öylesine sorulmuş bir soruydu: Geleceği önceden görmek kadar, varsayımsal bir geçmişi yeniden kurmak, ". . . olsa ne olurdu?" sorusunu sormak da o kadar yersizdir.

Bu kötü başlangıca karşın kitap yoluna devam etti. Sekiz, dokuz dile çevrildi. İtalya'da ve yurtdışında radyoya ve tiyatroya uyarlandı, sayısız okulda yorumları yapıldı. Güzergâhı üzerindeki bir aşamanın benim açımdan temel bir önemi olmuştur: Almanca'ya çevrilmesi ve Federal Almanya'da yayımlanması. 1959 yılında bir Alman yayınevinin (Fischer Bücherei) çeviri haklarını aldığını öğrendiğimde, çok güçlü ve yeni bir duygunun, bir savaşı kazanmış olma duygusunun bedenimi kapladığını hissettim. Öyle ya, o sayfaları belli bir alıcıyı düşünmeksizin yazmıştım; benim açımdan bunlar içimde taşıdığım, tüm bedenimi kaplayan ve dışa vurmak zorunluluğunu duyduğum şey-

lerdi: Bunları söylemek, hatta damlara çıkıp haykırmak istiyordum; ancak damlarda bağıran kişi hem herkese, hem hiç kimseye seslenmiş olur, çölde seslenen kişi gibidir. Çeviri sözleşmesinden söz edildiğinde, her şey değişmiş ve benim açımdan açıklık kazanmıştı: Evet, kitabı İtalyanca olarak, İtalyanlar için, evlatlarımız için, bilmeyenler, bilmek istemeyenler, henüz doğmamış olanlar, bilerek ya da bilmeyerek bu aşağılanmaya rıza göstermiş olanlar için yazmıştım; ancak, kitabın gerçek alıcıları, kitabın kendilerine karşı bir silah gibi doğrulduğu kimseler onlardı, Almanlardı. Artık silah doluydu.

Şunu anımsatmam gerekir: Auschwitz'in üzerinden henüz 15 yıl geçmişti. Beni okuyacak olan Almanlar "onlar"dı, onların varisleri değil. Suç işlemişlik ya da kayıtsız seyircilik konumundan okur konumuna geçeceklerdi: Onları bir aynanın önüne bağlayarak, kendi kendilerini görmeye zorlayacaktım. Hesaplaşmanın, açık oynamanın vakti gelmişti. Her şeyden önce konuşmanın vakti. İntikam beni ilgilendirmiyordu. İçtenlikle söylemek gerekirse, Nürnberg'deki kutsal gösterilerden (simgesel, eksik, yanlı) tatmin olmamıştım, ancak bu benim için yeterliydi, çok adil idamları başkaları, mesleği bu olanlar düşünsünlerdi. Bana düşen anlamaktı, onları anlamak. Büyük suçlular takımını değil, onları, halkı, yakından görmüş olduğum, aralarından SS milislerinin seçildiği kişileri, aynı zamanda da ötekileri, inanmış olanları, inanmamalarına karşın susanları, gözlerimizin içine bakma, bize bir parça ekmek atma, insanca bir söz fısıldama cesaretini gösterememiş olanları.

O dönemi ve o ortamı çok iyi hatırlıyorum ve o zamanki Almanları önyargısız ve öfkesiz yargılayabileceğime inanıyorum. Tümü olmasa da hemen hepsi sağır, dilsiz ve kör olmayı seçmişti. Çekirdek bir vahşiler grubunun çevresinde bir "malul-ler" kitlesi. Tümü değil, ancak hemen hepsi alçakça davranmıştı. Tam bu noktada, iç rahatlığıyla ve genel yargıların benden ne kadar uzak olduğunu göstermek üzere bir olayı anlatmak istiyorum: Kural dışı olan, ancak başımdan geçen bir olayı.

1944 Kasımında Auschwitz'de iş başındaydık; İki arkadaşımla ben bir başka yerde sözünü ettiğim kimya laboratuarındaydık. Hava saldırısı alarmı çaldı ve hemen ardından bombardıman uçakları görüldü: Yüzlerce uçak... korkunç bir baskın

olacağa benziyordu. Şantiyede birkaç tane büyük yeraltı sığınağı vardı, ancak bunlar Almanlar içindi, bize yasaktı. Biz, artık karla kaplanmış, çitler arasındaki ekilmemiş toprakla yetinmek zorundaydık. Tutuklu ve sivil herkes, gidecekleri yere ulaşmak için merdivenlere koşturdu, ancak laboratuarın şefi Alman teknisyen biz *Häftlinge* [tutuklu] kimyagerleri alıkoydu: "Siz üçünüz benimle gelin". Şaşırmış bir halde sığınağa doğru koşarak onun ardından gittik, ancak girişte, kolunda Nazi arması bulunan silahlı bir nöbetçi duruyordu. Teknisyene "Siz girin; ötekiler ayak altından çekilsin" dedi. Şef, "Benimle birlikte onlar: Ya hepimiz gireriz ya hiç kimse" diye karşılık verdi ve zorla içeri girmeye çalıştı; bunu bir yumruklaşma izledi. Tabii yumruklaşmadan daha yapılı olan nöbetçi üstün çıkacaktı, hepimizin şansına alarm sona erdi: Hava akını bizim kampa yönelik değildi, uçaklar kuzeye doğru yollarına devam etmişlerdi. Eğer (bir başka eğer! Ama çatallanan yolların büyüsüne nasıl karşı konulabilir?), bu mütevazi cesareti gösterebilen sıradışı Almanların sayısı daha fazla olsa, o zamanın tarihi ve bugünün coğrafyası farklı olurdu.

Alman yayımcıya güvenmiyordum. Ona küstah sayılabilecek bir mektup yazdım: Metnin tek bir sözcüğünü bile çıkarmaması ya da değiştirmemesi konusunda onu uyarıyor ve bana çalışma ilerledikçe çeviri metinlerini dosyalar halinde bölüm bölüm göndermekle yükümlü kılıyordum; çevirinin yalnızca sözcük düzeyinde değil, özünde de aslına sadık olduğunu denetlemek istiyordum. Oldukça iyi çevrildiğini gördüğüm ilk bölümle birlikte, çevirmenin kusursuz bir İtalyanca'yla yazılmış yazısı elime geçti. Yayımcı ona benim mektubumu göstermişti: Hiçbir şeyden korkmam gerekmiyordu, ne yayımcıdan ne de ondan. Kendini tanıtıyordu: Tam benim yaşımdaydı, yıllarca İtalya'da okumuştu, çevirmenliğin ötesinde İtalyan kültürü üzerine araştırmalar yapıyordu ve Goldoni uzmanıydı. O da sıra dışı bir Almandı. Orduya çağrılmıştı, ancak nazizmden tiksiniyordu; 1941'de hasta taklidi yapmış, hastaneye kaldırılmış ve sözde-nekahat dönemini Padova Üniversitesinde İtalyan edebiyatı okuyarak geçirme iznini elde etmişti. Daha sonra bir sonraki birliğine katılması gerektiği bildirilmiş, o ise Padova'da kal-

mış ve Concetto Marchesi'nin, Meneghetti'nin ve Pighin'in faşizm karşıtı gruplarıyla temasa geçmişti.

Eylül 1943'te İtalya ile ateşkes gerçekleşmiş ve Almanlar iki gün içinde Kuzey İtalya'yı askeri olarak işgal etmişlerdi. Benim çevirmenim "doğal olarak", Euganei Dağlarında Adalet ve Özgürlük hareketine bağlı örgütlerde Salo'lu faşistlere ve kendi yurttaşlarına karşı mücadele veren Padova'lı partizanlara katılmıştı. Bir an olsun kuşkuya kapılmamıştı, kendisini Almandan çok İtalyan, Nazi değil, partizan hissediyordu, bununla birlikte ne gibi bir tehlikeyi göze aldığını biliyordu: Yorgunluklar, tehlikeler, şüpheler ve tedirginlikler; bunun ötesinde, kendi ülkesinde, asker kaçağı ve belki de vatan haini olarak nitelendirilmek.

Savaş bittiğinde, o zamanlar henüz duvarla ikiye ayrılmamış olan, ancak o dönemin "Dört Büyükleri"nin (Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği, Büyük Britanya, Fransa) oluşturduğu son derece karmaşık ortak yönetimce yönetilen Berlin'e yerleşmişti. İtalya'daki partizanlık serüveninin ardından kusursuz bir iki-dilli kişi haline gelmişti: İtalyanca'yı aksansız konuşuyordu. Çeviri işini benimsemişti: Öncelikle Goldoni çevirileri yapıyordu, çünkü Goldoni'yi seviyor ve Venedik yöresi lehçelerini iyi biliyordu; aynı nedenlerden ötürü, o zamana dek Almanya'da bilinmeyen Angelo Beolco'nun Ruzzante'sini çevirmişti; ancak çevirileri arasında çağdaş İtalyan yazarlarının yapıtları da bulunuyordu: Collodi, Gadda, D'Arrigo, Pirandello. İyi para kazanılan bir iş değildi, daha doğrusu o çok titiz, dolayısıyla çok yavaş çalışıyordu, bu nedenle günlük çalışmasının karşılığını alamıyordu; gene de hiçbir zaman bir yayınevine bağlanmama kararı almıştı. İki nedenden ötürü: Bağımsızlığı seviyordu, bunun yanısıra, alttan alta, dolaylı yollardan, siyasal seçimlerinin bedelini ödetiyorlardı ona. Kimse açıkça bunu ona söylememişti, ancak bir asker kaçağı, Bonn'un süper demokratik Almanya'sında da, dört bölgeye ayrılmış Berlin'de de "istenmeyen insan"dı.

Se questo é un uomo'yu çevirmek onu heyecanlandırıyordu: Kitap onun ruhuna uygundu, onun özgürlük ve adalet sevgisini perçinliyor, kökleştiriyordu; kitabı çevirmek, yanlış yola sapmış ülkesine karşı cüretkâr ve yalnız savaşımını sürdürmesinin

bir yoluydu. O sıralar ikimiz de seyahat edemeyecek kadar meşguldük ve aramızda hummalı bir mektuplaşma doğdu. İkimiz de mükemmelliyetçiydik: O, mesleki alışkanlıkla; ben ise her ne kadar bir müttefik, cesur bir müttefik bulmuş olsam da, metnimin asıl rengini, anlamını yitireceği korkusuyla. İlk kez, bir başka dile çevrilmek, düşüncemin bir başkasınca düzenlendiğini, tıpkı ışık gibi kırılmalara uğradığını, sözümün elekten geçirilip, dönüştürüldüğünü, ya yanlış anlaşıldığını ya da bazan amaç dilin beklenmedik bir olanağı sayesinde güç kazandığını görmek serüveninin, bu yakıcı, asla bedelsiz olmayan serüvenin içinde buluyordum kendimi.

İlk bölümlerden itibaren gerçekten de "siyasal" kuşkularımın yersiz olduğunu saptadım: Çevirmenim benim kadar Nazi düşmanıydı, kızgınlığı benimkinden az değildi. Ancak, dilsel kuşkularım sürüyordu. İletişime ayırdığım bölümde değindiğim gibi, benim metnimin gerektirdiği Almanca, özellikle diyaloglarda ve alıntılarda, onunkinden çok daha kaba bir Almanca'ydı. Bir edebiyatçı ve iyi eğitim görmüş birisi olarak gerçi kışla Almanca'sını biliyordu (birkaç ay askerlik de yapmıştı), ancak tecrit kamplarının, çoğunlukla şeytansı bir biçimde ironik, yozlaşmış jargonunu elinde olmaksızın bilemiyordu. Her mektubumuz öneriler ve karşı önerilerden oluşan bir liste içeriyor ve kimi zaman tek bir terim üzerinde, 84. sayfada anlattığım tartışmaya benzer ateşli tartışmalar çıkıyordu aramızda. Şema hep aynıydı: Ben ona, daha önce sözünü ettiğim, ses belleğimin bana önerdiği bir savı gösteriyordum; o bana karşısavı getiriyordu: "Bu iyi Almanca değil, bugünün okurları bunu anlamayacaklardır"; ben "Orada tam böyle söyleniyordu" diyerek ona karşı çıkıyordum; sonunda bileşime, yani ödüne ulaşılıyordu. Deneyim bana çeviri ile ödünün eşanlamlı olduğunu öğretti, ancak o zamanlar aşırı gerçekçi bir titizliğin baskısı altındaydım; o kitapta, özellikle onun Almanca çevirisinde, dile uygulanan o sertliklerden ve şiddetten hiçbir şeyin yitmemesini istiyordum, üstelik bu dili İtalyanca'da yeniden yaratmak için kendimi elimden geldiğince zorlamıştım. Bir anlamda bir çeviri değil, bir yeniden canlandırma söz konusuydu: Onun çevirisi bir *restitutio in pristinum*, yani olayların gerçekleştiği ve ait olduğu

dile bir geri dönüştü ya da ben öyle olmasını istiyordum. Bir kitaptan çok bir bant kaydı olmalıydı.

Çevirmen bunu kısa sürede ve iyi anladı ve her açıdan kusursuz bir çeviri çıktı ortaya: Aslına bağlılığını bizzat kendim görebiliyordum, üslup düzeyi daha sonra tüm eleştirmenlerce övüldü. Önsöz sorunu çıktı: Yayımcı Fischer benim bir önsöz yazmamı istedi; önce karar veremedim, sonra öneriyi geri çevirdim. Nedeni belli olmayan bir kendimi tutma, bir tiksinti, düşüncelerin ve yazının akışını boğan bir duygusal engel hissi duyuyordum. Kısacası, benden kitaba, yani tanıklığa, Alman halkına yöneltilmiş bir çağırı, yani bir söylev, bir vaaz eklemem isteniyordu. Sesimi yükseltmek, kürsüye çıkmak zorunda kalacaktım; liderlerin yargıçlığını, vaizliğini yapmak; tarihle ilgili kuramlar ve yorumlar sergilemek; inançlıları inançsızlardan ayırmak; üçüncü şahıstan ikinci şahsa geçmek. Bütün bunlar beni aşan ödevlerdi, memnuniyetle başkalarına, belki Alman ve Alman olmayan okurların kendilerine havale edebileceğim ödevler.

Yayımcıya kitabın yapısını bozmayacak bir önsöz yazma durumunda olmadığımı yazdım ve ona dolaylı bir çözüm önerisinde bulundum: Metnin başına giriş yerine Mayıs 1960'da uzun süren mektuplaşmamızın sonunda yaptığı çalışmadan ötürü kendisine teşekkür etmek üzere çevirmene yazdığım mektuptan bir parça koymayı önerdim. Burada onu aktarıyorum:

> ... işte böylece bitirmiş olduk; yapılan çalışmadan memnunum, sonuç benim açımdan doyurucu oldu, size minnettarım, bununla birlikte biraz üzüntülüyüm. Anlarsınız, yazdığım tek kitap bu ve onu Almanca'ya aktarmayı bitirdiğimiz şu an ergin olmuş çocuğu ayrılıp giden ve artık çocuğuyla ilgilenemeyecek olan bir baba gibi hissediyorum kendimi.
>
> Ancak tek neden bu değil. Belki farkına varmışsınızdır, benim için Lager ve Lager hakkında yazmış olmak, beni derinden değiştiren, bana olgunluk ve bir yaşama nedeni veren önemli bir serüven olmuştur. Belki bir kendini beğenmişlik olacak: Ancak işte bugün ben 174 517 nolu tutuklu, sizin aracılığınızla Almanlara seslenebilir, onlara yaptıklarını hatırlatabilir ve onlara "yaşıyorum ve sizi yargılamak için sizi anlamak istiyorum" diyebilirim.

> Ben insan yaşamının zorunlu olarak kesin bir amacının olması gerektiğine inanmıyorum; ancak kendi hayatımı ve şu âna kadar belirlediğim amaçları düşünürsem, bunlardan yalnızca birinin kesin ve bilinçli olduğunu görüyorum. O amaç da işte budur: Tanıklık etmek, sesimi Alman halkına duyurmak, ellerini üzerimde temizleyen Kapo'ya, doktor Pannwitz'e, Sonuncu'yu asanlara [bunlar *Se questo é un uomo*'da adı geçen kişilerdir] ve varislerine "yanıt vermek".
> Sizin beni yanlış anlamadığınızdan eminim. Hiçbir zaman Alman halkına karşı nefret beslemedim. Böyle bir nefret beslemiş olsaydım bile, şimdi sizi tanıdıktan sonra bu nefretten kurtulurdum. Bir insanın kendi öz nitelikleriyle değil, bir şekilde ait olduğu grup adına yargılanmasını kavrayamıyor, buna katlanamıyorum (...)
> Ancak Almanları anladığımı söyleyemem: Biliyorsunuz, anlaşılamayan bir şey acı verici bir boşluk, bir sızı, tatmin edilmeyi bekleyen kalıcı bir dürtü oluşturur. Bu kitabın Almanya'da belli bir yankı uyandıracağını umuyorum: Yalnızca tutkum dolayısıyla değil, aynı zamanda da bu yankının niteliğinin belki de Almanları daha iyi anlamamı, bu dürtüyü yatıştırmamı sağlayacağı için.

Yayımcı önerimi kabul etti, çevirmen de coşkuyla katıldı bu öneriye; dolayısıyla bu sayfa *Se questo é un uomo*'nun tüm Almanca basımlarının giriş yazısını oluşturmaktadır: Hatta metnin tamamlayıcı bir kısmı gibi okunmaktadır. Son satırlarda değinilen yankının "niteliği", bu gerçeğin farkına varmamı sağladı.

Bu yankı, 1961-64 yılları arasında Alman okurların bana yazmış olduğu 40 kadar mektupta somutlaşıyor: Yani hâlâ Berlin'i ikiye bölen ve günümüz dünyasının en güçlü sürtüşme noktalarından birini oluşturan Duvar'ın yapımıyla sona eren bunalım sırasında: Bering boğazı ile birlikte, Amerikalılar ile Rusların doğrudan karşı karşıya geldikleri tek nokta. Bütün bu mektuplar kitabın dikkatle okunduğunu ortaya koyuyor, ancak hepsi mektubumun son tümcesindeki örtük soruyu, yani *Almanları anlamanın mümkün olup olmadığı* sorusunu yanıtlıyor, yanıtlamaya çalışıyor ya da böyle bir yanıtın varlığını yadsıyor. Sonraki yıllarda kitabımın yeni basımlarıyla çakışacak biçimde

tek tek başka mektuplar aldım, ancak zaman olarak günümüze yakınlıkları oranında çok daha sönük mektuplar bunlar: Yazanlar artık çocuklar ve torunlar, yara onların yarası değil, birinci şahıs olarak yaşanmamış. Belli belirsiz bir dayanışma, cehalet ve mesafeyi dile getiriyorlar. Onlar açısından bu geçmiş, geçmişte kalmış, başkalarından duyulmuş bir şey. Belirgin olarak Alman değil yazanlar; yazdıkları, yaşıtları İtalyanlardan almayı sürdürdüğüm yazılarla karıştırılabilir, bu nedenle onlardan söz etmeyeceğim.

İlk mektupların, önemli olanlarının, hemen hepsi gençler tarafından yazılmıştır (genç olduklarını kendileri belirtmişler ya da yazdıklarından genç oldukları anlaşılıyor) –Hamburg'lu doktor T.H.'nin gönderdiği ve bir an önce kurtulmak istediğim için ilk olarak aktardığım mektup dışında. Mektubun önemli bölümlerini, mektuptaki incelikten yoksun, gülünç üslubu koruyarak çeviriyorum:

> Sayın Dr. Levi,
>
> Sizin kitabınız, bildiğimiz kadarıyla, Auschwitz'den hayatta kalanların anlatıları arasında ilktir. Karımı ve beni derinden duygulandırdı. Şimdi madem ki siz, yaşadığınız tüm korkunç olaylardan sonra "anlamak için", "bir yankı uyandırmak için" bir kez daha Alman halkına başvuruyorsunuz, ben de bir cevap verme cüretinde bulunuyorum. Ama bir yankıdan başka bir şey olmayacak bu; buna benzer şeyleri "anlamayı" hiç kimse beceremez! (...)
> ... Tanrı'yla olmayan bir insanın her şeyinden korkulur: Onun frenleri yoktur, kendini kontrol edemez! Şu halde ona Tekvin 8 . 21'deki bir başka söz uygun düşmektedir: "Çünkü adamın yüreğinin tasavvuru gençliğinden beri kötüdür", sizin hiç şüphesiz bildiğiniz gibi bu, çağımızda bilinçaltı alanında Freud'un psikanalizinin müthiş buluşlarıyla açıklanmış ve kanıtlanmıştır. Her dönemde, denetimsiz, anlamsız bir biçimde "şeytanın çığırından çıktığı" olmuştur: Yahudilerle Hıristiyanların gördüğü zulüm, bir bütün olarak halk topluluklarının Güney Amerika'da, Kızılderililerin Kuzey Amerika'da, Gotların Narses yönetimi döneminde İtalya'da yok edilmesi, Fransız ve Rus devrimleri sırasında korkunç zulümler ve kıyımlar. Bütün bunları kim "anlayabilir"?

Ancak siz tabii ki belirli bir soruya, neden Hitler'in iktidara yükseldiği ve neden daha sonra bizim onun boyunduruğunu kırmadığımız sorusuna cevap bekliyorsunuz. Şimdi, 1933 yılında (...) tüm ılımlı partiler ortadan yok oldu, yaklaşık aynı güçteki Hitler ile Stalin, yani Nasyonal Sosyalistler ile Komünistler arasındaki seçim dışında bir seçenek kalmadı. Komünistleri Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşen çeşitli büyük devrimlerden biliyorduk. Hitler şüpheli görünüyordu, doğru, ancak kesinkes kötüler arasında en az kötü olanıydı. Tüm güzel sözlerinin yalan ve aldatmaca olduğunu başlangıçta fark edemedik. Dış politikada, birbirini izleyen başarılar kazanmıştı; bütün devletler onunla diplomatik ilişkilerini koruyordu, başta Papa onunla bir antlaşma yapmıştı. Bir caninin, bir hainin ardı sıra gittiğimizden kim kuşkulanabilirdi? Her ne olursa olsun, hiçbir suç aldatılanlara yüklenemez: Yalnızca aldatan suçludur.

Şimdi daha zor soruya, Hitler'in anlamsız Yahudi düşmanlığına gelirsek: Ancak, bu nefret hiçbir zaman yaygın olmamıştır. Almanya haklı olarak tüm dünyada Yahudilere karşı en çok dostluk gösteren ülke sayılıyordu. Bildiğim ve okuduğum kadarıyla, tüm Hitler dönemi boyunca ve bu dönemin sonuna kadar, asla ve asla Yahudilere zarar verecek nedensiz bir hakaret ya da saldırı olayı gerçekleşmemiştir. Her zaman yalnızca (son derece tehlikeli) yardım girişimleri olmuştur.

Şimdi ilginç soruya geliyorum. Totaliter bir devlette başkaldırmak olanaksızdır. Zamanında tüm dünya Macarlara yardım götüremeyiştir. (...) Bizim tek başına direnmemiz çok daha zordu. Unutulmamalıdır ki, direnme adına verilen tüm savaşımların ötesinde, daha 20 Temmuz 1944'de binlerce subay idam edilmiştir. Daha sonra Hitler'in dediği gibi "ufak bir güruh" değildi söz konusu olan.

Sevgili Doktor Levi (Size çekinmeden böyle hitap ediyorum, çünkü kitabınızı okuyan kişinin sizi kendisine yakın hissetmemesi olanaksızdır), sunacağım herhangi bir mazeret, herhangi bir açıklama yok. Suç, aldatılmış ve yanlış yola sürüklenmiş zavallı halkımı ağır yükümlülük altında bırakıyor. Size bir kez daha ihsan edilmiş olan yaşamdan, barıştan, benim de tanıdığım güzel vatanınızdan zevk alın. Benim de rafımda Dante ile Boccaccio var.

En Derin Saygılarımla, T. H.

Bu mektuba, olasılıkla kocasının haberi olmaksızın, Frau H. gene kelimesi kelimesine çevirdiğim aşağıdaki kısa ve özlü satırları eklemişti:

> Bir halk şeytanın esiri haline geldiğini çok geç anlarsa, bu bazı ruhsal değişimlere yol açar.
>
> 1) İnsanlardaki tüm kötülük ortaya dökülür. Pannwitz'ler ve savunmasız insanların üzerinde ellerini temizleyen Kapo'lar bunun sonucudur.
> 2) Canını feda eden, ancak gözle görülür bir başarı elde edemeyen, haksızlığa karşı aktif direnme de buradan doğmuştur.
> 3) Geriye kendi hayatını kurtarmak için susan ve kardeşini tehlike içinde terk eden büyük kitle kalıyor.
>
> Bunu biz Tanrı ve insanlar önünde suçumuz olarak görüyoruz.

Sık sık bu tuhaf karı kocayı düşünmüşümdür. Kocanın Alman burjuvazisinin oluşturduğu büyük kitlenin tipik örneklerinden biri olduğunu düşünüyorum: Fanatik olmayan, ancak fırsatçı bir Nazi yanlısı, pişman olmak daha uygunken pişman olmuş, yakın tarihle ilgili basit yorumuna beni inandırabileceğine inanacak ve Narses ile Gotların geriye dönük misillemelerine başvurma cesaretini gösterecek kadar aptal. Karısı kocasından biraz daha az ikiyüzlü, ancak daha yobaz.

Uzun ve belki de yazdığım tek öfkeli mektupla yanıt verdim. Hiçbir kilisenin şeytanı izleyenlere hoşgörü göstermeyeceğini, kendi suçlarını şeytana bağlamayı kendini haklı çıkarma olarak kabul etmeyeceğimi. Suçların ve hataların bizzat yanıtlanması gerektiğini, aksi takdirde tıpkı Üçüncü Reich döneminde olduğu gibi, her tür uygarlık izinin yeryüzünden silineceğini. Aktardığı seçim verilerinin ancak bir çocuğu kandırabileceğini: 1932 Kasım'ındaki siyasal seçimlerde –özgürce yapılmış son seçimlerde– Nazilerin Reichstag'da 196 sandalye elde ettiklerini, ancak bunun yanı sıra komünistlerin 100, şüphesiz aşırı uçta olmayan, hatta Stalin'in nefret ettiği sosyal demokratların ise 121 sandalye elde ettiğini. Her şeyden önce *benim* rafımda Dante ile Boccaccio'nun yanı sıra, Adolf Hitler'in iktidara gel-

meden yıllar önce yazdığı *Mein Kampf* (Kavgam) adlı kitabının bulunduğunu. Bu yıkıcı adamın bir aldatıcı olmadığını, son derece açık fikirleri olan ve bunları hiçbir zaman değiştirmemiş ve saklamamış tutarlı bir fanatik olduğunu. O kitapta hiçbir şey eksik değildir, diye sürüyordu mektup: Kan ve toprak, yaşam alanı, ebedi düşman olarak Yahudiler, "yeryüzündeki en üstün insanlığı" temsil eden Almanlar, açıkça Alman egemenliği için birer araç olarak görülen öteki ülkeler. "Güzel sözler" değil bunlar; belki Hitler'in başka sözleri de vardır, ancak bunları asla yalanlamamıştır.

Direnen Almanlara gelince, onurlu bir hareket yapmışlardır, ancak 20 Temmuz 1944 yılının komploculari harekete geçmekte gerçekten de biraz fazla geç kalmışlardır. Mektubun sonunda şunları yazdım:

> En gözüpek kesinlemeniz, Yahudi düşmanlığının Almanya'da yaygın olmadığı hakkındaki görüşünüzdür. Başlangıcından itibaren bu, Nazi söyleminin temeliydi: Bu söylemin mistik bir yapısı vardı, Yahudiler "Tanrı'nın seçtiği halk" olamazdı, çünkü O'nun seçtiği halk Almanlardı. Hitler'in, içinde Yahudilere karşı nefretin saplantı derecesinde vurgulanmadığı tek bir sayfası, tek bir konuşması yoktur. Nazizmin bir yan görüşü değildi bu: İdeolojik merkezini oluşturuyordu. O halde, "Yahudilere en çok dostluk gösteren" halk, nasıl olup da Yahudileri Almanya'nın birinci derecede düşmanı olarak tanımlayan ve politikalarının ilk hedefinin "Yahudi yılanını boğmak" olduğunu söyleyen partiye oy verebiliyor ve onun temsilcisini yüceltebiliyordu?
>
> Nedensiz hakaret ve saldırılara gelince, sizin bu cümleniz bile bir hakarettir. Milyonlarca ölü karşısında, kanımca nedensiz zulümlerin olup olmadığını tartışmak boşuna ve tiksinti verici bir şeydir: Kaldı ki, Almanlar genellikle nedensiz davranan bir halk değildir. Ancak size şunları hatırlatabilirim: Kâr güdüsü dışında hiçbir şey, Alman sanayicileri açlık içindeki köleleri işe almaya zorlamamış; kimse (bugün Wiesbaden'de tüm hızıyla üretimini sürdüren) Topf şirketini Lagerlerdeki çok katlı dev ölü yakma fırınlarını inşa etmeye zorlamamıştır; belki SS'lere Yahudileri öldürme emri verilmiştir, ancak SS'lere gönüllüler kaydoluyordu; bizzat ben Katowice'de Alman aile reislerine Auschwitz depolarından bedava olmak kaydıyla yetişkinler için ve *çocuklar için* giysi ve ayakkabı alma yetkisi veren kutu-

lar dolusu form buldum; hiç kimse bunca çocuk ayakkabısının nereden geldiğini sormuyor muydu? Kristal Gecesi'ni hiç mi duymadınız? Ya da o gece işlenmiş her suçun yasa zoruyla yaptırıldığını mı düşünüyorsunuz?
Yardım girişimlerinin olduğunu biliyorum, bunların tehlikeli olduğunu da biliyorum; aynı şekilde, İtalya'da yaşamış biri olarak "totaliter bir devlette başkaldırmanın olanaksız olduğunu" da biliyorum; ancak baskı gören kimseyle dayanışma içinde olduğunu göstermenin daha tehlikesiz binlerce yolunun olduğunu, bunların Alman işgalinden sonra da İtalya'da sık sık gerçekleştiğini, Hitler Almanya'sında ise çok ender olarak uygulandığını biliyorum.

Öteki mektuplar çok farklı: Daha iyi bir dünya ortaya koyuyorlar. Ancak, tüm aklama isteğime karşın, bu mektupların o zamanki Alman halkını "temsil eden örnekler" olarak görülemeyeceğini hatırlatmalıyım. Öncelikle, benim kitabım otuz-kırk bin adet basılmış, dolayısıyla belki de Federal Almanya'da bin kişiden biri tarafından okunmuştur: Pek azı tesadüfen, ötekiler ise bir biçimde olgularla yüzleşme eğilimi olan, duyarlı ve açık insanlar olduklarından almış olmalılar kitabı. Bu okurlardan, daha önce değindiğim gibi, yalnızca kırk kadarı bana yazmaya karar vermiştir.

Kırk yıllık alıştırmadan sonra, artık o benzersiz kişiyi, yazara mektup yazan okuru tanıdım. Okur, birbirinden net olarak ayırt edilen, biri hoş, öteki tatsız iki yıldız kümesinden birine aittir; ikisinin arası durumlar enderdir. İlk gruptakiler sevinç verir ve öğretirler. Kitabı dikkatle, çoğunlukla birkaç kez okumuş, kitabı kimi zaman yazardan daha iyi anlamış ve sevmişlerdir; kitabın kendilerini zenginleştirdiğini belirtirler; değerlendirmelerini, bazen eleştirilerini net bir biçimde ortaya koyarlar; kitabı için yazara teşekkür ederler; çoğunlukla açıkça onu yanıt vermek konusunda serbest bırakırlar. İkinciler, sıkıntı verir ve zaman kaybettirirler. Kendilerini sergiler; yeteneklerini ortaya koyup, bunlarla böbürlenirler; genellikle çekmecelerinde basılmayı bekleyen yazıları vardır ve sarmaşığın ağaç gövdelerine tırmandığı gibi, kitabın ve yazarın üzerinde tırmanma niyetlerini sezdirirler; ya da bunlar, cesaret gösterisi olsun diye, iddiayâ

girdikleri için ya da yazardan imza almak için yazan çocuklarla yetişkinlerdir. Kendilerine minnetle bu sayfaları adadığım benim kırk Alman okurumun hepsi ilk gruptan (daha önce mektubunu aktardığım Bay T. H. dışında, o kendi içinde bir grup oluşturuyor).

L. I., Vestfalya'da kütüphane memuru; "kitapta çağrıştırılan imgelerden kurtulmak için" kitabı yarısında kapamayı çok istediğini, ancak bu bencilce ve aşağılık dürtüden hemen utandığını itiraf ediyor. Şunları yazmış:

> Önsözde, biz Almanları anlama arzunuzu dile getiriyorsunuz. Size, biz kendimizin de kendimizi ve yaptıklarımızı anlayamadığımızı söylersek bize inanmalısınız. Suçluyuz. Ben 1922 yılında doğdum, Auschwitz'den uzak olmayan Yukarı Silezya'da büyüdüm, ancak o zamanlar, gerçekten de, bizden birkaç kilometre uzakta yapmakta oldukları tüyler ürpertici şeyler hakkında hiçbir şey bilmiyordum (sizden rica ediyorum, bu söylediğimi kolay bir mazeret gibi değil, bir gerçek olarak değerlendirin). Bununla birlikte, en azından savaşın patlak vermesine kadar, orada burada Yahudi yıldızı taşıyan insanlarla karşılaştığım olmuştur ve ben onları eve almadım, başkalarını davet ettiğim gibi onları davet etmedim, onlar lehine araya girmedim. Suçum bu. Bu korkunç hafifliğime, alçaklık ve bencilliğime, yalnızca Hıristiyan affına sığınarak uyum sağlayabilirim.

Ayrıca "Aktion Sühnezeichen"in ("Günahının Cezasını Çekme Hareketi"), Alman saldırılarından en çok hasar görmüş kentleri yeniden inşa etmek üzere tatillerini yurt dışında geçiren gençlerin oluşturduğu Hıristiyan derneğin üyesi olduğunu belirtiyor (kendisi Coventry'deki inşa çalışmalarına katılmış). Anne babasından hiç söz etmiyor, bir belirti bu; ya biliyorlardı ve onunla konuşmadılar; ya da bilmiyorlardı, o zaman da "oradakiler"in hiç şüphesiz bildiklerini onlarla konuşmamışlardı: Askeri trenlerde memurluk yapan demiryolu görevlileri, ardiye memurları, köle-işçilerin ölümüne çalıştıkları fabrika ve madenlerdeki binlerce Alman işçi, kısacası gözlerini eliyle kapamayan herkes. Yineliyorum: O zamanki Almanların hemen hepsinin

gerçek, toplu, genel suçu, konuşma cesaretini gösterememiş olmalarıdır.

Frankfurt'lu M. S. kendisi hakkında hiçbir şey söylemiyor ve sakıngan bir dille ayrımlar ve haklı çıkarmalar koymaya çalışıyor: Bu da bir belirtidir.

> Almanları anlamadığınızı yazıyorsunuz (...) Korku ve utanca duyarlı ve yaşamının sonuna kadar korkunun kendi ülkesinden insanların eliyle gerçekleştiğinin bilincini taşıyacak bir Alman olarak, sözlerinizden kendimi olanların içinde yer almış hissediyor ve yanıt vermek istiyorum.
>
> Ben de, üzerinizde ellerini temizleyen o Kapo gibi, Pannwitz gibi, Eichmann gibilerle, başkalarının sorumluluğu arkasına gizlenerek kendi sorumluluklarından kaçamayacağını fark etmeksizin insanlık dışı emirleri yerine getirmiş olan tüm öteki insanları anlamıyorum. Almanya'da cinayete dayalı bir sistemin bunca somut uygulayıcısının olmasından ve tüm bunların böyle bir eyleme hazır çok sayıdaki kişi sayesinde gerçekleşmesinden, tüm bunlardan bir Almanın acı duymaması mümkün mü?
>
> Ancak "Almanlar" bunlar mıdır? Her durumda, bir bütünlük olarak "Almanlardan", "İngilizlerden", "İtalyanlardan" ya da "Yahudilerden" söz edilebilir mi? Anlamadığınız kural dışı Almanlardan söz etmişsiniz (...): Bu sözleriniz için size teşekkür ederim, ancak çok sayıda Almanın (...) acı çektiğini ve adaletsizliğe karşı verdikleri savaşta öldüklerini hatırlamanızı rica ediyorum (...)
>
> Biz Almanların tembel ve kayıtsız hale gelmemesi, aksine kendi benzerinin işkencecisi olan insanın ne kadar alçalabileceği şeklindeki bilincin bizde uyanık kalması için tüm kalbimle yurttaşlarımın sizin kitabınızı okumasını isterim. Bu gerçekleşirse, kitabınız tüm olanların yinelenmemesine katkıda bulunacaktır.

M. S.'ye şaşkın, kararsız bir yanıt verdim: Bütün bu kibar ve uygar okurlara, benimkini (ve birçok başkasını) katleden halkın üyelerine yanıt verirken duyduğum şaşkınlık ve kararsızlıkla. Özünde, nörologların üzerinde inceleme yaptığı ve daire ile dikdörtgene farklı biçimlerde tepki göstermeye koşullandırılmış köpeklerin yaşadığı şaşkınlık ve kararsızlığın aynısıydı bu: Dikdörtgen yuvarlaklaşmaya ve bir daireye benzemeye başladığın-

da köpekler kalakalıyor ya da nevrotik belirtiler ortaya koyuyorlardı. Ona başka şeylerin yanı sıra şunları yazdım:

> Size katılıyorum: "Almanlar"dan ya da başka herhangi bir halktan ayrımlaştırılmamış bir bütünlük olarak söz etmek ve tüm bireyleri tek bir ortak yargıyla yargılamak tehlikelidir ve böyle bir şeyin kabul edilmesi olanaksızdır. Bununla birlikte, her halkın kendine özgü bir yapısı olduğunu yadsımak gelmiyor içimden (aksi takdirde, bir halk olmazdı o topluluk); bir Almanlığın, bir İtalyanlığın, bir İspanyolluğun olduğunu düşünüyorum: Geleneklerin, alışkanlıkların, tarihin, dilin, kültürün oluşturduğu toplamdır bunlar. Sözcüğün daha olumlu anlamıyla ulusal olan bu özgül yapıyı kendinde hissetmeyenler tümüyle halklarına ait olmadıkları gibi, insanlığın yarattığı uygarlık içinde de yer almazlar. Bu nedenle, "Bütün İtalyanlar tutkuludur; sen İtalyansın; öyleyse sen de tutkulu bir insansın" şeklindeki yargıları anlamsız bulmakla birlikte, belli sınırlar içinde, İtalyanlardan ya da Almanlardan, toplu olarak belirli bir tutumu değil de, bir başkasını beklemenin kabul edilebilir bir şey olduğuna inanıyorum. Tabii bireysel istisnalar olacaktır, ancak tedbirli, olası bir tahmin kanımca mümkündür (...).
> ... Sizinle içten konuşacağım: 45 yaşını geçmiş kuşaktan Avrupa'da Almanya adına yapılmış olanların bilincinde olan gerçekte kaç Alman var? Bazı davaların tedirgin edici sonucundan, sayılarının az olmasından korkuyorum: Üzüntülü ve merhametli seslerin yanı sıra, değişik, keskin, Almanya'nın gücüyle ve zenginliğiyle fazlaca övünen sesler işitiyorum.

Stutgart'lı I. J., bir sosyal yardım kuruluşunda asistan. Bana şunları yazıyor:

> Yazılarınızda biz Almanlara karşı kaçınılmaz bir nefretin kendini göstermemesi gerçekten de bir mucize ve bizi utandırması gereken bir şey. Bundan dolayı size teşekkür etmek istiyorum. Ne yazık ki aramızda hâlâ biz Almanların Yahudi halkına karşı böyle insanlık dışı zulümlerde bulunduğuna inanmayı reddeden çok sayıda insan var. Doğal olarak, bu ret çok farklı nedenlerden, hatta belki de yalnızca ortalama vatandaşın zihninin bizler arasında, biz "Batılı Hıristiyanlar" arasında bu kadar derin bir kötülüğün mümkün olabileceğini kabul etmemesinden kaynaklanıyor.

Kitabınızın burada yayımlanması ve böylece birçok gence ışık tutabilmesi çok güzel. Belki bazı yaşlıların da okuması mümkün olabilir; ancak bunu yapmak için, bizim "uyuyan Almanya"mıza da, belli bir medeni cesaret gerekir.

Onu şöyle yanıtladım:

... benim Almanlara karşı nefret duymamam birçok kimseyi şaşırtıyor, ancak şaşırtmaması gerekir. Aslında, ben nefreti anlıyorum, ancak yalnızca "ad personam" [belli bir kişiye yönelik] olduğunda. Bir yargıç olsam, duyduğum nefreti bastırmaya çalışsam bile, bugün Alman topraklarında ya da nedeni belirsiz bir konukluk gösteren birçok başka ülkede rahat içinde yaşayan birçok suçluyu en ağır cezalara, hatta ölüm cezasına çarptırmak konusunda tereddüt göstermezdim; ancak tek bir masum insan işlemediği bir suçtan ötürü cezalandırılmak durumunda kalsa dehşet duyarım.

Doktor W. A., Württemberg'den yazıyor:

Geçmişimizin ve (Tanrı biliyor ya!) geleceğimizin ağır yükünü yaşayan biz Almanlar için sizin kitabınız duygulandırıcı bir anlatı olmanın da ötesinde, bir yardımdır. Size teşekkür borçlu olduğum bir yön göstermedir. Suçsuzluğumuzla ilgili hiçbir şey söyleyemem; suçun (*bu suçun!*) kolaylıkla ortadan kaldırılabileceğine de inanmıyorum (...) Geçmişin kötücül ruhundan ne kadar kendimi uzaklaştırmaya çalışsam da, sevdiğim ve yüzyıllar boyunca aynı derecede soylu barış eylemleriyle şeytani tehlikeler içeren başka eylemler gerçekleştirmiş bu halkın bir üyesiyim gene de. Tarihimizin bütün dönemlerinin çakıştığı bu noktada, halkımın büyüklüğünü ve suçunu paylaşmak durumunda olduğumun bilincindeyim. Bu nedenle, karşınızda sizin yazgınızı ve halkınızın yazgısını şiddet yoluyla değiştirmiş olanların bir suç ortağı olarak duruyorum.

W. F., 1935 yılında Bremen'de doğmuş; tarihçi ve sosyolog, sosyal demokrat partinin etkin üyelerinden:

... savaş sona erdiğinde henüz bir çocuktum; Almanların işlediği korkunç suçların cezasını herhangi bir biçimde üstlenmem olanaksız; bununla birlikte, utanç duyuyorum. Size ve arkadaşlarınıza acı çektirenlerden, onların birçoğu hâlâ hayatta olan

suç ortaklarından nefret ediyorum. Siz, Almanları anlayamadığınızı yazıyorsunuz. Cellâtlarla onların yardımcılarından söz ediyorsanız, o halde onları ben de anlayamıyorum: Ancak, yeniden tarih sahnesinde belirirlerse, onlarla savaşacak gücüm olacağını umuyorum. "Utanç"tan söz ettim: Bu duyguyla dile getirmek istediğim, Almanların o dönemde yaptıklarının asla yapılmaması gereken şeyler olduğu ve hiçbir zaman öteki Almanlarca onaylanmaması gerektiğiydi.

Bavyeralı kız öğrenci H. L. ile durum daha karmaşık bir hal aldı. H. L. bana ilk kez 1962 yılında yazdı; mektubu çok canlıydı, hemen hemen öteki tüm mektupların, en iyimser havayla yazılmış olanların bile ayırt edici özelliği olan kasveti içermiyordu. Benim, her şeyden önce önemli insanlardan, resmi görevlilerden "bir yankı" beklediğimi düşünüyordu, ancak "bir kültürün mirasçısı ve suç ortağı olarak kendisini olayın içinde hissediyordu". Okulda aldığı eğitimden ve ona ülkesinin yakın geçmişiyle ilgili öğretilenlerden memnundu, ama "günün birinde Almanlara özgü ölçüsüzlüğün bir başka kılık altında ve başka hedeflere yönelik olarak yeniden öne çıkmayacağından" emin değildi. Yaşıtlarının politikayı "pis bir şey olarak" reddetmesini kınıyordu. Yahudilerin aleyhinde konuşan bir rahip ile Ekim Devriminin suçunu Yahudilere yükleyen ve Hitler kıyımını haklı bir cezalandırma olarak değerlendiren Rusça öğretmenine –Rus bir bayan– "şiddetle ve kaba bir biçimde" karşı çıkmıştı. O anlarda, "halkların en barbarına ait olmanın anlatılması olanaksız utancı"nı yaşamıştı. "Her tür gizemcilik ya da batıl inancın dışında da, biz Almanlar işlediğimiz suçların gerektirdiği cezadan kaçamayacağız" şeklindeki inancını dile getiriyordu. Şunu ileri sürme yetkisini, hatta arzusunu görüyordu kendisinde: "Suç dolu bir kuşağın çocukları olan bizler bunun bütünüyle bilincindeyiz ve yarın tekrarlanmalarını önlemek için dünün şiddet eylemleriyle acılarını hafifletmeye çalışacağız".

Bana zeki, önyargısız ve yeni bir okur gibi göründüğünden, o dönem Almanya'sı hakkında (Adenauer dönemiyle ilgili) daha kesin bilgiler isteyerek ona bir mektup yazdım; toplu bir "hak edilmiş ceza" kaygısına gelince, toplu olarak uygulanan bir cezanın haklı olamayacağı, ancak bireysel cezaların haklı olabi-

leceği konusunda onu ikna etmeye çalıştım. Mektup sırası ona geldiğinde bana bir kart yolladı, kartta sorularımın belli bir araştırma çalışması gerektirdiğini belirtiyordu; sabırlı olursam, bana olabildiğince kısa bir süre içinde kapsamlı olarak yanıt verecekti.

Yirmi gün sonra 23 sayfalık bir mektubunu aldım: Kişilerle yüz yüze, telefonla ya da mektupla yapılmış hummalı bir röportaj çalışması sayesinde derlenmiş bir mezuniyet teziydi. İyi amaçlı olsa bile bu başarılı kız da, kendisinin yakındığı ölçüsüzlüğe, *Masslosigkeit*'a yatkındı, ancak komik bir içtenlikle özür diliyordu: "Az zamanım vardı, bu nedenle daha kısa olarak söyleyebileceğim birçok şey olduğu gibi kaldı". Ben *masslos* olmadığımdan, bana en önemli gördüğüm bölümleri alıntılamak ve özetlemekle yetineceğim.

> ... doğduğum ülkeyi seviyorum, anneme hayranlık duyuyorum, ancak özel bir insan tipi olarak Almana sempati duyamıyorum: Belki de yakın geçmişte büyük bir enerjiyle ortaya konan nitelikler onda hâlâ belirgin bir biçimde yaşadığından, belki de öz olarak ona benzediğimi görerek, onda kendimden iğreniyorum.

Okulla ilgili bir soruma, tüm öğretmenlerin zamanında, müttefiklerce istenen "Nazi karşıtlığı" eleğinden geçtiği, ancak bunun amatörce yürütüldüğü ve geniş ölçüde baltalandığı yanıtını veriyor (belgelerle); başka türlü olması gerekirdi: Bütün bir kuşağın kovulması gerekirdi. Okulda yakın tarih öğretiliyor, ancak siyasetten çok az söz ediliyordu; Nazi geçmişi kâh orada kâh burada, değişik tonlarla boy gösteriyordu: Çok az öğretmen bu geçmişi yüceltiyor, çok azı onu saklıyor, pek azı ise onunla hiçbir ilişkileri olmadığını açıklıyordu. Genç bir öğretmen ona şunları söylemişti:

> Öğrenciler bu dönemle çok ilgileniyorlar, ancak onlara Almanya'nın toplu bir suçundan söz edildiğinde hemen muhalefete geçiyorlar. Hatta birçoğu basından ve öğretmenlerinden "mea culpa" [benim suçum] sözünü fazlasıyla dinlediklerini söylüyor.

H. L. şu yorumu yapıyor:

> ... Gençlerin "mea culpa"ya karşı direnmelerinden, onlardan önce yaşayan herkes için olduğu kadar onlar açısından da Üçüncü Reich sorununun hâlâ çözülmemiş, rahatsız edici ve tipik bir biçimde Almanlara özgü olduğu görülebilir. Ancak bu duygusallık sona erdiğinde, nesnel bir biçimde akıl yürütmek mümkün olacak.

Bir başka yerde kendi deneyiminden söz ederken H. L. şunları yazıyor (oldukça makul bir biçimde):

> Hocalar sorunlardan kaçmıyordu; aksine, dönemin gazeteleriyle belgeleyerek Nazilerin propaganda yöntemlerini gösteriyorlardı. Gençliklerinde bu yeni hareketi nasıl eleştiri getirmeden ve coşkuyla izlemiş olduklarını anlatıyorlardı: Gençlik toplantılarını, spor organizasyonlarını, vs. Biz öğrenciler hararetli bir biçimde onlara saldırıyorduk, bugünkü düşünceme göre haksızca: Durumu yetişkinlerden daha kötü anlamış, geleceği onlardan daha kötü tahmin etmiş oldukları için nasıl suçlanabilirler? Biz onların yerinde olsak, Hitler'in gençliği savaş için ele geçirdiği şeytanca yöntemlerin gerçek yüzünü daha mı iyi ortaya çıkarabilirdik?

Dikkat ederseniz, kendini haklı çıkarmak için söylenenler, Hamburglu doktor T. H.'nin söyledikleriyle aynı, zaten o dönemi yaşamış hiç kimse, Hitler'in gerçekten de şeytanca bir inandırma yeteneği olduğunu yadsımamıştır –siyasal ilişkilerde ona üstünlük sağlayan gene bu yeteneğiydi. Bu kendini haklı çıkarma, anlaşılır bir biçimde anne babalarının tüm kuşağını suçsuz göstermeye çalışan gençlerden geldiğinde kabul edilebilir; suçu yalnızca tek bir kişiye yıkmaya çalışan ödüncü ve sözde pişman yaşlılardan geldiğinde değil.

H. L., bende iki yönlü tepkiler yaratan başka birçok mektup gönderdi. Bana huzursuz, çekingen ve duyarlı bir müzisyen olan babasını anlattı, o bir çocukken babası ölmüştü: Bende bir baba mı arıyordu? Belgesel ciddiyet ile çocuksu hayaller arasında gidip geliyordu. Bana bir kaleidoskop gönderdi ve onunla birlikte şunları yazdı:

> ... Sizinle ilgili çok kesin bir imge oluşturdum kafamda: Sizsiniz o, korkunç bir yazgıdan kurtulmuşsunuz (cesaretimi bağışlayın), ülkemizde tıpkı kötü bir rüyadaki gibi, yabancı, dolaşıyorsunuz. Size efsanelerde kahramanların giydiklerine benzeyen ve sizi dünyanın tüm tehlikelerinden koruyacak bir elbise dikmem gerektiğini düşünüyorum.

Bu imgede kendimi görmüyordum, ancak ona bunu yazmadım. Ona bu giysilerin hediye edilemeyeceğini yazdım: Herkes kendisi için dikmeli onları. H. L. bana Heinrich Mann'ın *Henry IV* serisinden iki roman gönderdi, ne yazık ki hiçbir zaman bu romanları okumaya vaktim olmadı; ben ona burada çıkmış olan *La tregua* adlı kitabımın Almanca çevirisini göndermişdim. 1964 Aralığında bana, taşındığı Berlin'den, kuyumcu bir arkadaşına yaptırdığı bir çift altın kol düğmesi gönderdi. Bunları geri göndermeye yüreğim elvermedi, ancak ona bana başka bir şey göndermemesini rica ettim. Son derece nazik bu insanı kırmamış olduğumu içtenlikle umuyorum; savunmamın nedenini anlamış olduğunu umuyorum. O zamandan sonra bir daha ondan haber almadım.

Wiesbadenli yaşıtın Bayan Hety S. ile mektuplaşmamızı gerek nitelik gerek nicelik açısından kendi içinde bir bütün oluşturduğu için en sona bıraktım. Tek başına "HS" dosyası tüm öteki "Almanların mektupları"nı sakladığım dosyadan daha kabarık. Mektuplaşmamız on altı yıl sürdü: Ekim 1966'dan Kasım 1982'ye kadar. Bu dosya, onun elli kadar mektubuyla (çoğunlukla dört beş sayfalık) benim yanıtlarımı, aynı zamanda çocuklarına, dostlarına, öteki yazarlara, yayınevlerine, yerel kuruluşlara, gazete ya da dergilere gönderip, bana bir kopyasını göndermeyi ihmal etmediği bir o kadar mektubun ince kâğıt kopyasını içeriyor; ayrıca, gazete kesikleriyle kitap eleştirilerini. Mektuplarından bazıları "dolaşıma girmiş" mektuplardı: Mektuplaştığı farklı kişilere gönderdiği, fotokopiyle çoğaltılmış yarım sayfası aynı, kalan bölümü beyaz olan ve el yazısıyla daha kişisel bilgiler ve sorularla doldurulmuş mektuplardı bunlar. Bayan Hety bana Almanca yazıyordu ve İtalyanca bilmiyordu; başlangıçta ona Fransızca yanıt verdim, sonra güçlükle anladığını fark edip,

uzun bir süre İngilizce yazdım. Daha sonra, onun sevinerek kabul etmesiyle iki kopya halinde yetersiz Almanca'mla yazmaya başladım; iki kopyadan birini "açıklamalı" düzeltmeleriyle bana geri gönderiyordu. Yalnızca iki kez karşılaştık: Benim Almanya'ya yaptığım acele bir iş gezisi sırasında onun evinde ve onun gene acele bir tatil gezisi sırasında Torino'da. Önemli karşılaşmalar olmadı bunlar: Mektuplar çok daha önemli.

Onun ilk mektubu da çıkış noktasını "anlama" sorunundan alıyordu, ancak onu tüm ötekilerden ayıran güçlü ve etkili bir anlatım tarzı vardı. Kitabımı ona ortak dostumuz tarihçi Hermann Langbein çok geç olarak, birinci basım tükendiğinde hediye etmişti. Bölgesel bir hükümette kültür danışmanı olarak, kitabın hemen yeni basımını yaptırmaya çalışıyor ve bana şunları yazıyordu:

> "Almanları" anlamayı hiç kuşkusuz asla başaramayacaksınız: Biz de başaramıyoruz, çünkü o dönemde, her ne pahasına olursa olsun, hiçbir zaman olmaması gereken olaylar oldu. Bunun bir sonucu olarak birçoğumuz için "Almanya" ve "Vatan" gibi sözcükler bir zamanlar sahip oldukları anlamı sonsuza dek yitirdiler: "Vatan" kavramı bizim açımızdan tükenmiştir (...) Kesinkes hakkımız olmayan bir şey varsa o da unutmaktır. Bu nedenle, insanlık dışı şeyleri bu kadar insanca anlatan sizinki gibi kitaplar yeni kuşaklar için önemlidir (...) Belki siz, dolaylı olarak bir yazarın kendisi hakkında, bundan dolayı genelde insan hakkında ne çok şey dile getirebileceğini tam olarak fark etmiyorsunuz. Tam da bu özelliği kitabınızın her bölümüne ağırlık ve değer kazandırıyor. Her şeyden çok, beni Buna laboratuarını anlatan sayfalarınız altüst etti: Demek siz tutukluların biz özgürleri görüş tarzı buydu!

Az ötede, sonbaharda kendisine bodrumda kömür taşıyan bir Rus tutukluyu anlatıyor. Onunla konuşmak yasaktı: Hety S. onun cebine yiyecek ve sigara koyuyor, o da teşekkür etmek için "Heil Hitler!" diye bağırıyordu. Buna karşın, "gönüllü" Fransız genç kadın işçiyle konuşması yasak değildi (o dönemin Almanya'sı nasıl bir hiyerarşiler ve ayrımcı yasaklar labirenti olmalıydı! "Almanların mektupları" da, özellikle onunkiler, göründüğünden çok daha fazla şey söylüyor): Kadın işçiyi kamptan alıyor, eve getiriyor, hatta onu konserlere götürüyordu. Kız

kampta doğru dürüst yıkanamıyordu ve bitliydi. Hety bunu ona söylemeye cesaret edemiyor, rahatsızlık duyuyor ve duyduğu rahatsızlıktan utanıyordu.

Onun bu ilk mektubunu, kitabımın Almanya'da yankı uyandırmış olduğunu, ancak aslında onu en az okuması gereken Almanlar arasında yankı uyandırdığını yazdığım bir mektupla yanıtladım: Bana suçlular değil, masumlar pişmanlık mektupları yazmışlardı. Suçlular anlaşılacağı üzere susuyorlardı.

Daha sonraki mektuplarında yavaş yavaş dolaylı tarzıyla Hety (kolaylık olsun diye onu böyle çağıracağım, yoksa hiçbir zaman birbirimize "sen" diye hitap etmedik) kendisini tanıttı bana. Mesleği pedagogluk olan babası 1919 yılından beri eylemci bir sosyal demokrattı; Hitler'in iktidara geldiği 1933 yılında hemen işini kaybetmiş, bunu soruşturmalar ve ekonomik güçlükler izlemişti, aile daha küçük bir eve taşınmak zorunda kalmıştı. 1935 yılında Hety Hitlerci gençlik örgütüne girmeyi reddettiği için liseden atılmıştı. 1938 yılında IG Farben'den bir mühendisle evlenmiş ("Buna Laboratuarı"na duyduğu ilginin nedeni buydu!), ondan hemen iki çocuğu olmuştu. 20 Temmuz 1944 yılındaki Hitler'e suikastin ardından babası Dachau'ya sürülmüş ve Hety'nin evliliği bunalıma girmişti. Çünkü partiye kayıtlı olmamakla birlikte kocası Hety'nin "yapılması gerekeni yapmak" için, yani babasının tutuklu olduğu kampın demir parmaklıklarına her hafta biraz yiyecek götürmek için kendisini, onu ve çocukları tehlikeye atmasına katlanamıyordu:

> ... ona tüm çabalarımız kesinlikle anlamsız görünüyordu. Bir defasında babama herhangi bir yardım yapma olanağının olup olmadığını, varsa bunun nasıl bir olanak olduğunu değerlendirmek üzere aile meclisi oluşturmuştuk; ancak o yalnızca "Gönlünüzü ferah tutun: Bir daha onu görmeyeceksiniz" demişti.

Oysa savaş sona erdiğinde babası geri döndü, ancak bir iskelete dönmüştü (birkaç yıl sonra öldü). Babasına bir hayli bağlı olan Hety yeniden etkinliğe geçen sosyal demokrat partinin etkinliklerini sürdürmeyi bir görev bildi; kocası ona katılmıyordu, aralarında bir kavga olmuş, kocası boşanmayı isteyip bu isteğini elde etmişti. İkinci karısı doğu Prusya'dan bir sığınma-

cıydı ve iki çocuk nedeniyle Hety ile ölçülü ilişkilerini sürdürüyordu. Hety'ye babası, Dachau ve Lagerlerle ilgili olarak bir kez şunları söylemişti:

> Sana ait bu şeyleri okumaya ya da dinlemeye katlanamıyorsam bana gücenme. Kaçmak zorunda kaldığımızda korkunç bir şey oldu bu. En kötüsü, daha önce Auschwitz tutuklularının tahliye edildiği yoldan gitmek zorunda kalmamızdı. Yol ölülerin oluşturduğu iki çit arasından gidiyordu. Gördüğüm o imgeleri unutmak istiyor, ancak unutamıyorum: Onları rüyamda görmeye devam ediyorum.

Thomas Mann radyoda Auschwitz'den, gaz odalarından ve ölü yakma fırınlarından söz ettiğinde, babası kamptan henüz geri dönmüştü.

> Hepimiz tedirginlikle dinledik ve uzun bir süre sustuk. Babam suskun, suratı asılmış, bir aşağı bir yukarı dolaşıyordu. Ben ona şunu soruncaya kadar: Sence insanların gazla zehirlenmesi, yakılması, saçlarının, derilerinin, dişlerinin kullanılması mümkün mü?" Dachau kampından gelmiş olmasına karşın babam şu yanıtı verdi: "Hayır böyle bir şey düşünülemez. Thomas Mann gibi biri böyle korkunç şeylere inanmamalıydı". Oysa söylenenlerin hepsi doğruydu: Birkaç hafta sonra bunun kanıtları elimize geçti ve inandık.

Bir başka uzun mektubunda bana "içerdeki göç" içinde nasıl yaşadıklarını anlatmıştı:

> Annemin çok sevdiği Yahudi bir arkadaşı vardı. Kadın duldu ve yalnız yaşıyordu. Çocukları göç etmişti, ancak o Almanya'yı bırakma kararını veremiyordu. Biz de zulüm görenler arasındaydık, ancak "siyasal" gruptandık: Bizim durumumuz farklıydı ve birçok tehlikeye karşın şanslıydık. O kadının karanlıkta gelip, bize şunları söylediği akşamı unutamam: "Lütfen artık bana gelmeyin ve ben size gelmezsem kusuruma bakmayın. Anlıyorsunuz, sizi tehlikeye atmış olurum..." Tabii Theresienstadt'a sürgün edilene kadar onu ziyaret etmeyi sürdürdük. Bir daha onu görmedik ve onun için hiçbir şey "yapmadık": Ne yapabilirdik? Bununla birlikte, hiçbir şey yapıla-

mayacağı düşüncesi bize hâlâ acı veriyor. Sizden rica ediyorum anlamaya çalışın.

Bana 1967 yılında Ötanazi davasına katıldığını anlattı. Sanıklardan biri, bir doktor, savunmasında, kendisine kişisel olarak akıl hastalarına zehir enjekte etmesinin emredildiğini ve meslek vicdanı yüzünden bunu reddettiğini açıklamıştı; buna karşın gaz musluğunu açıp kapamak ona pek hoş olmayan, ancak katlanılabilecek bir şey gibi görünmüştü. Eve döndükten sonra Hety savaş sırasında dul kalmış ve işini yapmakta olan temizlikçi kadın ile yemek hazırlayan oğluyla karşılaşmış, üçü bir masaya oturmuşlar ve Hety çocuğa davada gördükleriyle duyduklarını anlatmış. Birden,

> Temizlikçi kadın çatalı bıraktı ve saldırgan bir biçimde araya girdi: "Şimdi yaptıkları bütün bu davalar neye yarıyor? ... Onlara bu emirler veriliyorsa, bizim zavallı erlerimiz ne yapabilirlerdi? Kocam Polonya'dan izne geldiğinde bana şunu anlatmıştı: "Yahudileri kurşuna dizmek dışında hemen hiçbir şey yapamadık: Tek yaptığımız Yahudileri kurşuna dizmekti. Ateş etmekten koluma ağrı girdi". İyi ama ona bu emirleri vermişlerse ne yapabilirdi?" (...) Onu savaşta ölmüş zavallı kocasından ötürü kutlama isteğimi bastırarak kadını işten kovdum ... İşte görüyorsunuz, burada Almanya'da hâlâ bu tip insanların arasında yaşıyoruz.

Hety uzun yıllar Land Hessen Kültür Bakanlığında çalıştı: Çalışkan, ancak sert bir görevliydi, polemikçi eleştiriler yazmış, toplantılar, gençlerle buluşmalar düzenlemiş "tutkulu" bir örgütçü, partisinin zaferleriyle yenilgilerine aynı tutkuyla tepki gösteren bir kişiydi. 1978 yılında emekli olduktan sonra kültürel yaşamı daha da zenginleşti. Bana yaptığı gezilerden, okumalarından, dil stajlarından söz eden mektuplar yazdı.

Her şeyden önce tüm yaşamı boyunca insanlarla buluşmaya doyamadı: Benimle kalıcı ve verimli buluşması birçok buluşmasından yalnızca biriydi. "Yazgım beni belli bir yazgısı olan insanlara doğru itiyor", diye yazmıştı bana bir kez: Ancak onu iten yazgı değil, bir misyondu. İnsanları arıyor, buluyor, birbirleriyle temasa geçiriyordu, onların buluşmalarını ya da buluş-

mamalarını büyük bir ilgiyle izliyordu. Jean Amréy'nin adresini bana, benim adresimi ona o vermişti, ancak bir koşulla: Birbirimize gönderdiğimiz mektupların birer kopyasını ona gönderecektik (gönderdik de). *Sistema periodico*'nun *Vanadio* bölümünde sözünü ettiğim Auschwitz'de kimyager ve daha sonra bana kimyasal ürünler sağlayan tövbekâr doktor Müller'in izini bulmamda da önemli rolü olmuştur: Müller, sabık kocasının iş arkadaşıydı. "Müller dosyası"nın da haklı olarak kopyalarını istedi; daha sonra onun hakkında bana ve benim hakkımda ona zekice mektuplar yazdı ve yerinde bir kararla bunların kopyalarını bana ve ona gönderdi.

Bir tek noktada bir ayrılığımız oldu (ya da en azından benim açımdan olmuştur). 1966 yılında Albert Speer, Spandau'daki Müttefikler hapisanesinden çıkarılmıştı. Bilindiği gibi Speer, Hitler'in "başmimarı"ydı, ancak 1943 yılında Savaş Endüstrisi Bakanı tayin edilmişti; bu niteliğiyle *bizim* yorgunluk ve açlıktan öldüğümüz fabrikaların örgütlenmesinden önemli ölçüde sorumluydu. Nürnberg'de sanıklar arasında bilmediği şeylerden de suçlu olduğunu beyan eden tek kişi o olmuştur; hatta bilmek istemediği şeylerden de. Yirmi yıl hapis cezasına çarptırılmış, bu süreyi Almanya'da 1975 yılında yayımlanan hapisane anılarını yazmaya adamıştı. Hety önce kararsızlık geçirmiş, sonra bu anıları okumuş ve son derece rahatsız olmuştu. Speer'e bir konuşma yapmayı önerdi, bu konuşma iki saat sürdü; ona Langbein'ın Auschwitz hakkındaki kitabı ile *Se questo é un uomu*'yu bırakmış, bunları mutlaka okuması gerektiğini söylemişti. O ise Hety'ye bana göndermesi içim *Spandau Günlükleri*'ni vermişti.

Bu günlükleri alıp okudum. Günlükler, eğitim görmüş, zeki bir aklın ve içten görünen bir pişmanlığın (ancak zeki bir insan rol yapmasını bilir) izini taşıyor. Bu günlükler Speer'i kendisini körleştiren ve yozlaştıran sınırsız tutkulara sahip, ancak barbar, alçak ya da köle olmayan bir Shakespeare karakteri gibi gösteriyor. Bu kitabı okumamış olmayı isterdim, çünkü benim için yargılamak acı verici bir şey. Özellikle Speer gibi basit olmayan bir insanı ve bedelini ödemiş bir suçluyu. Hety'ye biraz da kızgınlıkla şunu yazdım: "Sizi Speer'e yönelten ne oldu? Merak mı? Görev duygusu mu? Bir 'misyon' mu?"

Bana şu yanıtı verdi:

> Umarım size o kitabı hediye etmemi doğru anlamda anlamışsınızdır. Sizin sorunuz da haklı bir soru. Onun yüzünü görmek istiyordum: Hitler'in kendisini ele geçirmesine izin vermiş, onun bir yaratığı haline gelmiş bir insanın nasıl biri olduğunu görmek. Kendisi için Auschwitz katliamının bir travma olduğunu söylüyor ve ben ona inanıyorum. Nasıl olup da görmeyi ve bilmeyi istemeyebildiği, kısacası her şeyi bastırabildiği sorusu onda bir saplantı halini almış. Kendini haklı çıkarmaya çalıştığını sanmıyorum; o da olanları anlamak istiyor, onun için de anlamak olanaksız. Bana sahtelik etmeyen, dürüst bir biçimde savaşım veren ve geçmişiyle ilgili acı çeken bir insan gibi göründü. Benim için bir anahtar durumunu aldı: Simgesel bir kişi, Almanların yoldan çıkışının simgesi. Langbein'ın kitabını büyük bir acıyla okudu ve sizin kitabınızı da okuyacağına söz verdi. Size onun tepkilerini ileteceğim.

Neyse ki, bu tepkiler bana hiçbir zaman ulaşmadı: Albert Speer'in bir mektubunu yanıtlamak zorunda kalsam (uygar insanlar arasında olduğu gibi) sorunlarım olurdu. Hety, 1978 yılında mektuplarımda sezdiği karşı çıkış nedeniyle benden özür dileyerek, Speer'i ikinci bir kez ziyaret etti ve bu ziyaretten hayal kırıklığına uğramış olarak döndü. Speer'i bunamış, benmerkezci, kibirli ve firavun mimarlığı geçmişinden aptalca böbürlenir buldu. O andan sonra mektuplarımızın içeriği, daha güncel olduğundan daha kaygı verici temalara doğru kaydı: Aldo Moro olayı, Kappler'in kaçışı, Stammheim hapisanesinde Baader-Meinhof çetesi teröristlerinin aynı anda ölümü. Hety resmi tez olan intihara inanma eğilimindeydi. Ben bundan kuşku duyuyordum. Speer 1981'de, Hety ise 1983 yılında aniden öldü.

Hemen hemen yalnızca mektuplaşmaya dayanan dostluğumuz uzun, verimli ve çoğunlukla neşeli oldu. Yaşadıklarımız arasındaki büyük farklılığı düşündüğümde tuhaf bir şey; onun, bütün Alman okurlarım arasında "açığı olmayan", dolayısıyla suçluluk duygularına kapılmamış tek kişi olduğunu, onun ilgilendiklerinin beni de ilgilendirdiğini ve bu kitapta tartıştığım konular üzerinde onun da kafa yorup, çaba gösterdiğini düşündüğümde ise o kadar tuhaf değil.

SONUÇ

Biz Nazi Lagerlerinden hayatta kalanların aktardığı deneyim, yıllar geçtikçe Batının yeni kuşaklarına daha yabancı bir deneyim biçimini almaktadır. 50'li ve 60'lı yılların gençleri için anne babalarının yaşadığı şeylerdi; ailede bunlardan söz ediliyor, anılar henüz görülmüş şeylerin diriliğini koruyordu. 80'li yılların gençleri için bunlar dedeleriyle ninelerinin yaşadığı, uzak, bulanık, "tarihsel" şeyler. Onlar günümüzün farklı, acil sorunlarının tedirginliğini yaşıyorlar: Nükleer tehdit, işsizlik, kaynakların tükenmesi, nüfus patlaması, çılgın bir hızla yenilenen ve uyum sağlamamız gereken teknolojiler. Dünyanın görünüşü çok büyük bir değişikliğe uğradı, Avrupa artık yeryüzünün merkezi değil. Sömürgeci imparatorluklar Asya ve Afrika'nın bağımsızlığa susamış halklarının baskısı karşısında ayakta kalamadılar ve çözüldüler –uluslar arasında trajik olaylar ve savaşımlar olmaksızın gerçekleşmedi tüm bunlar. Belirsiz bir geleceğe kadar ikiye ayrılan Almanya "saygın" hale geldi ve fiilen Avrupa'nın yazgısını elinde tutuyor. İkinci Dünya Savaşının doğurduğu Amerika Birleşik Devletleri-Sovyetler Birliği ikili iktidarı sürüyor; ancak son çatışmanın iki galibine ait hükümetlerin dayandığı ideolojiler inanırlıklarından ve görkemlerinden çok şey yitirdiler. İdeallerden yoksun olmayan, ancak kesin gerçeklerden yoksun, hatta vahyedilmiş yüce hakikatlere güvenmeyen şüpheci bir kuşak boy gösteriyor; oysa aynı kuşak, güdümlü ya da kendiliğinden oluşan kültürel modaların hareketli dalgası üzerinde bir aydan ötekine değişen küçük hakikatleri kabul etmeye hazır.

Bizim için gençlerle konuşmak giderek güçleşiyor. Bunu bir zorunluluk, aynı zamanda da bir risk olarak algılıyoruz: Çağdışı görünme, dinlenmeme riski. Bizi dinlemeliler: Bireysel deneyimlerimizin ötesinde, toplu olarak, temel ve beklenmedik bir olayın tanıkları olduk, beklenmedik olduğu için, kimse tah-

min edemediği için temel bir olay. Her tür öngörüye karşı gerçekleşti; Avrupa'da gerçekleşti; inanılmaz bir biçimde, Weimar döneminin renkli kültürel serpilmesinden yeni çıkmış uygar bir halkın, bugün görüntüsü insanı güldüren bu şarlatanı izlemesi olgusu gerçekleşti; bununla birlikte insanlar, Adolf Hitler'e yıkım noktasına kadar bağlı kaldılar, onu yücelttiler. Tüm bunlar oldu, dolayısıyla yeniden olabilir: Söyleyeceklerimizin özü bu.

Olabilir, üstelik her yerde. Olacağını söylemek istemiyorum, söyleyemem de; daha önce değindiğim gibi, Nazi çılgınlığını ortaya çıkaran tüm etkenlerin aynı anda yeniden bir araya gelmesi pek olası değil, ancak uyarıcı bazı işaretler uç göstermekte. "Gerekli" ya da "gereksiz" şiddet gözlerimizin önünde: Hem birinci dünya hem de ikinci dünya adı verilen ülkelerde, yani parlamenter demokrasilerle komünist bölge ülkelerinde, özel olaylar halinde ya da devletin yasadışılığı biçiminde dalga dalga yayılıyor. Üçüncü dünya ülkelerinde belli bölgelerde yayılmış ya da bir salgın halini almış durumda. Yalnızca bunu örgütleyecek, yasallaştıracak, gerekli ve zorunlu olduğunu bildirip, dünyayı zehirleyecek yeni şarlatanını bekliyor (adaylar eksik değil). Çok az ülke, hoşgörüsüzlükten, iktidar hırsından, ekonomik nedenlerden, dinsel ya da siyasal fanatizmden, ırksal sürtüşmelerden kaynaklanan gelecekteki yeni bir şiddet dalgasından etkilenmemeyi güvence altına alabilir. O nedenle, tüm duyularımızı keskinleştirmeli, peygamberlere, büyücülere, sağlam nedenlere dayanmayan "güzel sözler" söyleyenlerle yazanlara güvenmemeliyiz.

Bir çatışmanın gerekli olduğu utanmadan ileri sürülmüştür: İnsanoğlunun onsuz yapamayacağı. Yerel çatışmaların, sokaktaki, fabrikadaki, stattaki şiddet eylemlerinin genel bir savaşın eşdeğeri olduğu ve tıpkı saranın eşdeğeri "küçük hastalık"ın kişiyi büyük hastalıktan koruduğu gibi, bizi savaştan koruduğu da söylenmiştir. Avrupa'da hiçbir zaman savaşsız kırk yıl geçmediği gözlemi yapılmıştır. Bu gözleme göre, bu kadar uzun bir Avrupa barışı tarihsel bir anormalliktir.

Aldatıcı, kuşkulu kanıtlar bunlar. Şeytan gerekli değildir: Hiçbir durumda savaşlara ve şiddet eylemlerine gereksinim yoktur. İyi niyet ve karşılıklı güven olduğu sürece bir masa çevresinde çözülemeyecek sorun yoktur; ya da karşılıklı korku ol-

duğu sürece, günümüzdeki denge durumunun da gösterdiği gibi: Bu denge durumu içinde, büyük güçler kibar ya da öfkeli bir yüzle karşı karşıya geliyor, buna karşın "himayelerindeki" ülkeler arasında kanlı savaşlar çıkarmaktan (ya da çıkarılmasına izin vermekten) çekinmiyorlar, oralara barış elçileri göndereceklerine, gelişmiş silahlar, casuslar, paralı askerler ve askeri danışmanlar göndererek.

Koruyucu şiddet kuramını kabul etmek de mümkün değildir: Zamanla azalacağı yerde artan bir denge içinde şiddetten yalnızca şiddet doğar. Gerçekten de, birçok işaret, Hitler Almanya'sında egemen olan şiddetten dallanan günümüz şiddet soykütüğünü düşündürüyor. Elbette, şiddet daha önceleri, uzak ve yakın geçmişte yok değildi: Bununla birlikte, Birinci Dünya Savaşının anlamsız kıyımının ortasında bile, savaşanlar arasında karşılıklı bir saygının izleri, tutuklular ile korumasız vatandaşlara karşı insanca bir davranış, antlaşmalara saygı gösterme eğilimi vardı: İnançlı biri "belli bir Tanrı korkusu" derdi buna. Düşman ne bir şeytandı ne de bir solucan. Nazi *Gott mit uns*'undan (Tanır bizimle) sonra her şey değişti. Göring'in terörist hava bombardımanlarına müttefiklerin "tarama" bombardımanları karşılık verdi. Bir halkın ve bir uygarlığın yok edilmesinin mümkün olduğu ve gerek kendi içinde gerek bir yönetme aracı olarak arzu edilebileceği kanıtlandı. Köle iş gücünden geniş ölçüde yararlanmayı Hitler, Stalin okulunda öğrenmişti, ancak bu uygulama savaşın sonunda çok daha geniş çapta Sovyetler Birliği'ne geri döndü. Nazi bilimadamları tarafından geri bırakılmak korkusuyla birlikte Almanya'dan ve İtalya'dan beyin göçü nükleer bombaları doğurdu. Büyük yıkımın ardından hayatta kalan umutsuzluk içindeki Yahudiler, Arap dünyasının merkezinde Yahudiliğin olağanüstü bir yeniden doğuşunu ve yeni bir nefrete mazeret oluşturabilecek bir Batı uygarlığı adasını gerçekleştirdiler. Hezimetin ardından Nazilerin sessizce, çeşitli ülkelere dağılması, Akdeniz, Atlantik Okyanusu ve Pasifik Okyanusu'ndaki bir düzine ülkenin askerlerine ve siyasetçilerine zulüm ve işkence sanatlarını öğretti. Birçok yeni zorba çekmecesinde Adolf Hitler'in "Kavgam" adlı kitabını bulunduruyor: Belki birkaç düzeltmeyle ya da içindeki birkaç ad değiştirilerek yeniden uygun hale gelebilir.

Hitler örneği, endüstri çağında, nükleer silahlara başvurulmaksızın yapılacak bir savaşın da ne ölçüde yıkıcı olabileceğini göstermiştir; son yirmi yılda, talihsiz Vietnam girişimi, Falkland çatışması, İran-Irak savaşı ve Kamboçya ile Afganistan'da yaşananlar bunun birer kanıtı olmuştur. Bununla birlikte, en azından birkaç kez, en azından kısmi olarak, tarihsel suçların cezalandırıldığını da kanıtlamıştır (matematikçilerin anladığı kesinlikte bir kanıtlama söz konusu değil, ne yazık ki); Üçüncü Reich'ın önde gelen yetkililerinin sonu idam ya da intihar olmuştur; Alman ülkesi bir kuşağı kırıp geçiren, Kutsal Kitap'a özgü bir "ilk çocukların kıyımı"na ve yüzyıllık Alman kibrine son veren bir ikiye bölünme olgusunu yaşamıştır. Şu savı ileri sürmek saçma olmayacaktır: Nazizm baştan itibaren bu kadar acımasız olduğunu ortaya koymasa, karşıtları arasındaki ittifak kurulmaz ya da savaş sona ermeden parçalanırdı. Nazilerin ve Japonların istediği dünya savaşı bir intihar savaşı olmuştur: Böyle tüm savaşlardan çekinmek gerekir.

Yedinci bölümde sıraladığım stereotiplere son olarak birini eklemek isterim. O dönemden uzaklaşıldığı oranda daha sık ve daha ısrarlı olarak gençler bize "işkenceciler"imizin hangi hamurdan yoğrulduğunu soruyorlar. Bu terim eski gardiyanlarımıza, SS'lere göndermede bulunuyor ve kanımca uygun bir terim değil: Çarpık, kötü doğmuş, sadik, doğuştan kötü huylu bireyleri düşündürüyor. Oysa onlar da bizim hamurumuzdan yoğrulmuştu. Ortalama zekâsı olan, ortalama kötülükte, ortalama insanlardı: İstisnalar dışında, canavar değildi hiçbiri, bize benziyorlardı, ancak kötü eğitilmişlerdi. Olsa olsa, üstlerine bağlı, kişisel yetkisi olmayan kimseler, kaba, söylenenleri yerine getirme heveslisi insanlardı: Bazıları fanatik bir biçimde Nazizme inanmıştı, birçoğu ise Nazi ideolojisine kayıtsızdı ya da cezalandırılmaktan korkan, kariyer yapmayı arzulayan veya aşırı söz dinler insanlardı. Hepsi Hitler ve işbirlikçileri tarafından istenmiş olan, okulun sunduğu ve zorladığı korkunç eğitimsizlikten geçmiş, bunu sonra SS'lerin *Drill*'i ile tamamlamışlardı. Bu askeri eğitime pek çoğu, bu eğitimin sağladığı saygınlık için, kapsamlı iktidar için ya da yalnızca ailevi güçlüklerden kaçmak için bağlanmışlardı. Bazıları, gerçekten de pek azı, düşünce değiştirip, cepheye gönderilmeyi istediler, tutuklulara ih-

tiyatlı yardımlarda bulundular ya da intiharı seçtiler. Şunu açıkça belirtmek gerekir: Az çok hepsi sorumluydu; ancak şunu da açıkça belirtmelidir ki, onların sorumluluğunun arkasında, zihinsel tembellikten, küçük hesaplardan, aptallıktan, ulusal kibirden ötürü başlangıçta onbaşı Hitler'in "güzel sözleri"ni kabul eden, talih ve umursamazlık onun yolunu açana dek onu izleyen, onun yıkımıyla allak bullak olan, yasların, sefilliğin ve pişmanlıkların acısına katlanan ve birkaç yıl sonra töretanımaz bir siyasal oyun için yeniden güç kazanan Almanların büyük çoğunluğunun sorumluluğu vardır.

KONUYLA İLGİLİ YAZILAR

Unutma Suçu
Paolo Flores d'Arcais

Freud'dan sonra, insanlarda rahatsız edici, tehlikeli, tedirginlik verici bilgi ya da anıları unutmak, bilmemek, uzaklaştırmak dürtüsü olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. İnsan kendisini savunmak için uzaklaştırır bu anıları, ancak bununla kendini tehlikeye atmış olur, çünkü bilincin yadsınması nevrozun habercisidir.

Çağdaş insan, uzaklaştırmayı daha büyük bir kararlılıkla gerçekleştiriyor. Sonunda, sanki daha öteye gitmeye kararlıymış gibi görünüyor: Uzaklaştırmayı "hak" olarak öne sürüyor. Belki de Avusturya halkının çoğunluğunun Waldheim'ı başkanlığa seçen oy'unun anlamı budur. Tam da Nazi eylemlerine katılmış olduğundan kuşkulanıldığı *için*.

Rahatsızlık veren bir geçmişle ilgili açık bir bilinci insanın kendi günlük yaşamında unutma, bastırma, ardı sıra taşımak zorunda olmama "hakkı", bugün yalnızca Avusturya'da değil, Avrupa'nın büyük bir bölümünde egemen olan saçma seçimdir. O nedenle, Primo Levi'nin son çalışması, öncelikle, geçmişi parantez içine alma biçimindeki bu güncel isteğe karşı olağanüstü bir panzehir olarak karşılanmalıdır.

Boğulanlar, Kurtulanlar, yalnızca toplama kampları dünyasıyla ilgili bir deneme değildir. O kamplarla ilgili bir denemedir *aynı zamanda*, ancak her şeyden önce, bu niteliği *aracılığıyla* insanların anıları düzenlemeye yönelik ahlak dışı ve çok yaygın itkileriyle ilgili bir denemedir.

Burada, Primo Levi'nin değerlendirmesi, Hannah Arendt'in konuya ilişkin olarak ortaya koyduğu tezlerle tam olarak örtüşmektedir; tabii, Arendt'in de, etik-politik düşüncesinin büyük bir bölümünü Lagerlere ve totalitarizme ayırmış olması ve Primo Levi gibi toplama kampında yüzyılımızın hiçbir biçimde öngörülememiş ve kesinlikle temel nitelikteki olgusunu görmesi bir rastlantı değildir.

Primo Levi'nin yapıtının anıların bastırılmasına karşı ve hakikat adına yapılmış bir çalışma olduğunu belirttik. Her şeyde önce de çar-

pıtmalara karşı: Kurbanların bile gerçek dışı görünebilecek ölçüde canavarca bir olayın anısını canlı tutabilmek için zorunlu olarak başvurabilecekleri çarpıtmalara karşı.

Bu nedenle Levi, kurbanların da dünyasını belirleyen "gri" bölgeleri, anlamı belirsiz tutumları, ödünleri, zaafları dikkatle ele alarak, tecrit dünyasının gerçek bir sosyolojisini sunuyor. Ancak, bu acımasız entelektüel dürüstlük yalnızca şu nedenle kabul edilebilir bir şeydir: Levi, sürekli yinelenen (ve asla masum olmayan) bir estetizm ve giderek yaygınlık kazanan sorumluluğu "yok etme" çabalarına karşı (yeni bir tarihselcilik adına mı? Yoksa bağlanmadan, dolayısıyla anıdan yoksun bir sosyo-politik gerçekliğin yüceltilmesinden mi?), cellât ile kurban arasındaki ortadan kaldırılması olanaksız ve birincil önemdeki ayrımı ödün vermez bir tutumla koruyor.

Bununla birlikte, şimdiden beliren satış başarısına karşın, Primo Levi'nin bu olağanüstü kitabı sonunda "yararsız" bir çalışmaya dönüşebilir. Kısacası, rahatsızlık verici anılardan ve rahatsızlık verici sorumluluklardan huzursuz olmama isteği şimdiden üstün gelmiş, derinlemesine topluma işlemiş, genç kuşakları etkisi altına almış olabilir. Bir trajedi olur bu, ancak trajediler zaman zaman varlık gösterebiliyor.

Birçok belirti, genel bir aklamanın, siyasal toplulukların savı olmanın ötesinde, artık çok sayıda entelektüelin asal eğilimi olduğunu ortaya koymaktadır. Avrupa faşizme kaynaklık ettiğini unutmak istiyor ve ondan yakınmak bile zevksizlik olarak değerlendiriliyor.

Oysa bu, yaşadığımız dönemin belirleyici konusudur: Dünyamızın, yaşadığımız dönemin nasıl her birimizi *ikili* bir Batı imgesiyle, *ikili* bir modernlik imgesiyle karşı karşıya bıraktığını görmek. Değerle ilgili savlarla (ki bunlar aynı zamanda birer "vaat"ti) günlük somut gerçeklik arasındaki *farkın*, teknikten ya da dünya çapında kültürlerin tek biçimli hale gelmesinden de çok modern durumu belirleyen çizgiyi oluşturduğunu görmek.

Anımsama, benzeri tragedyaların yeniden yaşanmasını önlesin diye (kültür ve bağlanmanın gerçekleştirebileceği o sınırlı engelleme gücü ölçüsünde), bu farkı en trajik noktasında görmek, kimseye (ne kurbanlara, ne de çok daha az ölçüde cellâtlara) ödün vermeksizin bu olgunun işleyişini kavramak, onu öteki insanların korumasına bırakmak: Bilinçli olarak gösterişten uzak, konuşma diline özgü, "sıradan" tonlar içeren bir kitabın büyüklüğü, gerekliliği. Ancak tam da, Eichmann davası ile ilgili değerlendirmelerinde Hannah Arendt'in açıkladığı ve Primo Levi'nin bu olağanüstü güzellikteki kitabının sayfalarında doğruladığı gibi, Nazizme üstün gelme olanağını sağlayan sorumluluklardan kaçışın kökeninde kötülüğün sıradanlığı bulunduğu için.

"Il Messaggero", 21 Haziran 1986.

Sağdıcyı Nasıl da Rahatsız Edici
Giovanni Raboni

Primo Levi'nin son kitabı *Boğulanlar, Kurtulanlar*'a, ele aldığı konuların ağırlığını, dile getirdiği düşüncelerin tartışma götürmez soyluluğunu ve kitapta sergilenen acının niceliğini –kişisel olarak yaşanmış, kişisel acı– göz önüne alarak görev usulü övmekten daha büyük bir haksızlık yapılamaz. Bütün bunlar doğrudur, tabii; ancak en önemli noktanın bu olduğunu sanmıyorum. Demek istediğim, Primo Levi'nin, ne soylu ya da eğitici bir kitap yazma, ne de yıllar geçtikten sonra, yaşadığı korkunç ve çelişkili bir biçimde "talihli" olayları bize bir kez daha anlatma isteği ya da gereksinimi ile harekete geçmiş olduğunu sanmıyorum (talihli sözcüğünü, milyonlarca "boğulan"a karşı çok az sayıdaki "kurtulan"dan biri olması anlamında kullanıyorum).

Olayları biliyoruz, ancak kısaca anlatmak yararlı olacak. Levi çok genç yaşında Nazi Lagerlerinde bulunmuştur; Auschwitz kampında kalmıştır; sözcüğün gerçek anlamıyla hayatta kalmış birisidir. Bu korkunç, neredeyse anlatılması olanaksız deneyimle ilgili bir anlatı yazmış (*Se questo é un uomo*) ve bunu 1947 yılında yayımlamıştır; kitap, kısa sürede küçük bir klasik niteliği kazanmış ve gerekli, aynı zamanda da rastlantısal bir yazarlık etkinliğinin başlangıcı olmuştur. Levi zaman zaman o olaylarla o anılara dönmekle birlikte, yavaş yavaş, haklı olarak, değişik ve özerk bir yazar imgesi, bir anı yazarından çok bir öykü yazarı imgesi yaratmak istediği izlenimini vermiştir.

Bir ölçüde, bilincinde olmaksızın, *Boğulanlar, Kurtulanlar* tanıklığın ödevleriyle sınırlarından uzaklaşmış olmanın, bir yazıcıdan çok bir yazar olmayı istemenin yol açtığı pişmanlıktan doğmuş olabilir. Ancak daha önemli olan, daha belirleyici olan nokta, daha önce belirttiğim gibi, bir başkasıdır, yani bu deneme ya da kitapçık ile Levi'nin bize ne eğitici bir kitap, ne de "güzel" bir kitap değil, temel olarak polemikçi ve "rahatsız edici" bir kitap vermeyi istemesidir.

Kişisel olarak inandığım gibi, Levi'nin amacı buysa, amacını kusursuz bir biçimde gerçekleştirdiğini düşünüyorum. Siyasal bağlamdan önce ve daha çok; kitabın serpildiği ve nesnel olarak içinde yer aldığı kültürel bağlamı düşünmek gerekir. Bir yandan, tarihi değiştirme ve unutkanlığı örgütleme girişimleri var. Kitabın birinci bölümünde Levi, en çok yankı uyandıran olaylardan birini hatırlatıyor: İşbirlikçi Vichy hükümetinin eski yetkililerinden Louis Darquier de Pellepoix'nın haftalık bir Fransız dergisine 1978'de yaptığı açıklamalar. Dar-

quier'ye göre (ne yazık ki, Darquier tekil bir örnek oluşturan bir deli değil, sanıldığından çok daha yaygın zihinsel bir tutumun aşırı ve gülünç bir örneğidir), Nazi yok etme kampları diye bir şey varolmamıştır; galip gelenlerle dikkatleri kendi üzerlerine çekip, kendilerini "acındırmak" isteyen Yahudilerin, yenilenleri gözden düşürmek için geliştirdikleri propagandaya yönelik bir buluştur; her şey sonradan icat edilmiştir: İstatistikler, ceset yığınları, gaz odaları... Ya özgürlükten sonra çekilen fotoğraflar? Bunlar birer fotomontajdan ibarettir. Böyle sürüp gidiyor Darquier'nin söyledikleri.

Öte yandan, entelektüalizmin getirdiği çok daha ince bir tuzak var. Burada da Levi sonsuz örnekler listesi içinde yitip gitmiyor; tek bir örnek gösteriyor, kendini beğenmişliği yansıtan, etkileyici bir şematikliği içeren, gerçekten de tüyler ürpertici bir örnek. Birçok kişi, Liliana Cavani'nin 1974 yılında gösterime sunulan *Gece Bekçisi* adlı filmini anımsayacaktır. Kişisel olarak ben bu filmi çok itici bulmuştum; Levi çok daha nazik bir tutumla filmi "güzel ve yanlış" olarak tanımlıyor. Ancak, Levi film üzerinde değil (film, Lagerden kurtulmuş bir kadın tutuklu ile yeniden karşılaştığı işkencecisi arasındaki erotik ilişki üzerine kurulmuştur), kadın yönetmenin filmle ilgili cüretkâr yorumu üzerinde yoğunlaşıyor: "Hepimiz kurban ya da katiliz ve bu rolleri isteyerek kabulleniyoruz. Yalnızca Sade ve Dostoyevski bunu iyi anlamışlardı..."

İsteyerek! Bu örneğin de gösterdiği gibi, bu sözde, âdeta yalnızca alt kültürde değil, "gerçek" kültürde de sıkça rastlanan bir tutumun içerdiği korkunç kavram kargaşası gözler önüne seriliyor. Bunlara Levi, sağ duyunun haklı sıradanlığı ile karşılık veriyor: "Bilinçaltı ile derinliğin ne olduğunu bilmiyorum, derinlerimde bir yerde bir katilin barınıp barınmadığını bilemem, bilmek de pek ilgilendirmiyor beni, ancak suçsuz bir kurban olduğumu ve katil olmadığımı biliyorum; katillerin (üstelik yalnızca Almanya'da değil) varolduğunu, bir köşeye çekilmiş ya da etkinliğini sürdüren katillerin bugün de varolduğunu biliyorum; bunları onların kurbanları ile karıştırmak ahlaki bir hastalık, kötü bir estetik alışkanlık ya da sinsi bir suç ortaklığı göstergesidir..."

İnsanın içinden bu sözleri alkışlamak geliyor; ancak Levi'nin böyle bir şeyden hoşlanmayacağından eminim. Levi bizden onaylamamızı değil, rahatsızlık duymamızı istiyor; onun uğradığı zorbalıkları ve haksızlıkları yapmamış, ancak aynı zamanda da bunlara uğramamış, çoğu zaman daha fazlasını bilmekten, anlamaktan, başkaldırmaktan kaçınmış biz okurları "öfkelendirmek" istiyor.

Bu noktada, benim açımdan kitabın anlamının, öneminin ve yerindeliğinin nereden kaynaklandığının anlaşıldığını umuyorum: Hakikati, olguların çıplak, aşılması olanaksız nesnelliğini yeniden bize sunmasından ve onu, unutma girişimlerine, daha da çok "yorum"un, yorumlayan ve yargılamayan düşüncenin belki denetlenemeyen, her durumda çoğu zaman denetlenmeyen aldatıcı büyüsüne karşı bir barikat gibi yükseltmesinden. İlk sayfasından son sayfasına dek *Boğulanlar, Kurtulanlar*, zekânın inceliklerine sağlam, acı veren bir sağduyu adına meydan okumadır; karmaşıklığın labirentimsi zevklerine, temel nitelikte, donuk, zorlu bir anı adına meydan okumadır; us dışının sunduğu harikalara, indirgenmesi olanaksız ve kabaca, kahramanca savunulan bir usçuluk adına meydan okumadır...

Aslında, Levi'nin üstlendiği ve ısrarla ortaya koyduğu bakış açısı, hayatta kalan kişinin sevimsiz, vasat bakış açısıdır. Yargılamak istemeyen ya da en azından hüküm vermek istemeyen; inatla, kendisine ve kendisi gibi birçok insana yapılanlarla ilgili sorgulamasını sürdüren, "parlak" açıklamaları kabul etmeyip, içten bir ironiyle dile getirdiği "bilinçaltı ile derinliğin ne olduğunu bilmeyen" kişi de aralarında olmak üzere herkesin ulaşabileceği, yalın, anlaşılır açıklamalar arayan (çoğu kez böyle açıklamaların varolmadığını bilse de) kişinin bakış açısı.

Sorun gerçekten de önemsiz değildir. Yalnızca ikinci türden açıklamalar –bir kez bulunduklarında, ama aynı zamanda da birisinin onları bulma çabasını göstermesiyle– bilgi verici, uyarıcı işaretlere dönüşebilir. Olmuş olan, diyor Levi, bir daha asla olmayacaktır; ancak ona "benzer", yinelenmesi olanaksız hatayı yineleyen (başka biçimlerde ve boyutlarda) başka şeyler olabilir, hatta olmuştur ve olmaktadır; olasılıkla, yinelenemez olanı, canavarca olanı anımsamak ve onun üzerinde düşünmek, yinelenemez olanın yinelenmemesi için, canavarca olanın tarihsel bir gerçeklikten, birlikte yaşamak durumunda kalacağımız yakınımızdaki, ezeli bir gerçekliğe dönüşmemesi için tek yoldur.

"L'Unità", 3 Eylül 1986.

Auschwitz Kara Deliği
Primo Levi

Almanya'da, Nazi katliamını sıradan bir olay konumuna indirme eğiliminde olanlarla (Nolte, Hillgrüber), onun benzersiz bir katliam olduğunu savunanlar (Habermas ve birçok başkaları) arasındaki güncel tartışmaya kayıtsız kalamayız. Birinci gruptakilerin savı, yeni bir sav

değildir: Bütün yüzyıllarda, özellikle yirminci yüzyılın başlarında ve her şeyden önce "sınıfsal karşıtlara" karşı Sovyetler Birliği'nde, daha sonra da Alman sınırlarında katliamlar olagelmiştir. Biz Almanlar, İkinci Dünya Savaşı sırasında, korkunç, ancak artık iyice yerleşmiş bir uygulamaya, katliamlardan, kitle halinde sürgünlerden, düşman bölgelere acımasız sürmelerden, işkencelerden, ailelerin ayrılmasından oluşan "Asya'ya özgü" bir uygulamaya uymaktan başka bir şey yapmadık. Bizim tek yeniliğimiz teknolojik olmuştur: Gaz odalarını icat ettik. Bu arada şunu da belirtelim: Faurisson'un izleyicisi "revizyonist"lerin okulu tam da bu yeniliği yadsımıştır; dolayısıyla bu iki sav, bizi telaşa düşürmemesi olanaksız bir tarih yorumu sistemi içinde birbirini tamamlıyor.

Şu bir gerçek: Sovyetlerin aklanması olanaksızdır. Önce Kulaki katliamı, ardından halkın gerçek ya da öyle kabul edilen düşmanlarına karşı sayısız acımasız eylemler, tiksinti verici davalar çok ciddi olgular olup, Sovyetler Birliği'ni, farklı biçimlerde (ve zorunlu savaş ayracıyla) hâlâ süren yalnızlığına getirmiştir. Ama hiçbir yargı sistemi, karşı evde başka katiller olduğu için bir katili aklamaz. Ayrıca, bunların, Sovyetler Birliği'nin iç işleri olduğu ve hiç kimsenin dışarıdan, genel bir savaş aracılığıyla olmadığı sürece, bunlara karşı savunma girişiminde bulunamayacağı tartışma götürmez bir gerçektir.

Kısacası, yeni Alman revizyonistler Hitler katliamlarını "Asya'ya özgü" bir işgale karşı koruyucu bir savunma olarak sunma eğilimindeler. Bana bu sav, son derece zayıf bir savmış gibi geliyor. Rusların Almanya'yı işgal etmeye niyetli oldukları, geniş ölçüde kanıtlanması gereken bir iddiadır; aksine, aceleye getirilmiş Ribbentrop-Molotov antlaşmasının da gösterdiği gibi, Ruslar Almanya'dan korkuyordu; Almanların daha sonra, 1941 yılındaki ani saldırısının da ortaya koyduğu gibi, korkmakta haklıydılar. Üstelik, Hitler iktidara gelmeden önce, Alman Yahudilerinin kendilerini tam anlamıyla Alman hissettikleri, içtenlikle ülkeye entegre oldukları ve yalnızca Hitler ile başlangıçta onu izlemiş olan az sayıdaki fanatik tarafından düşman olarak görüldükleri açıkça ortadayken, nasıl olup da Stalin'in gerçekleştirdiği "siyasal" katliamların Hitler'in Yahudi halkına yönelik katliamına denk düştüğü öne sürülebilir? Hitler'in sabit görüşü olan Yahudiliğin Bolşevizmle özdeşleştirilmesi, özellikle Yahudilerin büyük bir bölümünün burjuva sınıfından olduğu Almanya'da hiçbir nesnel temele dayanmıyordu.

"Gulag'ın Auschwitz'den önce olduğu" doğrudur; ancak bu iki cehennemin hedeflerinin aynı olmadığı unutulmamalıdır. İlki, eşitler arasında bir kıyımdı; ırksal üstünlük tezine dayalı değildi; insanları üs-

tün ve aşağı sınıf insanlar biçiminde ikiye ayırmıyordu; ikincisi, ırkçılıkla yüklü bir ideolojiye dayanıyordu. Eğer bu ideoloji üstün gelmiş olsaydı, bugün kendimizi bir yanda "biz" efendiler ile ırksal açıdan aşağı oldukları için onların hizmetinde olan ya da yok edilmiş tüm ötekiler biçiminde ikiye bölünmüş bir dünyada bulacaktık. Tüm insanlar arasındaki temel hak eşitliğinin bu hor görülmesi, Auschwitz'deki dövmelerden başlayıp, başlangıçta farelerin işgal ettiği gemi ambarlarını dezenfekte etmek üzere üretilen zehrin gaz odalarında kullanılmasına kadar çok sayıda simgesel ayrıntıdan anlaşılıyordu. Cesetlerin ve yakılan cesetlerin küllerinin geniş çaplı kullanımı, Hitler Almanya'sının en önemli göstergesi olarak durmakta ve bugüne dek olanları silikleştirmek isteyenlere karşı, kıyımın simgesini oluşturmaktadır.

Gulag'da ölüm oranının korkunç derecede yüksek olduğu doğrudur, ancak deyim yerindeyse, bu ölümler sinik bir kayıtsızlıkla göz yumulmuş bir yan ürün değildi: Ne kadar barbarca da olsa, asal hedefin kendine özgü bir mantığı vardı, "toplumcu oluşum"u gerçekleştirmeye yönelik köleci bir ekonominin yeniden canlandırılması söz konusuydu. Haklı bir öfkenin heyecanıyla yazan Soljenitsin'in sayfalarında bile Treblinka'da ve Chelmno'da olanlara benzer bir manzara çıkmıyor karşımıza: Treblinka ve Chelmno iş üreten, toplama kampı niteliği taşıyan birer yer değil, tek suçları Yahudi olmak olan erkeklere, kadınlara ve çocuklara ayrılmış birer "kara delik"ti. İnsanlar bu kamplara, trenden inip, gaz odalarına girmek üzere geliyordu ve her ikisinden de kimse sağ çıkmadı. Ülkelerinin çektiği acının ardından (yüzlerce ayrıntı arasında, acımasız Leningrad kuşatmasını hatırlıyor musunuz?) Almanya'daki Rus işgalcileri intikama susamışlardı ve ciddi suçlar işlediler, ancak aralarında sivil halkı kurşundan geçirmek ve onları, çoğunlukla kurbanların kendilerinin kazmış oldukları çok büyük toplu çukurlara gömmekle görevli *Einsatzkommandos* yoktu; kaldı ki Ruslar, o zamanlar haklı bir misilleme duygusu içinde olmalarına karşın, hiçbir zaman Alman halkını yok etmeyi tasarlamamışlardır.

Kimse Gulag takımadalarında, Alman Lagerlerinde birçok kez anlatılmış olan "seçimler"e benzer seçimlerin yapıldığına tanıklık etmemiştir; Lagerlerde, SS doktorlar (doktorlar!) insanlara bir önden bir de arkadan bakarak, kimin hâlâ çalışabileceğine, kimin gaz odasına gitmesi gerektiğine karar veriyorlardı. Bu "yenilik"in nasıl olup da sıradan bir şey olarak değerlendirilebildiğini ve "yalnızca" sözüyle hafifletilebildiğini anlamıyorum. Bunlar "Asyalı" tarzın taklidi değildi, tam olarak Avrupalı eylemlerdi; gaz, Almanların ünlü kimya endüstrisi kurumlarınca üretiliyordu; ve Alman fabrikalarına katledilmiş kadın-

ların saçları gidiyordu, Alman bankalarına ise cesetlerin dişlerinden sökülüp alınan altın. Tüm bunlar belirgin bir biçimde Almanlara özgü eylemlerdir ve hiçbir Alman bunları unutmamalıdır; ve modern çağlarda bir benzeri olmayan soyut ve vahşi bir köktencilik adına, Nazi Almanya'sında yalnızca orada çocukların ve ölmek üzere olanların da acımasız bir ölüme götürüldüğünü unutmamalıdır.

Gündemdeki anlamı belirsiz polemik açısından, müttefiklerin suçun önemli bir bölümünü taşımalarının herhangi bir önemi yoktur. Hiçbir demokratik Devletin tehdit altındaki ya da sürgün edilen Yahudilere sığınma hakkı tanımamış olduğu doğrudur. Amerikalıların, Auschwitz'e giden demiryolu hatlarını bombalamayı reddetmiş olduğu da doğrudur (oysa demiryoluna bitişik sanayi bölgesini bol bol bombalamışlardır), müttefiklerin yardıma gitmemiş olmasının iğrenç nedenlere, yani hayatta kalan ya da sığınmacı milyonlarca insanı barındırmak ve korumak zorunda kalmak korkusundan kaynaklandığı da. Ancak, gerçek bir suç ortaklığından söz edilemez ve yapanlar ile yapmaya izin verenler arasındaki ahlaki ve yargısal fark uçurumsal bir fark olarak kalmaktadır.

Eğer bugünün Almanya'sı Avrupa ulusları arasında kendine düşen yeri korumak istiyorsa, geçmişini örtemez ve örtmemelidir.

"La Stampa", 22 Ocak 1987.

Savaş Hep Var
Cesare Cases

Eğer gerek bir kimyager, gerek Lagerlerin tanığı olarak Levi deneyimini, anlama çabası kapsamında dile getiriyorsa, bu yönü *Tregua*'da görmüyoruz; bu anlamda *La tregua*, özyaşamöyküsel yapıtında bir dinlenme noktasını oluşturmaktadır. Karmaşa sürmektedir ve yaşama gene kargaşa ile usdışılık egemendir, ancak bu, düzenleme aşırılığına değil, düzenleme yokluğuna bağlı bir kargaşadır. Auschwitz sistemi Levi'yi başka yönlerinin yanı sıra, ekonomik olmaması yönüyle de etkilemişti; bu, usçu kavrayışına ters geliyordu: (Doğal olarak kabul edilmesi olanaksız) hedef, birşeyler ürettiği sürece aşağı ırk olarak değerlendirilen gruptan bir insanın yaşamından azami ölçüde yararlanmak ve sonra onu küle dönüştürmek olduğuna göre, seçilen yöntemler amaca hizmet eder nitelikte görünmüyordu, aşırı derecede "gereksiz şiddet" kullanımı söz konusuydu (buna *Boğulanlar, Kurtulanlar*'da özel bir bölüm ayrılmıştır) ve Levi'nin birçok kez yinelediği gibi, kendisinin de içinde bulunduğu köleler ordusunun, Buna tesislerinde bir

gram sentetik lastik bile üretmemiş olması anlamlıdır. Levi, belli bir çalışma takımına verilmeden önce Ravenbrück'teki kadınların günlerini nasıl bir halka oluşturup, kumu taşımakla geçirmeye zorlandıklarını anımsatıyor: Tutukluların birbirlerine aktardıkları kum sonunda başlangıçtaki yerine dönüyordu.[1] Zorunlu düzen gerek nesnel olarak, gerek kurbanların ruhunda kaosu yaratıyordu, bunun verdiği huzursuzluğu, yetersiz "nevroz" sözcüğünü yadsıyarak ancak şöyle tanımlayabiliyor: "Belki bunda, atalarımızdan devraldığımız, Tekvin'in ikinci dizesinde yankısı duyulan bir kaygıyı görmek daha doğru olur: Her birimizde yazılı "tohu vavohu", ıssız ve boş, Tanrının ruhu altında sıkışmış, ancak insan ruhunun içinde bulunmadığı evren kaygısı: Henüz doğmamış ya da cansız evren".[2] Ancak dini ve felsefi düşüncelere uzak bu yazar, Kutsal Kitap'taki sözü, bir "varoluş durumu"nun kitabi olmayan tanımına dönüştürebilir.

Levi'nin şimdi içinde bulunduğu kaosun, kampın "tohu vavohu"su ile pek az ortak noktası vardır: Sovyetlerin düzenleme kusurunun bir ürünüdür, bu düzenleme kusuru yüzünden insanlar nereye geldiklerini bilmemekte, bilinmeyen bir yere doğru yola çıkarılmakta, varış noktasına hiçbir zaman doğrudan ulaşamamaktadır, varış noktasının kendisi de bir varış noktası değil, dünyayla bağlantısı olmayan bir yerdir ve insanlar aylarca orada tutulup, sonra hiç beklemedikleri bir anda yola çıkarılırlar. Ruslara ve onların tavırlarının ortaya koyduğu anarşik ve göçmen ruha Levi gerçek bir sempati duymaktadır ve –Gulag üzerinde onca ısrarlı duruşun ardından Gulag gölgesi burada da uç göstermektedir– Levi'nin şu gözlemlerde bulunması memnunluk vericidir: "O sert ve aydınlık yüzlerin her birinde Kızıl Ordu'nun iyi askerlerini, barışta ılımlı ve savaşta acımasız, uyumdan, karşılıklı sevgiden ve vatan sevgisinden kaynaklanan iç disiplinin güç verdiği, eski ve yeni Rusya'nın kahraman insanlarını görüyorum; içsel olduğu için, Almanların mekanik ve boyun eğmeci disiplininden daha güçlü bir disiplin", bu nedenle "Onlar arasında yaşayınca, sonuçta neden bu tür bir disiplinin üstün geldiğini anlamak kolaydı"[3]. Biraz ülküselleştirmek kaydıyla Levi bu ayrım üzerinde ısrar edecek, ölümün yalnızca bir "yan ürün" olduğu Gulag kamplarını, ölümün endüstriyel sürecin başlıca hedefini oluşturduğu yok etme kamplarıyla eşit görmeyi yadsıyacaktır. Dolayısıyla, Rus damgasını taşıyan bu karmaşa değişik renklerden oluşan, çelişkili bir karmaşadır; ancak onur kırıcı değildir, aksine neşelidir: İnsan doğasına bunca meraklı bir insan için yetkin bir dü-

[1] Bkz. s.101-102.

[2] Bkz. s.71.

[3] P. Levi, *Se questo é un uomo. La tregua, Einaudi*, Torino, 1990, s. 195.

şünceler-gözlemler kaynağıdır. İletişim güçlüğü sorunu burada da fazlasıyla söz konusudur, ancak el kol hareketlerinin rahatlıkla ve bolca kullanılmasıyla iyi kötü aşılmaktadır, kaldı ki, en kötü ihtimalle Rus karakterine özgü beklenmedik hareketlere karşın, bu sorun Lagerde yarattığı korkunç kaygıyı yaratmamaktadır. Bir asker Levi'ye Rusça öğretmeyi dener ve sonuçtan hoşnut olmadığı için süngüyle Levi'nin üzerine atılır, ancak onun korkusu karşısında gülerek süngü sözcüğünün Rusça'sını söyler. Ya da savaşta yaptıklarını el kol hareketleriyle anlatan denizci: Öyle heyecanlanır ki, orada hazır bulunan ve kendisini dinleyenlerin yaşamını riske sokar[1]. Ya da Primo ile Cesare'nin bir piliç almak için gece yarısı bir köye varmalarını ve dil engeli yüzünden bunu ancak Primo yere bir tavuk resmi çizdiğinde başarabildiklerini anlatan o nefis bölüm[2].

Herkesin en azından bir karikatür figürünü andırdığı bu atmosfer içinde, iyisi ve kötüsüyle ya da daha çok, iyinin ve kötünün ötesinde birçok kişilik boy gösterir: İktidar âşığı muhasebeci Rovi; doktor Gottlieb; Veronalı yaşlı ve hüzünlü küfürbaz Moro; Roma gettosunun zihniyetiyle kurnazlıklarını kişiliğinde toplayan Cesare; nihayet Yunan Mordo Nahum ve birçok başkaları. Bu tümüyle renkli kişiler galerisi ve ondan kaynaklanan öyküler, kısmen haklı olarak, çoğunlukla pikaresk romandan söz edilmesine yol açmıştır. Bununla birlikte, temel fark şu ki, pikaresk romanda anlatıcı özne aynı zamanda anlatının kahramanıdır, oysa Primo daha çok bir izleyicidir. Kararlılık ve bireysel girişim ruhu gerektiren en çılgın olaylara bile katılmaya (pilicin aranmasında olduğu gibi) hazır olan Levi'nin burjuva ahlakı onu toplu coşku gösterilerine karşı kayıtsız kılar ve Yunanın peşkeşçiliğini üstlenip, dostlukları adına Levi'ye sunduğu "beyaz ve pembe yaratıklar"ı, öfkeyle reddetmesine yol açar[3]. "De haulte graisse" öykülere tanıklık edip, bunları anlatır, ancak onları yaşamaz. Zaten kitapta Rabelais'nin bu deyişi Cesare'nin yurda dönmesi ile ilgili olarak belirir ve Levi, Cesare kendisine izin verinceye kadar öyküyü anlatmayı erteler[4]. Öyküyü daha sonra ayrıntılarıyla anlatır[5]; anlatılanlar "de haulte graisse" olmadığı gibi, başarısızlığın, aldatılan aldatıcıya özgü utancın izini taşımaktadır.

Levi'nin "de haulte graisse" öykülerde üstlendiği izleyici işlevi aslında yalnızca onun bireyselciliğinden ve ahlakçılığından değil, daha çok Cesare ya da öteki kişiler gibi kendisini anlık olayın akışına bıra-

[1] *La tregua*, s. 280-281.
[2] *La tregua*, s. 253 ve devamı.
[3] *La tregua*, s. 251.
[4] *La tregua*, s. 314.
[5] *Lilit e altri racconti*, P. Levi. *Opere*, Einaudi, Torino 1987-1990, Cilt III, s. 423 ve devamı.

kamamasından, bunun yalnızca bir ateşkes olduğu ve geçmişin utancının silinemeyeceği yolundaki bilincini yitirmemesinden kaynaklanır. *La tregua*, dört Rus askerinin kampa girişini anlatan unutulmaz sayfayla başlar: "Acımanın yanı sıra, ağızlarını mühürleyen ve gözlerini bu ölümcül manzaraya bağlayan nedeni belirsiz bir çekingenlikle ezilmişlerdi"[1], tutukluların "hakaretin iyileştirilmesi olanaksız bir yapısı" olduğundan emin olmalarına benzer bir ruh hali. Kitabın özdeyişi *Alzarsi*[2] [Kalkmak] şiiridir, şiirde Lagerde kalk komutuyla kesilen, dönüp olanları anlatma düşü, aynı duruma düşme kâbusuna dönüşür; Levi, bu kâbusu daha sonra *La tregua*'nın son cümlelerini içeren o nefis son sayfada analitik olarak anlatmıştır[3], burada şiir Lagerin kaosu içinde yeniden kavuşulan aile ortamının ağır bir çözülmesi olarak belirir. Öte yandan, bu yalnızca kitabın çerçevesini oluşturmaktadır, bütünü açısından kitap katılımcı olmasa bile kaygısız bir ruh halini yansıtmaktadır; evet, bu bir ateşkestir, ancak aynı zamanda yazarın Lager dehşetinden kurtulduğu ve yurduna kavuşmasının sevincine karşın onu her pazartesi baskı altına alacak olan (Her Pazartesi başlıklı şiire bakınız)[4] günlük görevin henüz başlamadığı bir tatildir. Zorunlu çalışma ile kabul edilip, benimsenmiş, ancak yorucu ve riskli çalışma arasında Levi, tüm yaşamını belirlemiş olan ahlaksal gerilimin gerekli olmadığı bir dinlenme dönemini kendisine hak görür.

Şimdilik, kaygı verici rüyalara karşın, en azından savaşın bittiğini bildiğine inanmaktadır. Yunanlı, acımasız gerçekçiliğiyle, kendini kandırmaması için ona şu "unutulmaz" sözleri söyler: "Savaş hep var"[5]. Her ikisi de Lagerde bulunmuştur: "Ben bunu canavarca bir altüst oluş, bireysel geçmişim ile dünyanın tarihindeki iğrenç bir anormallik olarak algılamıştım; o, bilinen şeylerin hüzünlü bir doğrulanması olarak"[6]. Bu bilgelik kuşkulu bir bilgeliktir, tüccar bir aileden gelen bir tüccarın bilgeliğidir ve büyükbabasının mağazasındaki tuhaf kurallardan nefret ederek yetişmiş olan, önce kimya, daha sonra ise yazı zanaatkârı Levi tüccar sınıfına sempati duymamakta, onların çalışmasını gerçek çalışma olarak görmemektedir.

"Ölümsüz ruhu yok etmeye yönelik bir meslek; saraylı, mühendis ve stratejist filozoflar olmuştur, ancak bildiğim kadarıyla hiçbir filozof toptancı ya da dükkân işleticisi değildi"[7]. Tabii Mordo Na-

[1] *La tregua*, s. 158-159.
[2] *Ad ora incerta*, Primo L., *Opere*, Einaudi, Torino, 1987-1990, Cilt II, s. 530.
[3] *La tregua*, s. 323-25.
[4] *Ad ora incerta*, s. 531.
[5] *La tregua*, s. 189.
[6] *Aynı yerde*.
[7] *Il sistema periodico*, Primo Levi, *Opere*, Einaudi, Torino, 1987-1990, Cilt I, s. 586.

hum'un tüccarlığı, serüvencilik, dolandırıcılık ve kaçakçılık içinde oldukça silikleşiyor, dolayısıyla Nahum kuralın dışına çıkıp, filozof olabilir, hatta sinizmi ile öylesine inandırıcı bir filozoftur ki, o zamandan başlayarak Levi hep onun gerçekliği ile kendi gerçekliği arasında gidip gelecektir. Savaş sonrası gelişmeler, Nahum'un çok eski gerçekliğinin kaynaklandığı koşulları, onun düşünemeyeceği ölçüde derinden değiştirmişti. Levi, bu yeni bakış açılarıyla hesaplaşmak zorunda kalacaktır. Pier Vincenzo Mengaldo ile birlikte söylemek gerekirse[1], o "her zaman Nazi çılgınlığının iki yorumu arasında kalmıştır: Modern tarihin korkunç bir parçası, ancak sınırları belirli ve bitmiş bir olgusu olarak ya da günümüz dünyasının baş döndürücü teknolojik gelişmesi ile totaliter iktidar arzusu arasındaki eğilimlerinden kaynaklanan bir sonuç olarak; Levi, şon âna dek bu ikilemle ilgili sorgulamasını sürdürmüştür". Temeldeki iyimserliği onu birinci yöne, bilinci ise ikinci yöne itiyordu ve bilimadamı olarak her iki sav için de geçerli kanıtlar ileri sürebilirdi. Jonathan Schell'in *Yeryüzünün Yazgısı* adlı kitabını kaygıyla eleştiriyor[2] ve yazısını şu saptamayla bitiriyordu: Bilimsel buluşların da gösterdiği gibi, "aptal bir tür değiliz", dolayısıyla başımızdaki yöneticilerde aklın sesinin üstün gelmesini sağlayabiliriz. Biraz ileride şunları söylüyordu: "İnsanlığın geleceği belirsizdir [...] ve yaşamın niteliği kötüye doğru gidiyor; gene de ben, sonsuz büyük ve sonsuz küçük şeylerle ilgili buluşların, bu yüz yıllık ve bin yıllık dönemin sonunu aklamaya yeterli olduğuna inanıyorum"[3]. Hem iyilik hem kötülük adına çalışan bilimdeki belirsizliği, birer "üfürükçü çömezi" haline gelmemeleri için bilimadamlarına bir tür Hipokrat yemini önererek gidereceğini düşünüyordu. Ancak bilimi bilim olarak sorgulamıyor, böyle bir sorgulamayı istemiyordu. Yıldız savunmasının "babası" olan ve lazerin tıptaki uygulamalarını araştırmak için bu araştırmaları terk etmiş olan Peter Hagelstein'ın seçimini onaylıyor, ancak radar uzmanıyken radyoastronomiye geçen ve füze araştırmalarına hizmet ettiği halde bu dalın zararsız olduğuna inanarak, "stop science now" [Bilime son ver şimdi] biçimindeki radikal bildiriyi ortaya atmış olan Martin Ryle'ın seçimini onaylamıyordu. Ona uyup, temel araştırmaları bırakırsak, Levi'ye göre, "doğamıza ve düşünen köklerimizin soyluluğuna ihanet etmiş oluruz ve insan soyunun, varolması için bir nedeni kalmaz elinde"[4]. Ama gerçekten de öyle mi? Modern bilimin dışında başka bir düşünme tarzı yok mu? Onun gerçek ya da kurmaca halk kişileri daha radikal ve daha az iyimserdi: "... Dünya rayından çıkmış –diye

[1] 18 Nisan 1987 tarihli "Corriere del Ticino" gazetesinde yayımlanmış olan Levi'yi anma yazısı.
[2] *L'altrui mestiere*, Primo Levi, *Opere*, Einaudi, Torino, 1987-1990, Cilt III, s. 750.
[3] *L'altrui mestiere*, s. 752.
[4] *Racconti e saggi*, Primo Levi, *Opere*, Einaudi, Torino, 1987-1990, Cilt III, s. 977.

açıklıyordu kendine özgü üslubuyla, her şeyi yerli yerinde görmek isteyen montaj ustası Faussone–[1] şimdi aya gidiyor olsak bile, hep rayından çıkmıştı dünya ve kimse düzeltmiyor onu [...]" Auschwitz'de Levi'ye ve birçok başka insana yardım etmiş olan duvarcı Lorenzo ise kamptan döndükten sonra yaşama arzusunu yitirir ve ölür. "Dünyayı görmüştü, hoşuna gitmiyordu, dünyanın yıkıma doğru gittiğini hissediyordu; yaşamak artık onu ilgilendirmiyordu"[2].

Göründüğü kadarıyla, bir gün Primo Levi de bu sonuca varmıştır.

Primo Levi, *Opere*'ye Giriş, Einaudi, Torino, 1987-1990, Cilt I, s. XXVI - XXXI.

[1] P. Levi, *La chiave a stella*, Einaudi, Torino, 1991, s. 45.
[2] Lilit, s.436.

Primo Levi

BOĞULANLAR KURTULANLAR

Primo Levi, 11 Nisan 1987 günü intihar ettiğinde altmış sekiz yaşındaydı. Bir kentsoylu Yahudi olarak iyi eğitim görmüş ve kimyacı olmuştu. İkinci Dünya Savaşında Nazi toplama kamplarına gönderildi. Kendi deyimiyle, talih sonucu, gerçekte ise Alman hükümetinin yok edilmesi gereken tutukluların ortalama ömrünü uzatmaya karar vermesinden sonra hayatta kalabildi. Yahudileri, Çingeneleri ve muhaliflerini toplama kamplarına bir tek amaçla, yok etmek amacıyla toplayan Naziler, kurbanlarına şöyle diyorlardı: 'Bu savaş nasıl sona ererse ersin, size karşı savaşı biz kazandık; tanıklık etmek için bir tekiniz bile hayatta kalmayacak, ama biriniz kaçmayı başarsa bile dünya onun anlattıklarına inanmayacak. Belki kuşkular, tartışmalar, tarihçilerin araştırmaları olacak, ama kesin bilgiler bulunmayacak, çünkü sizinle birlikte kanıtları da yok edeceğiz...' İnsan aklı unutuyor, vicdanlar rahatlıyor, beyinler yıkanıyor. *Boğulanlar, Kurtulanlar* unutmaya karşı bir kitap. Hele hortlakların dirildiği, her şeyin tersyüz edildiği günümüzde ve büyük bir toplama kampına dönüşmeye aday olan dünyamızda.

Kapaktaki fotoğraf: JAMES ASHBURN

ISBN 975-510-648-0

